

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne

INSTYTUT HISTORII
I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH

UNIwersytet
JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH
FILIA W PIOTRKOWIE TRYBUNALSKIM

**Piotrkowskie
Zeszyty
Historyczne**

t. 16 (2015)

Piotrków Trybunalski 2015

Wydawca

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
Filia w Piotrkowie Trybunalskim

Redakcja

Janusz R. Budziński (redaktor naczelny), Jacek Bonarek (zastępca redaktora naczelnego), Aleksander Böldyrew, Arunas Bubnys, Jolanta Dybała (sekretarz), Patrycja Jakóbczyk-Adamczyk, Rafał Jaworski, Lidia Pacan-Bonarek (sekretarz językowy), Maria S. Pavlova (sekretarz językowy tekstów rosyjskich), Karol Kowalczyk – native speaker (sekretarz językowy tekstów angielskich)

Adres redakcji

ul. Słowackiego 114/118; 97–300 Piotrków Trybunalski (pok. 115)
e-mail: redakcjapzh@interia.pl

Rada Naukowa

Maciej Salamon (Uniwersytet Jagielloński), Gennadij F. Matveev (Państwowy Uniwersytet Moskiewski im. M. Łomonosowa), Igor Lukes (Boston University), Stephen C. McKelvey (Kennesaw State University), Czesław Grzelak (profesor emeritus), Eriks Jekabsons (Uniwersytet Łotewski), Edward Wiśniewski (Uniwersytet Łódzki), Maciej Kokoszko (Uniwersytet Łódzki), Franciszek Nowiński (Uniwersytet Gdański), Edward Mierzwa (profesor emeritus), Zygmunt Matuszak (UJK Filia w Piotrkowie), Edward Opaliński (UJK Filia w Piotrkowie)

Recenzenci

Jolanta Daszyńska (Uniwersytet Łódzki), Marcin Hlebionek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Marek Dutkiewicz (UJK Filia w Piotrkowie), Maciej Franz (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Marek Kornat (Instytut Historii im. T. Manteuffla PAN), Rafał Kosiński (Uniwersytet w Białymstoku), Hubert Królikowski (Uniwersytet Jagielloński), Maria Nar-tonowicz-Kot (Uniwersytet Łódzki), Andrzej Olejko (Uniwersytet Rzeszowski), Edward Opaliński (UJK Filia w Piotrkowie), Przemysław Waingertner (Uniwersytet Łódzki)

© Copyright by Autorzy

Projekt okładki Aleksander Böldyrew
DTP Justyna Krawczyk

ISSN 2081-26-63
e-ISSN 2449-738

Spis treści

ARTYKUŁY

Edward Wiśniewski

Российские либералы и проблема просвещения
в начале XX века 9

Arkadiusz Toporski

Ziemia guberni kieleckiej i radomskiej a władze państw
centralnych – relacje wzajemne w latach I wojny światowej 19

Joanna Sosnowska, Aneta Bóldyrew

Inicjatywy łódzkiego Kościoła rzymskokatolickiego w sferze opieki
nad dziećmi w latach 1914–1918 na przykładzie Towarzystwa
Schronisk św. Stanisława Kostki 39

Łukasz Politański

Cmentarz wojenny w Borowej jako przykład procesu scalania
cmentarzy wielkiej wojny 1914–1918 – zarys problematyki 65

Ilona Religa

Charakterystyka czasopisma „Pion” 89

Piotr Kędzia

„Sport to zdrowie. Nie opuszczaj wycieczki!”. Kierunki działalności
Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa”
w okresie II Rzeczypospolitej 101

Paulina Sołuba

Życie towarzyskie kolonii amerykańskiej w Berlinie w latach
1933–1939 127

Przemysław Lewandowski

Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
w Polsce (1945–1999) 145

Stephen C. McKelvey

The Case for Poland’s Participation in the Anti-ISIS Coalition:
An American Perspective 173

Gabriela Ziółkowska, Mariusz Ziółkowski

Wyniki prac ekshumacyjnych przeprowadzonych na Placu
Kościuszki w Tomaszowie Mazowieckim, województwo łódzkie..... 185

ARTYKUŁY RECENZYJNE, RECENZJE

Przemysław Waingertner

Piekło City Hall, czyli bohaterowie wychodzą z cienia. Refleksje na
marginesie książki „Karbala” 205

Plamen Pavlov, *Vekăt na car Samuil*, Izdatelstvo „Iztok-Zapad”,
Sofija 2014, ss. 230 + 1 mapa (**Mirosław J. Leszka**) 217

Getto żydowskie w okupowanym Piotrkowie, red. A. Rzędowska,
D. Feldman, Urząd Miasta, Piotrków Trybunalski 2014, ss. 383
(**Daniel Warzocha**) 223

*Rozwój życia muzycznego w Piotrowie Trybunalskim od XVII wieku
do końca lat osiemdziesiątych XX wieku*, M.J. Kuciapiński,
Wyd. Biblioteka – Piotrków 800, ss. 295 (**Edward A. Mierzwa**)..... 229

VARIA

Rafał Jaworski

Polskie środowisko akademickie wobec ostatnich zmian
w nauce – ruchy społeczne..... 235

ARTYKUŁY

Edward Wiśniewski
(Instytut Historii UŁ, Łódź)

Российские либералы и проблема просвещения в начале XX века

После смерти Александра III и вступления на престол его сына Николая II либералы надеялись на возобновление реформ в стране. Поэтому в конце XIX и начале XX веков начали выработать свою программу, в которой одной из проблем была реформа просвещения в России. Уже в 1903 году князь Петр Дмитриевич Долгоруков указывал, что необходимо ввести в стране *всеобщее обучение и доступ к дальнейшему образованию*¹, потому на съездах либеральных деятелей обсуждался вопрос о состоянии народного образования. Так, Александр Александрович Стахович 9 ноября 1904 года на общеземском съезде в Петербурге *настаивал на необходимости заняться обсуждением вопросов народного образования*. По его мнению *вопросы эти чрезвычайно важны и для совещания, состоящего из земских деятелей, нельзя обойти их молчанием*. Здесь собрались представители от земских губерний, почти все председатели губернских управ, председатели уездных управ и уездных предводителей дворянства. *Мы знакомы с действительностью, всем нам достаточно известны вопиющие нужды России в области народного образования*. Поэтому Стахович потребовал, чтобы этот съезд высказался по проблеме образования².

Александр Васильевич Васильев поддержал предложение Стаховича и сказал, что собравшиеся должны особенно оттенить в своем решении необходимость общедоступности народного образования, условия, без которого не могло быть правильного развития

---

¹ П. Долгоруков, *Конституционная партия в предстоящий год*, [в:] *Либеральное движение в России 1902–1905 гг.*, Москва 2001, с. 31.

² Д.Н. Шипов, *Воспоминания и думы о пережитом*, Москва 1918, с. 258; А.А. Кизеветтер, *На рубеже двух столетий. Воспоминания 1881–1914*, Москва 1997, с. 259.

общественной жизни и новая Россия не могла существовать. Этот вопрос следовало бы выдвигать в постановлениях совещаний, его же нужно было бы поставлять и в земских собраниях, и везде, где представится возможность. В результате совещание решило заняться обсуждением вопросов о народном образовании.

Таким образом, А.А. Стахович предложил съезду обсуждение следующих вопросов: деятельность Министерства Народного Просвещения, учреждение постоянного совета при этом министерстве с участием в нем земских представителей и отмена специальных цензур для народных изданий и библиотек. *Иметь дело с Министерством Народного Просвещения часто труднее – говорил он – чем с департаментом полиции.* Министерство это вопреки своему названию в действительности лишь тормозило *распространение просвещения в народе, создавая целый ряд всевозможных препятствий и тормозов на его пути.* Чиновники специализировались на сыске, ставя себе задачей не столько обучение и просвещение, сколько отыскание и искоренение *неблагонадежности.* Так, например, инспекторов народных училищ можно было рассматривать скорее, как помощников жандармских полковников, *а отнюдь не как более опытные руководители сельских учителей.* Далее Стахович показывал, что в последнее время министерство вдобавок ко всему усвоило себе новую тактику и совсем не отвечало на обращаемые к нему ходатайства и задерживая их на нескончаемо долгое время, оно достигало в результате того, что они снимались с очереди *за истечением всех сроков.* Подобное явление наблюдалось в особенности при удовлетворении ходатайств о курсах для народных учителей. При этом органы министерства всегда ссылались на работников Министерства Внутренних Дел, хотя сейчас в последнем министерстве начали доверять земству и обществу, а в министерстве просвещения этого не случилось. Необходимо добавить, что чиновники ведомства народного просвещения начали гонения против учителей, принимавших участие во всероссийских съездах, на которых деятельность этого министерства была резко критикована. Затем, говорил оратор, необходимо было бы *поставить на очередь вопрос о распределении между губерниями государственных субсидий на народное образование.* Субсидии эти должны были *распределяться в округах с ведома губернских земств.* Существующий совершенно случайный порядок их распределения одними чиновниками окружного управления приводил к *крупным несообразностям.* Пособия давались туда, где в них не

было надобности и, наоборот, их не оказывалось там, где были потребные. Также следовало бы коснуться вопросов о *несоответствии программ преподавания в начальных школах действительным запросам, предъявляемым в настоящее время народом к школе, об общеобразовательных курсах для народных учителей, разрешений на которые, несмотря на все их громадное значение, в последнее время почти что не удается получать, о книгах для народного чтения, не удовлетворяющих самым элементарным требованиям, о потребности объединения земств для совместного издания народных книг в целях борьбы с лубочной литературой и достижения возможной дешевизны учебников и об общеземском печатном органе, при помощи которого было бы возможно вести дело народного образования более однообразно, при большем согласовании его с общеземскими нуждами*³.

А.А. Стаховича поддержал Михаил Ильич Петрункевич, который подчеркивал, что в вопросе о субсидиях надо добиваться на передачу их в полное распоряжение земств, без всяких условий. Вообще, следует в постановлении указать на неудовлетворительное положение народного образования в России и на необходимость коренных изменений в этом деле.

В свою очередь, Владимир Дмитриевич Кузьмин-Караваев, переходя к обсуждению вопроса просвещения, заметил, что картина, *нарисованная А.А. Стаховичем, очень мрачная. Это было безусловно верно. Но опасно детализировать вопрос, ибо тогда можно упустить что-нибудь очень важное. Причина всех зол в том общем отношении правительства к значению народного образования, которое определенно сказывалось в деятельности ведомства просвещения как теперь, так и в ее прошлом. Стоит лишь вспомнить о том, кто возражал против внесенного бывшим военным министром Дмитрием Алексеевичем Милютиным проекта всеобщей воинской повинности с предоставлением широких льгот по образованию. Казалось бы Министерство Народного Просвещения должно было первое приветствовать этот проект. В действительности имело место совсем обратное. Ведомство выступило против льгот по образованию и тем засвидетельствовало свое отрицательное отношение к необходимости его широкого распространения.* Таким образом, между обществом и правительством в этом отношении полное разногласие: *первое вполне сознает всю важ-*

---

³ *Общеземский съезд 6–9 ноября 1904 года. Петербург, [в:] Либеральное движение в России. 1902–1905 гг., Москва 2001, с. 125–127.*

ность широкого распространения образования, последнее же не только не создало еще этого, но даже держит все просвещение под подозрением. В своем постановлении съезд должен особенно подчеркнуть, что просвещение в России так же нужно, как и во всем мире, и что для этого распространения необходимо немедленно изменить основной взгляд на его значение и устранить все препятствия с его пути.

Затем Алексей Александрович Свечин коснулся вопроса субсидирования просвещения. По его мнению, следовало бы обратить внимание правительства на вопрос о необходимости субсидировать земства из средств государственного бюджета. Конечно, следовало вполне определенно высказаться против субсидий от казны в той форме, как их она предлагала, например, на зарплату учительскому персоналу. *Даже если бы в этом случае предоставлялась полная свобода в приглашении учителей, и тогда следовало бы отказаться – доказывал он – ибо в действительности фактическим хозяином являлся всегда тот, кто платил деньги. Нужно признать необходимым субсидирование из общегосударственных средств земств, но эти субсидии должны были идти не на определенное назначение, а должны были даваться в полное распоряжение земства, причем могла бы быть установлена известная пропорциональность в том смысле, чтобы размер субсидий каждого отдельного земства определялся не абсолютной цифрой ассигновок его на народное образование, а их процентным отношением ко всей смете расходов данного земства. На основании этих процентных отношений можно было бы вывести средние, отдельно для губернских и уездных земств, и во всех тех случаях, где расходы на народное образование» превышали эти средние, надо приходить на помощь в определенной части из общегосударственных средств. В заключении А.А. Свечин признал необходимым уничтожение всяких специальных цензур для народного чтения. Все разрешенные общей цензурой книги должны были быть допущены всюду, а также земские издания должны были быть освобождены от особой административной цензуры⁴.*

Профессор Николай Александрович Карышев сказал, что картина, нарисованная А.А. Стаховичем, свидетельствовала о полной невозможности установления какие-либо нормальных отношений с Министерством Народного Просвещения. Следовало бы

---

⁴ *Ibidem*, с. 128–129.

ограничиться лишь общим постановлением, характеризующим отношение министерства к делу, и подчеркнуть значение народного образования в жизни страны. А Федор Измайлович Родичев считал необходимым, чтобы во всех предстоящих земских собраниях был поставлен вопрос о народном образовании во всей его полноте. Это и осветило бы положение вещей, и дало лучшее основание для перехода к обсуждению общих условий, необходимых для развития русской жизни. Предложение Ф.И. Родичева вполне поддержал Александр Михайлович Колубакин, который подчеркнул, что постановка вопроса на земских собраниях, естественно, побудила бы их участников высказаться об общих причинах, препятствующих развитию народного образования⁵.

Включаясь в дискуссию, князь Николай Сергеевич Волконский присоединился к предложению В.Д. Кузьмина-Караваева и Ф.И. Родичева и добавил, что не было сомнений в верности характеристики Министерства Народного Просвещения, как учреждения, тормозящего дело народного образования, но не всегда, по его мнению, это зависело от злонамеренности. Часто причиной являлась просто узость и тупость исполнителей. И это было неизбежно по самой системе бюрократической централизации. Имелась такая масса всевозможных нелепых циркуляров, часто противоречащих друг другу, что в них не было никакой возможности разобраться. Бюрократия путалась в этих дебрях и нередко при самых благих намерениях не могла достигнуть желаемых результатов. Нужна коренная реформа всей этой машины, нужно привлечение общественных сил и учреждений к ведению дела народного образования⁶.

По мнению Николая Александровича Шишкова нужно подчеркнуть, что необходимо полное освобождение образования в России. Все парализовалось не недостатком средств, а деятельностью министерства, держащего русское просвещение в плену. Дайте право всем желающим учить свободно – призывал он – распространять просвещение во всех его видах, и этим вы двинете народное образование гигантскими шагами вперед. Сказавши, что обществу должна быть представлена полная свобода в деле.

Затем Виктор Васильевич Ковалевский, председатель Пермской Земской Управы, указал, что все высказанное по адресу Министерства Народного Просвещения весьма знаменательно, по-

---

⁵ *Ibidem*, с. 129, 131.

⁶ *Ibidem*, с. 129.

тому необходимо было бы *все это занести возможно полнее в журнал и передать возможно широкой огласке. Пусть это станет известно не только нам, но всему обществу в широком смысле этого слова.*

Владимир Николаевич Ладыженский обратил внимание на то, что *не сделать постановления по народному образованию никак нельзя. Нужны широкие реформы в области народного образования, а при наличности всех только что отмеченных условий, нет никакой возможности. Если было бы в России образование, была бы давно и конституция. Оратор поддержал А.А. Стаховича за то, что тот высказал здесь то, что у всех наболело на душе. Необходимо также принять предложения В.Д. Кузьмина-Караваева и А.В. Васильева. Осуществление всех этих предположений сильно бы двинуло дело народного образования.*

Александр Николаевич Брянчанинов разделял мнение выступавших и не верил, чтобы в ведомстве просвещения не знали о положении вещей. Там просто не хотели *широкого просвещения. Обсуждение вопроса на земских собраниях во всей его полноте было бы очень желательно, но лучше было бы обсудить его на специальном съезде по народному образованию наподобие тех съездов, которые устраиваются по другим вопросам. Что касается желательной постановки образования вообще, то должна быть полная свобода преподавания для всех желающих под контролем общественных учреждений, как это имеет место, например, в Англии.*

Граф Петр Александрович Гейден обратил внимание на опасность *передачи всего образования в ведение церковного ведомства. В своем решении съезд должен определенно высказаться за необходимость вполне светского образования, а по начальному образованию было бы желательно высказаться о необходимости объединения всего школьного дела в ведении одного училищного совета, которому следовало бы придать чисто земский характер. В этом была бы прочная гарантия успеха дела. С высказанными тезисами П.А. Гейденом согласился председатель Полтавской Земской Управы Федор Андреевич Лизогуб, который добавил, что пока нет коренных реформ, нужны частные меры. Для всех участников совещания, все сказанное здесь чрезвычайно важно. Можно приводить бесконечно много примеров невозможного положения народного образования. Оратор представил *вкратце историю перипетий с ходатайством о разрешении курсов**

в Полтаве. Два года тянулось это дело. Несмотря на щедрую ассигновку управы на 8000 рублей, устроить курсы так и не удалось. В первый год управа не получила никакого ответа на свое ходатайство; во второй – история с наведением справок о благонадежности приглашенных управой лекторов, профессоров университетов, затянулась так долго, что пропущены были все сроки для возможности организовать курсы. Не получивши прямого отрицательного ответа, управа все же не могла организовать курсов, благодаря канцелярской волоките. Курсы хотя не были запрещены, но фактически были смазаны чисто канцелярским путем. На слова графа П.А. Гейдена реагировал также, выступивший второй раз Ф.И. Родичев, который высказался, что передача народного образования в руки духовенства была бы крупной политической ошибкой⁷.

Подводя итоги дискуссии, А.А. Стахович поддержал свое предложение о включении в постановления съезда всех пожеланий. Вполне присоединился к предложениям Н.А. Шипкова и графа П.А. Гейдена. *Одна из задач настоящего совещания подготовка вопросов к земским собраниям.* Оратор попросил бюро разработать этот вопрос, включая данные, и разослать во все управы. Если от всех земств одновременно последовал бы ряд ходатайств, то это произвело бы впечатление на Министерство Народного Просвещения, тем более что в последнее время и из этого ведомства послышался голос о необходимости доверия. Необходимо, кроме того, поставить и вопрос о третьем элементе, именно, о желательности устройства совещательных органов при управах с участием в них учителей.

Председатель съезда Иван Ильич Петрункевич поставил на голосование постановление *О необходимости реформы системы народного образования.*

1. *Несоответствующее потребностям страны положение народного образования во всех его отраслях и степенях, по мнению совещания, объясняется стоящим в связи с общей бюрократической системой отрицательным отношением правительственных сфер к мысли о пользе и значении всестороннего умственного развития населения для правильного течения общественной и государственной жизни.*

---

⁷ *Ibidem*, с. 129–131.

2. *Широкое развитие умственных сил страны необходимо требует полного устранения всех преград и стеснений, которыми ныне обставлено дело народного просвещения.*

3. *Совещание высказывает пожелание, чтобы на предстоящих губернских земских собраниях был подвергнут всестороннему рассмотрению вопрос о положении дела народного образования на местах*⁸.

Постановление это принимается участниками съезда и одновременно решено также просить А.А. Стаховича, чтобы сделал *сводку вопросов по народному образованию, поднимавшихся на съездах и земских собраниях*, и при помощи бюро разослал их в управы⁹.

Затем на состоявшемся 25–28 марта 1905 года съезде Союза Освобождения была принята программа организации, в которой между прочим требовалось немедленного приступления к школьной реформе, а именно, *введения всеобщего начального обучения с чисто светским характером и передачи начальной и средней школы в полное заведование местного самоуправления*¹⁰.

Либералы продолжали заниматься и проблемами реформы высшей школы. По этому вопросу общероссийский съезд земских и городских деятелей в Москве в 1905 году на заседании 15 сентября принял резолюцию *Программа по вопросам культуры*, в которой указывалось:

Вопросы народного просвещения должны быть выдвинуты вперед в правительственной политике, которая должна совершенно изменить свое отношение к интересам и задачам образования.

В частности, необходимо:

а) *введение всеобщего бесплатного начального образования с расширением и поднятием курса начальной школы, которая всецело должна быть передана органам местного самоуправления; развитие всех видов и средств дополнительного и внешкольного образования;*

б) *увеличение числа средних учебных заведений в меру общественной потребности; пересмотр программы средней школы и положения о ней, близкое участие органов местного само-*

---

⁸ И.П. Белоконский, *Земство и конституция*, Москва 1910, с. 141–142.

⁹ Д.Н. Шипов, *Воспоминания и думы о пережитом*, с. 277; К.Ф. Шаццлло, *Русский либерализм накануне революции 1905–1907 гг. Организация, программы, тактика*, Москва 1985, с. 284–292.

¹⁰ «Освобождение» 1905, номер 69–70, с. 306.

управления и общества в заведовании средней школой; возможная свобода в программе средней школы и в постановке в ней учебного дела;

в) концентрическое расположение всех разрядов школ для создания связи между их ступенями и для облегчения перехода от низшей ее ступени до высшей;

г) автономия университетов и других высших учебных заведений. Доступ в них женщинам на одинаковом основании с мужчинами. Свобода академического преподавания. Увеличение числа высших учебных заведений;

д) развитие технического и профессионального образования;

е) свобода общественной и частной инициативы в деле просвещения¹¹.

Заканчивая необходимо обратить внимание, что это была первая, по мере, полная программа российских либералов, охватывавшая разные язвы государственной жизни, которые в первую очередь они хотели реформировать. Она послужила позднее образцом для разработки программ политических либеральных партий, которые создались после опубликования манифеста 17 (30) октября 1905 года Николаем II. В нем царь изволил даровать населению *незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов*¹². Однако неожиданно либеральное движение в России разбилось на части, и вместо одной было создано несколько политических партий. Этим либералы, писал впоследствии Василь Алексеевич Маклаков, *теряли свое особое место*¹³.

---

¹¹ Государственный Архив Российской Федерации в Москве, фонд 102 Департамент Полиции, опись 105, дело 1000, часть 1, том 3 Программа по вопросам культуры, л. 52 об.

¹² *Высочайший манифест*, [в:] *Программы русских политических партий*, Санкт-Петербург 1905, с. 1; *Высочайший манифест*, [в:] *Полный сборник платформ всех русских политических партий с приложением высочайшего манифеста 17 октября 1905 г. и всеподданнейшего доклада графа Витте*, Санкт-Петербург 1906, с. 5–6.

¹³ В.А. Маклаков, *Из воспоминаний*, New York 1954, с. 328.

Summary

Russian liberals and the issue of education in the early 20th century

The article deals with the educational reform in Russia in the early 20th century. This issue appeared among the suggestions from the liberals for changes that should be introduced in the country. It became the subject of disputes at meetings and congresses of progressive manorial and municipal activists. Demands for changes in education were articulated by such people as: Alexander Stachovich, Fyodor Rodychev, Count Peter Heyden, Alexander Vasilyev and Prince Nicholas Volkonsky. As a result, on September 15th 1905, at the congress of manorial and municipal activists in Moscow, a resolution was passed that later became the model for educational programmes proposed by liberal parties formed after the Manifesto of October 17th (30th) 1905 had been declared by Tsar Nicholas II. The resolution proclaimed among other things the necessity of introducing common education free of charge with extended curriculum for the primary school, increased number of secondary schools to match the needs of the society, autonomy of universities and other higher education institutions, equal access to higher education for women and men, freedom of academic lectures, and development of technical and vocational education.

Arkadiusz Toporski

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

**Ziemiaństwo guberni kieleckiej i radomskiej
a władze państw centralnych – relacje wzajemne
w latach I wojny światowej**

W chwili wybuchu I wojny światowej społeczeństwo polskie stanęło przed koniecznością dokonania wyboru sposobu postępowania, który przyniósłby najlepsze rezultaty z punktu widzenia aspiracji narodowych. Spośród kilku alternatywnych opcji trzy wydawały się nieść Polakom największe nadzieje: lojalne trwanie u boku zaborcy rosyjskiego, opowiedzenie się po stronie państw centralnych lub poparcie ruchu niepodległościowego formującego swoje struktury na obszarze Galicji. Trzecia alternatywa teoretycznie gwarantowała więcej, lecz równocześnie była najbardziej wątpliwa i najtrudniejsza do zrealizowania. Pozostałe dwie drogi dotyczyły jedynie uzyskania autonomii w ramach monarchii zaborczych, jednak ustępstwa ze strony rządów były prawdopodobne w związku z nadzwyczajną sytuacją polityczną, jaka zapanowała w Europie po wybuchu wojny. Państwa walczące na froncie wschodnim od pierwszych dni konfliktu wysyłały pod adresem polskiego społeczeństwa sygnały świadczące o zamiarze zdobycia szerokiego poparcia. Miejscowa ludność reagowała na nie, mając na uwadze przyszłe rozwiązania ustrojowe, które mogłyby poprawić warunki egzystencji narodu podzielonego na trzy części kordonomi granicznymi. Każda ze stron kierowała się we wzajemnych relacjach strategiczną kalkulacją i racjonalnym osądem rozwoju wydarzeń. Nie można jednak zapominać o osobistych sympatiach i antypatiach, które również były istotnym motywem działania.

Przed nastaniem okupacji austriacko-niemieckiej niewiele było osób w kraju zorientowanych na państwa centralne. Sojusz austriacko-niemiecki budził wśród Polaków mieszane uczucia. Pierwszym jego filarem była monarchia Habsburgów, która wprowadziła rządy auto-

nomiczne w Galicji, lecz drugim państwo pruskie odpowiadające za ucisk germanizacyjny w Wielkim Księstwie Poznańskim. Polacy bez większych trudności mogli zaakceptować Austriaków, jednak Niemców uznawali za ogromne zagrożenie dla interesów narodowych. Z tego powodu orientacja antyrosyjska nie miała w kraju wielu zwolenników. Jako wyjątek wymienić można Jerzego Moszyńskiego z Łoniowa (powiat sandomierski) oraz Emanuela Pusłowskiego z Czarkowego (powiat pińczowski). Emanuel Pusłowski wypracował własną koncepcję polityczną, która opierała się na założeniu, że jedyna droga do odzyskania niepodległości wiedzie przez upadek państwa rosyjskiego. Właściciel majątku Czarkowy swoją ideę próbował wcielić w życie już w 1905 roku, walcząc przeciw Imperium jako ochotnik w wojnie japońskiej. W 1914 roku zgłosił się z własnej woli do armii austro-węgierskiej. Kilka miesięcy później poległ na polu walki¹.

Wojska austriackie wkraczające na teren Królestwa Kongresowego latem 1914 roku rekomendowane były jako armia wyzwalająca kraj spod obcego panowania. 9 sierpnia Naczelna Komenda Armii wydała odezwę do narodu polskiego, która głosiła:

Z woli Wszechmocnego, który kieruje losami narodów i z rozkazu swych monarchów, sprzymierzone armie Austro-Węgier i Niemiec przekroczyły granice, przynosząc w ten sposób i wam Polakom wyzwolenie spod jarzma moskiewskiego. Powitajcie nasze sztandary z ufnością, bo one zapewniają wam sprawiedliwość. Sztandary te nie są wam i waszym rodakom obce. Wszakże przez półtora przeszło wieku rozwija się wspaniale wasz naród pod berłem Austro-Węgier i Niemiec, a pełne sławy tradycje waszej przeszłości łączą się jak najściślej jeszcze od czasów króla Jana Sobieskiego, który pośpieszył ze skuteczną pomocą zagrożonemu państwu Habsburgów, z tradycjami waszych sąsiadów na zachodzie. To jest naszym wielkim zadaniem, które łączy się z celem naszej kampanii. Nie my szukaliśmy wojny. Rosja walczyła długo bro-

---

¹ W. Lednicki, *Pamiętniki*, Londyn 1963, s. 133; T. Rozwadowski, *Wspomnienia z Wielkiej Wojny 1914–1915*, mps, Biblioteka Główna Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach – Oddział Zbiorów Specjalnych, mf. 194, s. 81; J. Lewandowski, *Od pełnej niewoli do pełnej niepodległości. Przemiany postaw społeczeństwa Królestwa Polskiego w latach 1914–1918*, [w:] *Spółczesność polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, pod red. R. Kołodziejczyka, Kielce 2001, s. 77–83; U. Oettingen, *Ostatnia, wojenna podróż Emanuela Pusłowskiego 1914–1915*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie IV. Ziemiaństwo w podróży*, t. II, pod red. H. Laszkiewiczza, Lublin 2010, s. 214–232; M. Wrzosek, *Austriackie władze okupacyjne i samorząd miejski w Kielcach w czasie I wojny światowej (organizacja i funkcjonowanie)*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1995, t. 13, s. 183–185.

nią oszczerstw i wszelakich zaczepiek. Nie zawahała się wreszcie stanąć otwarcie po stronie tych, co usiłowali zatrzeć ślady niecznej zbrodni, skierowanej przeciw dynastii austro-węgierskiej, skorzystała z tej sposobności, aby napaść na Monarchię i na sprzymierzone z nią państwo niemieckie. Zmusiło to naszego Dostojnego Władcę, któremu Europa przez dziesiątki lat zawdzięczała pokój, do chwycenia za oręż. Wszyscy mieszkańcy Rosji, których zwycięstwo naszych sprzymierzonych armii odda pod naszą opiekę, spodziewać się mogą od nas zwycięzców sprawiedliwości i ludzkości. Polacy! Zawierzcie ochotnie i z pełną ufnością naszej opiece, popierajcie nas i nasze usiłowania z całego serca. Zawierzcie sprawiedliwości i wielkoduszności naszych władców, spełniajcie swą powinność, spełniajcie obowiązek utrzymania ziemi rodzinnej, spełniajcie obowiązki, jakie nakłada na was wola Boga Wszechmogącego².

Żołnierze austriaccy przekraczający kordon graniczny starali się zachowywać tak, by miejscowa ludność uwierzyła w ich szczerą intencję oraz treść odezwy wydanej przez dowódców. Początkowo cel ten był skutecznie realizowany. Korespondent „Kroniki Diecezji Sandomierskiej” zdawał relację z pierwszych dni pobytu Austriaków w okolicy:

Ludność Sandomierza przyjęła te pierwsze oddziały wojsk austriackich, pomiędzy którymi było dużo Polaków, nie tyle z sympatią, ile z ciekawością. Austriacy zachowywali się z początku bardzo poprawnie: nie dokuczali mieszkańcom, nie grabili, za rzeczy zarekwirowane w mieście i w okolicy dobrze płacili, obiecywali złote góry Polakom po skończonej wojnie i odniesionym zwycięstwie, o którym nie wątpili³.

W tym samym czasie komisarz werbunkowy Legionów Polskich napisał jednak alarmujący raport, w którym wyrażał opinię, że jest jeszcze zbyt wcześnie na ocenę relacji pomiędzy społeczeństwem a żołnierzami austriackimi:

Wkraczają do powiatu pierwsze patrole austriackie, za nimi większe oddziały wojska. Zdziwienie, dlaczego wojska rosyjskie się wycofały, przemienia się szybko w ciekawość, z jaką przyjmowano wojska austriackie. Ciekawość ta była jednak wyłącznie zewnętrzną, to, co się widziało dawniej przeważnie tylko na obrazkach, widzi się teraz jako figury żywe. Zainteresowanie, ujawniające się tylko w przyglądaniu się uniformom austriackim było treścią pierwszych myśli, jakie

---

² Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Centralna Agencja Polska w Lozannie, sygn. 64, Proklamacja armii austro-węgierskiej do narodu polskiego.

³ „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1914, nr 9–12.

*zrodziły się w chwili, gdy sprawa polska ujawniać się zaczęła w zaczątkach największej swej potęgi*⁴.

Dystans społeczeństwa polskiego wobec armii austriackiej był zrozumiały. Urzędnicy administracji carskiej przed ucieczką na północ starali się zaszczerpić w umysłach ludzi negatywny wizerunek nieprzyjaciela, czemu służyć miało m.in. rozpowszechnianie plotek. Taktyka przyjęta przez Rosjan trafiała na podatny grunt, szczególnie na prowincji, gdzie obieg informacji rozpowszechnianych za pośrednictwem środków masowego przekazu był utrudniony, co skutkowało niższym poziomem uświadomienia oraz wiedzy ogólnej. Autorytet monarchii habsburskiej można było osłabić jeszcze bardziej, stosując zarzut współpracy z Niemcami. Armia pruska przekreśliła swoje szanse na poprawę notowań w polskim społeczeństwie już w pierwszych tygodniach wojny, dokonując spustoszeń w Kaliszu. Nie był to jedyny przypadek brutalnego postępowania Niemców. Na obszarze guberni kieleckiej i radomskiej podobne sytuacje również miały miejsce. Donosił o nich chociażby oficer werbunkowy z powiatu opoczyńskiego Maciej Staszewski:

*Dalej nienawiść do Niemców święci tu prawdziwe triumfy. Nigdzie może w części kraju przez Austrię okupowanej nienawiść ta nie jest tak powszechną i silną jak tu. Spalenie Drzewicy i kilku innych miejscowości za jakieś strzały dawane jakoby do wojsk niemieckich tkwi mocno w pamięci mieszkańców obwodu. Pogodzono by się z tym nieszczerze, gdyby go spowodowali Moskale, bo do okrucieństw Moskale ludzie już przywykli i uważają niejako, że Moskale mają prawo je popełniać, bo to ich kraj*⁵.

Armia austriacka po pewnym czasie zaczęła ponosić porażki na froncie i była zmuszona do odwrotu. W trakcie wycofywania się na południe uwidocznił się nieład panujący w szeregach oraz niski poziom morale wśród żołnierzy. Oddziały uciekające w popłochu z pola walki wystawiały złe świadectwo całej armii, na temat której zaczęto opowiadać dowcipy i anegdoty. Jedną z nich zanotowała w pamiętniku Cecylia Ciszewska – ziemianka z powiatu pińczowskiego:

Ojciec opowiadał, jak się przedostawał, o zatrzymaniu się swoim w Krakowie, gdzie mu portier z Grand Hotelu na zapytanie ojca, co robią Austriacy (wtedy była wielka przewaga wojsk rosyjskich) – od-

---

⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: AN Kraków) – Oddział w Spytkowicach, Archiwum Naczelnego Komitetu Narodowego (dalej: NKN), sygn. 873, Raport z powiatu pińczowskiego (połowa 1915 roku).

⁵ AN Kraków, NKN, mf. 100 283, k. 195–196.

powiedział: «Robią w majtki od rana do wieczora, potem mała przerwa i znowu od wieczora do rana». Ten objaw strachu stał się u nas potem przysłowiowy. Rosjanie brali austriackich jeńców całymi partiami, obcinali im guziki od spodni, wiedzieli, że wtedy nie uciekną i jeden Moskal prowadził tym systemem do 100 jeńców⁶.

Armii austriackiej udało się wkrótce odzyskać panowanie nad obszarami opuszczonymi na skutek ofensywy rosyjskiej. Stosunek żołnierzy do społeczeństwa uległ jednak zmianie. Mieszkańców południowych guberni Królestwa Polskiego podejrzewano o udzielanie pomocy nieprzyjacielowi, co miało w dużym stopniu przyczynić się do niepowodzeń na froncie. Żołnierze austriaccy powracający do kraju zaczęli traktować go jak wrogie terytorium. Korespondent „Kurieru Warszawskiego” pisał o sytuacji, jaka zapanowała w okolicach najcięższych walk po ponownym wkroczeniu armii państw sprzymierzonych:

Niepowodzenia wojsk austriackich wprowadziły w całej armii dezorientację i niepokój, osłabiły zapał do walki i chęć posuwania się naprzód. [...] W chwili tego załamania się psychicznego oficerowie austriaccy usiłowali tłumaczyć niepowodzenie armii w nowy sposób. «Artyleria rosyjska strzela za dobrze – mówili – gdzie tylko się pokażą żołnierze nasi, tam padają szrapnele». Widocznie jesteście otoczeni szpiegami, znajdziemy ich, a będziemy zwyciężali. I zaczęli szukać. Oficerowie niemieccy szukali ich po dworach, honwedzi węgierscy szukali ich po wsiach. [...] W ogóle postanowiono nie liczyć się z krajem, który odnosił się nieprzychylnie do armii austriackiej – postanowiono zerwać

---

⁶ C. Ciszewska, *Gawęda o tym co było. Wspomnienia: koniec XIX wieku – 1957 rok*, t. I, rps, Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Rękopisów, sygn. akc. 7980, s. 191. Książd Paweł Soliga – korespondent „Kroniki Diecezji Sandomierskiej” – zaprezentował w jednym z artykułów własne uwagi na temat różnic pomiędzy postawą żołnierzy niemieckich i austriackich: *Żołnierz niemiecki pielęgnuje ochędństwo: przy pierwszej sposobności myje się mydłem starannie, płucze usta, czyści paznokcie, rozbiera się do snu, łożo urządza na ziemi ze słomy na łokieć grubo. Zaopatrzony doskonale w żywność i pieniądze, nie jest łapczywy, poszukuje jaj, słoniny, masła, drobiu, smalcu. Ziemiaki gotuje na tłuszczu, przy tym kawa, czekolada, kakao, konserwy [...]. I konie, i obóz, i cały rynsztunek wojenny niemiecki – wszystko to solidne, aż grzeszy, zdaje się, przesadą zamierzonej siły i mocy, każdy szczegół przeładowany wysiłkiem obmyślenia. Armia niemiecka w całokształcie swoim daje nam wyraz zasobów, skrzętnej gospodarki i bogactwa narodu – jest wskaźnikiem materialnej potęgi. [...] Po Niemcach nastąpili Austriacy i Węgrzy, tak niepodobni do tamtych. Przechrzczono ich na głodomorów i dziadoków, obóz nazywano austriackimi budami. Toż to ubóstwo i nędza w porównaniu z Niemcami. [...] W pochodzie wojsk austriackich nie było ładu: całe masy maruderów wlokły się po polach i krzakach, żołnierze przesiadywali po chatupach i czekali na Rusa, by się oddać do niewoli. „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1915, nr 3.*

*z tolerancją dla ludności, która, zamiast stworzyć rewolucję, patrzyła bezradnie na rozgrywające się obok niej wypadki, nie chciała wierzyć odezwom austriackim*⁷.

Szczególnym okrucieństwem odznaczyły się oddziały węgierskie. Żołnierze wchodzący w ich skład nie byli zorientowani co do stosunków panujących w kraju i mieli przeświadczenie, że przebywają w rdzennej Rosji. Na ludności cywilnej pragnęli dochodzić sprawiedliwości za krzywdy doznane w ubiegłym wieku ze strony Imperium:

Było nieszczęściem – napisał korespondent „Kuriera Warszawskiego” – było tragedią tej wojny, że każdy pułk austriacki, każdy oddział działający samodzielnie, miał własną politykę, własną orientację, inne systemy działania, inny pogląd na sprawę polską, inny stosunek do miejscowej ludności. [...] Honwedzi węgierscy przez usta Słowaków powtarzali bardzo często: «My tu przyszli na Rusa..., za czterdziesty ósmy rok!». Wchodząc w granice Królestwa Polskiego, pułki węgierskie przypuszczały, że znajdują się w rdzennej Rosji. To przeświadczenie panowało nie tylko u prostych szeregowców, ale i pomiędzy oficerami wyższych stopni. Pewien generał węgierski, ugoszczony we dworze polskim, w chwili roztkliwienia zapytał gospodarza: [...] «Proszę mi powiedzieć, czy w tej okolicy jest dużo Polaków?» [...] Którędy tylko przeszli, tam płonęły wsie, rozlegały się strzały do spokojnej ludności i słychać było okrzyki dzikiego przerażenia. Wieczorami chłopcy pokazywali tyny i mówili: «Tam Węgrzy gospodarują!»⁸.

Jedną z form represji zastosowanych przez władze austriackie były aresztowania. Podstawą do uwięzienia było najczęściej podejrzenie o sprzyjanie nieprzyjacielowi. Taki los spotkał kilkunastu właścicieli ziemskich guberni kieleckiej oraz radomskiej. Ograniczeniu wolności podlegali przede wszystkim oficerowie rezerwy armii carskiej. Do aresztu trafili ponadto zwolennicy polityki ugodowej i współpracy z zaborcą. Jako przykład wskazać można Zygmunta Platę z Białaczowa oraz Sergiusza Niemojewskiego z Oleszna. Niektórych obciążała w oczach władz austriackich działalność w strukturach samopomocy społecznej. Marian Arkuszewski z Chruściechowa został uwięziony, ponieważ posiadał przy sobie rosyjski dokument zezwalający na swobodne poruszanie się po obszarze operacji militarnych, który przysługiwał mu jako przedstawicielowi komitetów obywatelskich, Austriacy natomiast zinterpretowali go jako dowód świadczący o prowadzeniu pracy wywiadowczej. Anna i Jan Zamoy-

---

⁷ AAN, Centralna Agencja Polska w Lozannie, sygn. 64, k. 13.

⁸ *Ibidem*.

scy z Magnuszewa trafili do aresztu, ponieważ ich majątek położony był w pobliżu strategicznej przeprawy przez Wisłę, zaś żołnierze pragnęli oczyścić ten teren z ludności cywilnej potencjalnie sprzyjającej Rosji. Aleksandra Wielopolskiego z Chrobrza skompromitowały stosunki rodzinne. Dwaj bracia Ordynata służyli w armii carskiej, z kolei jego stryj Zygmunt był jednym z liderów polskich kół politycznych działających w Petersburgu. Aleksander Wielopolski po raz pierwszy został uwięziony w sierpniu 1914 roku, jednak wypuszczono go na wolność z braku dowodów. Areszt groził mu po raz drugi w grudniu tego samego roku. Dzięki wstawiennictwu krewnych z najbliższego otoczenia cesarza Franciszka Józefa areszt udało się zamienić na internowanie. Ordynat wraz z żoną wyjechał do Wiednia, gdzie przebywał pod nadzorem policyjnym przez prawie cały okres wojny⁹.

Represje stosowane wobec społeczeństwa dobiegły końca wraz z nastaniem okupacji. Sytuacja w kraju się unormowała, lecz nic nie wskazywało na to, żeby relacje pomiędzy ludnością a władzą ulegały poprawie. Zdecydowała o tym postawa austriackiej administracji zorganizowanej w nieprofesjonalny sposób i nie liczącej się z potrzebami mieszkańców obszaru okupowanego. Warto zwrócić uwagę na najważniejsze błędy, jakie popełniali austriaccy urzędnicy w kontaktach z ludnością cywilną. Zasadniczym nieporozumieniem było pozostawienie zbyt dużego zakresu władzy komendantom obwodów. Komendanci teoretycznie mieli ponad sobą Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie, ale w praktyce prowadzili politykę na własną rękę. Jerzy Jampolski charakteryzował w pamiętniku taki system rządzenia:

Naczelna Komenda zatrzymała w swym ręku wszystkie nici i we wszystkich ważniejszych sprawach trzeba było się do niej zwracać. Do niej np. należała nominacja i przenoszenie komendantów powiatowych. Wynikiem tego było, że Naczelna Komenda wydawała zasadnicze dyrektywy, a bezpośrednio rządy sprawowali komendanci powiatowi, wobec których gubernator, zajmujący stanowisko pośrednie, był nieraz bezsilny i z których każdy prowadził swoją własną politykę. Dużo więc zależało od politycznego usposobienia tych komendantów.

---

⁹ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: AP Kielce), Archiwum Ordynacji Myszowskiej, sygn. 1168, k. 339–342, 397–402; CK Komenda Powiatowa w Pińczowie, sygn. 8, k. 172; CK Komenda Powiatowa w Radomiu, sygn. 258, k. 43; sygn. 255, k. 4; AN Kraków, NKN, mf. 100 551, k. 12–15; „Gazeta Warszawska” 1915, nr 22; „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1917, nr 1; „Ziemiańin” 1918, nr 8; J. Rokoszny, *Diariusz Wielkiej Wojny 1914–1915*, t. II, Kielce 1998, s. 54; T. Rozwadowski, *op. cit.*, s. 81, 150; R. Taborski, *Polacy w Wiedniu*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992, s. 167–168.

Byli między nimi tacy, którzy się bardzo we znaki dawali ludności, inni znów, którzy jak najlepszą po sobie pamięć zostawili. [...] Większość jednak komendantów nie bardzo liczyła się z potrzebami powierzonej im ludności i starała się wypełniać wszelkie rozkazy naczelnego dowództwa armii, nie bacząc na to, że były między nimi uciążliwe dla ludności i tak wojną dotkniętej, a niektóre nawet niemożliwe do wykonania. Wszelki zaś, choćby i usprawiedliwiony, opór ze strony ludności uważali ci komendanci za niezyczliwe zachowanie się wobec armii i tłumili go represjami¹⁰.

Istotnym błędem popełnionym przez administrację okupacyjną było oddanie rządów w kraju w ręce osób obcego pochodzenia. Urzędnicy wyższego szczebla najczęściej reprezentowali mniejszości narodowe wchodzące w skład monarchii habsburskiej. Nie posługiwali się językiem polskim, natomiast ich wiedza na temat okupowanego kraju była znikoma. To w praktyce przekreślało szanse na nawiązanie szerszej współpracy z miejscową ludnością. Jeden z oficerów wywiadowczych NKN pisał o barierach istniejących pomiędzy społeczeństwem a obcymi urzędnikami:

Na terytorium Królestwa Polskiego trwają od ponownego wkroczenia wojsk austriackich rządy ściśle wojskowe [sprawowane] przez komendy etapowe i obwodowe. Wzięły one w swoje ręce całą administrację polityczną, nawet sądownictwo i szkolnictwo. W rękach miejscowego społeczeństwa spoczywają tylko [urzędy] gminne, wykonując głównie tylko formalny zakres działalności. Na czele rządu administracyjnego w Królestwie są postawieni przeważnie nie Polacy, a często ludzie wrogo do Polaków odnoszący się [...].

Obwód Włoszczowa. Cała żandarmeria w mieście niemiecka. Traktowanie społeczeństwa jest na ogół chłodne [...]. Stosunek Austriaków do ludności polskiej [...] w wielu wypadkach jest niezrozumiały. [...] Nieufność, małostkowa dokuczliwość, nieporadność lub niedbalstwo władz spotyka się na każdym kroku. Zamiast zjednać sobie ludność, postępuje się tak, jakby chodziło o wzbudzenie do siebie nieufności [...].

Miechów. Jedną z najważniejszych wad administracji austriackiej w Królestwie jest nadsyłanie obconarodowych urzędników Czechów, Żydów, Niemców. W komendzie obwodowej w Miechowie jest bardzo mało Polaków referentów, np. dla spraw rolniczych jest Żyd czeski,

---

¹⁰ J. Jampolski, *Wspomnienia z czasów okupacji austriackiej w Królestwie Kongresowym*, Kraków 1924, s. 8.

*nadpor. dr Redlich, który nie mógł się porozumieć z ludnością [...] zmuszony był postarać się o tłumacza*¹¹.

Autor raportu na temat metod administrowania okupowanym krajem sugerował, że w komendach obwodowych większość stanowić powinni urzędnicy polskiej narodowości:

*W wyborze komisarzów cywilnych przy c. i k. władzach wojskowych wskazanym byłoby postępować nader ostrożnie. Używanie do tych czynności osób pochodzenia niepolskiego i nieorientujących się w stosunkach polskich jest wręcz zabójcze. Ludność, którą Rosjanie straszili widmem rzekomego biurokratyzmu austriackiego, wrogiego Polakom, dopatruje się w nominacji nie Polaków i nie znających stosunków osób na takie stanowiska objawu owego biurokratyzmu. Komisarze cywilni tylko wtedy mogą pozyskać ludność miejscową dla Austrii, jeżeli będą mieli warunki osobiste do zdobycia sobie jej zaufania. Mogą to więc być wyłącznie Polacy*¹².

Równocześnie pojawiały się głosy sprzeciwu wobec nieprzemyślanego polonizowania administracji. Tadeusz Zwierkowski – ziemianin z powiatu olkuskiego – dostrzegał w postępowaniu Polaków służących w zarządzie okupacyjnym niepokojące objawy nadgorliwości, charakterystyczne dla wszystkich neofitów:

Ci cesarsko-królewscy Polacy – napisał Zwierkowski – wyżywali się podczas wojny, wykazując wszędzie nadzwyczajną gorliwość w wypełnianiu swych (w ich pojęciu) obowiązków. Jaskrawym tego przykładem było spalenie całego majątku memu późniejszemu szwagrowi, Andrzejowi Bronikowskiemu, a jego samego wysłanie do obozu koncentracyjnego. Chwalebne tego czynu dokonał Polak, porucznik ułanów austriackich – Niewiadomski. Powodem – potyczka patroli wojskowych, austriackiego i rosyjskiego, która miała miejsce w zabudowaniach gospodarczych majątku Januszkowice w powiecie stopnickim, należącym do Bronikowskiego. Niewiadomski, twierdząc, że Bronikowski dał znać

---

¹¹ AN Kraków, NKN, mf. 100 281, k. 123–133. Komendant obwodu pińczowskiego Polskiej Organizacji Wojskowej z dużą dawką sceptycyzmu wypowiedział się na temat kompetencji austriackich urzędników przysłanych do kraju, by sprawować w nim rządy: *Władze okupacyjne powiatu pińczowskiego spoczywają w rękach ludzi w zupełności niezdolnych rządzić w czasach tak trudnych i ciężkich. Są to po większej części ludzie, których zajęcie przed wojną całkiem było inne niż dzisiaj. Adwokat buduje szosy z wapnia i mimo że trzykroć deszcz wszystko zmywał, buduje dziś po raz czwarty. Raport sytuacyjny z obwodu pińczowskiego (5 lipca 1916 roku), [w:] Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej. Okręg kielecki i radomski 1915–1918, oprac. J.Z. Pająk i P. Wzorek, Kielce 2006, s. 127.*

¹² AN Kraków, NKN, mf. 100 281, k. 248–251.

Rosjanom o kwaterowaniu Austriaków w Januszkowicach, spalił dwór wraz z całym zabudowaniemi folwarcznymi, wyciął park i sad, a Bronikowskiego i jego starą ciotkę piechotą odstawił do Krakowa. [...] Na szczęście nie były to wypadki powszechne, ale, niestety, nie były też odosobnione. Wykazywały też jaskrawo, do jakiego stopnia udało się Austrii przerobić urzędników Polaków na cesarsko-królewskich bezmyślnych wykonawców otrzymywanych poleceń. W robocie tej pomagał rządowi doprowadzony prawie do absurdu kult tytułów wśród ogromnej rzeszy urzędników zbiurokratyzowanej Austrii. Marzeniem prawie każdego z nich było dostąpienie się tytułu radcy lub jakiegoś innego w tym rodzaju. Dążył więc do tego wszelkimi możliwymi sposobami, łącząc nadgorliwe wypełnianie swych obowiązków służbowych ze służalczą uniżonością w stosunku do zwierzchników, a bojąc się jak ognia podejrzenia o nielejalność¹³.

Jednym ze zjawisk, które decydowały o negatywnym odbiorze władz okupacyjnych przez społeczeństwo była korupcja urzędników. Stan wojenny panujący w zajętej kraju sprzyjał robieniu nielegalnych interesów przez pracowników zarządu. Zapoznając się z materiałem źródłowym, można odnieść wrażenie, że korupcja była powszechną praktyką w czasie okupacji. Od czasu do czasu ktoś został ukarany za oszustwa w celu propagandowym, generalnie jednak zwierzchnicy skłonni byli przymykać oko na łamanie prawa przez podwładnych. W niektórych okolicach proceder korupcyjny przybierał wielkie rozmiary. Odpowiedzialne za niego osoby postępowały zuchwale i bezkarnie, co zrażało ludność cywilną do władz okupacyjnych. Sytuacja taka miała miejsce m.in. w Radomiu. Maria Walewska napisała na ten temat we wspomnieniach:

Ilości przydzielane na kartki, tak na wsi, jak i w mieście, nie były wystarczające. Ludzie zamożniejsi dokupywali na lewo od paskarzy [...]. Naturalnie, ludzie biedni nie byli w stanie zaopatrywać się na lewo, narzekali więc, a nawet buntowali się posądzając o złodziejstwo urzędników aprowizacji. Kierownikiem aprowizacji w Radomiu był wówczas Normark (Polak) i na nim to głównie koncentrowały się narzekania i złorzeczenia opinii publicznej, zwłaszcza gdy dowiedziano się, że nabył paromorgową piaszczystą górkę pomiędzy wsiami Jeżowa Wola i Kosów i zasadził tam drzewka owocowe. Vox populi nazwał ten majątek „Krzywdą” i nazwa ta stała się wkrótce popularna¹⁴.

¹³ T. Zwierkowski, *Wspomnienia z lat 1901–1939*, rps, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu – Czytelnia Zbiorów Mikroformowych, sygn. 15420/II, s. 48.

¹⁴ M. Walewska, *Rok 1918. Wspomnienia*, Warszawa 1998, s. 38.

Także w powiecie stopnickim miejscowa ludność narzekała na nieuczciwość austriackich urzędników. Proceder korupcyjny dotyczył w tym miejscu osób zajmujących w hierarchii administracyjnej najwyższe stanowiska. Oficer werbunkowy NKN charakteryzował sytuację, jaka wytworzyła się w powiecie po wprowadzeniu okupacji:

Faktycznym rządcą obwodu jest adiutant komendanta obwodu, rotmistrz terenu Krotky, Niemiec, gbur mieszkający z córką miejscowego kupca Preisse i przez nią oraz przez jej ojca załatwiający całą masę spraw. Licencje na przewóz i wywóz pewnych towarów, tzw. patenty na prowadzenie handlu, podania o zwolnienie z rekwizycji, obowiązku kwaterunku, podwód itd. są załatwiane za pośrednictwem p. Preisówny, przy czym właściwa Żydom dyskrekcja w przekupywaniu urzędników nie pozwala nigdy stwierdzić, czy pomyślnie załatwienie sprawy odbywa się tylko dzięki znajomości z adiutantem, czy za łapówkę. Urzędnicy Polacy, którzy są przez Krotkiego szykanowani i traktowani z góry utrzymują, że Krotky jest na wielką skalę łapownikiem¹⁵.

Z kolei w powiecie miechowskim zarzut korupcji obciążał Polaka Jaworskiego, który pełnił funkcję referenta do spraw cywilnych. Działalność tej postaci przedstawił autor sprawozdania z wiosny 1916 roku:

Referentem spraw najważniejszych: koncesji, sprzedaży, przepustek, grzywien itp. jest Jaworski, słabo po polsku mówiący, stale przedtem mieszkający w Austrii, bezwzględnie zachowujący się wobec ludności i wprost ją terroryzujący. Postępowaniem swoim nie różni się bynajmniej od carskich łapowników. Do wiadomości męża zaufania doszły następujące fakty: koncesje na restauracje, handel, trafiki oddawał Jaworski za opłaty, jakie można było od stron wydrzeć. [...] Najskandaliczejszą sprawą Jaworskiego jest sprzedaż lasów w Miechowskiem i Olkuskiem spółce żydowskiej z Krakowa Lautenberg, a to około 16 000 m², podobno po 3 korony na 1 m na opał, zaś 6 koron za budulec w warunkach najdogodniejszych, tj. bierze kiedy chce, płaci za to, co weźmie, sama spółka wybiera drzewo¹⁶.

W wielu regionach okupacji austriackiej ludność żydowska posiadała nieuzasadnione przywileje gospodarcze lub była objęta specjalnymi preferencjami w zakresie doboru współpracowników, co niekorzystnie wpływało na stosunki Polaków z władzami. Polacy z niepokojem obserwowali wszelkie zjawiska świadczące o wzroście znaczenia Żydów, w szczególności ich ekspansję w sferze politycznej oraz eko-

---

¹⁵ AN Kraków – Oddział w Spytkowicach, NKN, sygn. 918, Raport oficera werbunkowego z powiatu stopnickiego (20 czerwca 1916 roku).

¹⁶ AN Kraków, NKN, mf. 100 281, k. 123–133.

nomicznej. Taki proceder mógł doprowadzić w niedalekiej przyszłości do niekorzystnych zmian w układzie sił społecznych. Należało zaniegować rządy, pod opieką których pesymistyczny scenariusz mógł się spełnić. Faworyzowanie ludności żydowskiej w sferze gospodarczej miało miejsce m.in. w powiecie olkuskim. Oficer werbunkowy Legionów Polskich pisał na ten temat w raporcie:

W stosunku władz do ludności daje się zauważyć bezwarunkowe faworyzowanie ludności żydowskiej, która jedynie otrzymuje koncesje na sprowadzanie artykułów żywnościowych, pomimo robionych w tym względzie starań przez różne polskie instytucje kooperacyjne. Stosunek taki wpływa fatalnie na ludność pod względem ekonomicznym, gdyż oddaje ją na pastwę lichwy i wyzysku żydowskiego, zaś pod względem politycznym jest co najmniej nietaktownym i wywierającym zgubny wpływ¹⁷.

Stanisław Lewicki, komisarz werbunkowy na powiat sandomierski, również zaobserwował bliską współpracę komendy obwodowej z Żydami:

Wszelkie transakcje handlowe – pisał Lewicki w raporcie – przy pomocy komendy obwodowej przeprowadzają Żydzi Sniefeld i Szafran, ciesząc się najgorszą opinią, przed wojną bankruci, dzisiaj liczeni na 100 000 rubli majątku. Do spółki z niejakimi Kupferblumami wydzierżawili młyny i dostawali mąkę w najgorszym gatunku. Na jednej dostawie władze straciły 1 900 koron, ale sprawę zatuszowano. Sami Żydzi występują przeciw tej spółce i twierdzą, że otrzymawszy na to pozwolenie od kmdt. obwodu Pachmana wykupywali oni zboże od chłopów, płacąc 7 koron za 100 kg, strasząc ich powrotem Rosjan i konfiskatą, a mąkę sprzedawali po 32 korony, wedle cennika maksymalnego. [...] Wyszedt rozkaz zajęcia skór. Pachman od razu zajął skóry w Koprzywnicy, gdzie komitet dobroczynny zakupił skóry, aby je rozdać biednym szewcom, bardzo licznym w Koprzywnicy. Olbrzymich zaś żydowskich składów skór w Staszowie nie skonfiskowano, choć były przywiezione z Galicji na handel zwykły. [...] Obywatel Hussarzowic, p. Jabłoński, założył tam szkołę polską własnym kosztem i wniósł do komendy przed kilku miesiącami podanie, aby mu dostarczono nafty, za którą chciał zapłacić. Dotychczas jej nie dostał, bo monopol na naftę ma Żyd Szafran¹⁸.

W administracji okupacyjnej pracowało wiele osób, których stosunek do miejscowej ludności był co najmniej niezyczliwy. Urzędnicy często odnosili się do mieszkańców kraju z pogardą i arogancją. Starali się zamanifestować poczucie własnej wyższości oraz godności osobistej, co nie mogło poprawić wizerunku władz okupacyjnych i zjednać

---

¹⁷ *Ibidem*, mf. 100 390, k. 408.

¹⁸ *Ibidem*, mf. 100 284, k. 158.

sympatii społeczeństwa. Do postawy urzędników austriackich krytycznie odniósł się komendant okręgu kieleckiego Polskiej Organizacji Wojskowej, pisząc w sprawozdaniu:

*Postępowanie wykonawczych organów władz, urzędników i żandarmerii, składających się przeważnie z Czechów, Rusinów i Żydów, w stosunku do ludności polskiej cechuje gwałt, samowola i bezprawie; nadużycia, aresztowania, bicie ludzi itp. ekscesy są na porządku dziennym*¹⁹.

Podobne wnioski płyną z raportu komendanta POW okręgu stopnickiego:

*Stosunek władz austriackich do miejscowej ludności jest absolutnie wrogi. Zdarzały się nierzadkie wypadki pobicia ludności, a uderzenia jednorazowe za śmielsze odezwanie się są na porządku dziennym. Korzystając z oddalenia od punktów kolejowych i z bezpiecznego, a cichego ustronia, dekuje się w Busku i w okolicach moc oficerów armii czynnej, którzy przebywają tu z żonami i z dziećmi, wymagają dla siebie wszelkich wygód, krepując tym i uciskając miejscową ludność*²⁰.

Wroga postawa urzędników administracji wobec społeczeństwa na okupowanym obszarze często była widoczna w trakcie dokonywania rekwizycji oraz odbioru wyznaczonych kontyngentów. Sposób dostarczania świadczeń unormowany był odrębnymi regulaminami i paragrafami, jednak wielu Austriaków ich nie przestrzegało. Skoro dokonywanie rekwizycji bardziej przypominało rabunek niż urzędową czynność, władza za nią odpowiedzialna musiała być odbierana przez ludność jako obce, siłą narzucone jarzmo. Komisarz werbunkowy NKN pisał we wrześniu 1916 roku na temat odstawy kontyngentu w powiecie jędrzejowskim:

Ludność zrażona jest bardzo, wzięta w kluby pod względem wolności handlu, rekwizycją koni i bydła i ciągłymi podwodami. Przy tym po większej części żandarmi Czesi traktują ludność jak bydło. Największe jednak oburzenie wywołał fakt, jaki zaszedł w tym tygodniu. Naznaczona była przymusowa sprzedaż koni z połowy powiatu. [...] Sprowadzono do Jędrzejowa ok. 4000 koni, przegląd miał się odbyć o godzinie 6 rano. Tymczasem rotmistrz, baron Herzogenberg, przysłany do tego z Kielc, naznaczony przez A.O.K., zjawił się na placu dopiero o godzinie 1-iej w południe, zaczął z punktu bić chłopów nahajką, wymyślać im od pol-

---

¹⁹ Raport polityczny komendy okręgu kieleckiego POW (1 listopada 1916 roku), [w:] *Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej...*, s. 25.

²⁰ Raport sytuacyjny komendy obwodu stopnickiego (5 listopada 1916 roku), [w:] *Raporty polskiej Organizacji Wojskowej...*, s. 75.

skich świń słowami: «Schweinerei ist die polnische Wirtschaft, das ist eine Bande, keine Volk». Stała grupka obywateli, ten zwrócił się do żandarma: «Die Gutsbesitzer wollen uns nicht geben, heraus mit ihnen». Jeden z obywateli poszedł do komendanta uzalić się, lecz ten powiedział, że ów rotmistrz od niego nie zależy i nic zrobić nie może²¹.

Urzednicy administracji okupacyjnej nieustannie podejrzewali właścicieli gospodarstw rolnych o zaniżanie wysokości plonów dla celów statystycznych i ukrywanie nadwyżek żywności. Referenci austriaccy skłonni byli uciec się do podstępu i oszustwa, by wydobyć więcej artykułów od producentów. Ksiądz Józef Rokoszny napisał w pamiętniku, jak komenda obwodowa w Sandomierzu zakpiła sobie z miejscowych ziemian przy okazji odstawy kontyngentu kartofli jesienią 1916 roku:

Opowiadał mi ks. Gierycz, jak komenda oszukała kilku obywateli u nas: zrobili propozycję obywatelowi, aby przyjął kilka krów na przezimowanie, oznaczyli opłatę i postawili warunek, żeby je karmić kartoflami; obywatel tłumaczył się, że nie ma kartofli; oni mu postawili pewne minimum; zgodził się, że będzie szukał kartofli, warunki przyjął. Po paru tygodniach zawiadamiają go, że krów mu nie przyślą, ale wyliczają mu, ile to on miał wypotrzebować pudów kartofli na wyżywienie krów i polecają mu taką ilość kartofli dostarczyć do komendy!²².

Władze austriackie wprowadziły na obszarze okupacji wiele ograniczeń, które utrudniały życie codzienne, a szczególnie prowadzenie gospodarstwa rolnego i działalności handlowej. Jednym z najbardziej uciążliwych zarządzeń było zniesienie swobody poruszania się po kraju poprzez wprowadzenie granic celnych oraz przymusowych kontroli. Teren powiatu można było opuścić tylko i wyłącznie po uzyskaniu przepustki jednokrotnego użytku. Komendy obwodowe nie potrafiły zapanować nad ich wydawaniem. Tadeusz Prószyński – delegat Naczelnego Komitetu Narodowego na obszar okupacji – pisał w raporcie o nieporządku panującym w urzędach austriackich:

Dalszym następstwem tego stanowiska władz wojskowych i nowo zaprowadzonych władz cywilnych są zbyt twarde rozporządzenia ograniczające wszelką swobodę ruchu ziemian. Przede wszystkim daje się odczuć w przykry sposób zakaz opuszczania swojej wsi, chyba za Passierscheinem odnośnej komendy etapowej, którego uzyskanie napotyka nieraz trudności. Gdy dla prowadzenia gospodarstwa rolnego wyjazd lub posyłka do sąsiedniego miasta, względnie miasteczka, czy to dla

---

²¹ AN Kraków, NKN, mf. 100 524, k. 207–208.

²² J. Rokoszny, *op. cit.*, t. II, s. 243.

zakupna artykułów spożywczych, czy to w interesach gospodarczych, jest koniecznym, zdarza się nieraz, że takich Passierscheinów od pana komendanta żądać wypadnie, a biorąc pod uwagę mało życzliwe traktowanie tamtejszej ludności przez władze, pociąga to za sobą stratę czasu, zwłaszcza przy znacznym braku środków komunikacyjnych uciążliwą, a nieraz i na przykrość naraża²³.

Urzednicy administracji okupacyjnej popełnili niewybaczalny błąd, ignorując narodowe aspiracje ludności polskiej. Język rosyjski natychmiast został usunięty z przestrzeni publicznej, lecz na jego miejsce pojawił się język niemiecki. Władze austriackie nie zrobiły nic, co mogłoby zasiać w społeczeństwie przekonanie o trosce dotyczącej pomyślnego rozwiązania sprawy polskiej. Komisarz werbunkowy NKN zauważał trafnie:

Grabienie polskości uprawiane przez landratów niemieckich, trójjęzyczne ogłoszenia komend austriackich, umieszczanie znaków państwowych zwycięzców odbiera wiarę w słowa pierwszych odezw sprzymierzonych armii [uwolnienia] spod ucisku narodowego. Mury miast są oblepione dwujęzycznymi ogłoszeniami w stylu kaleczącym język polski, obwieszczające ludności nakazy i zakazy, formułowane jak w kraju podbitym. Nawet dobroczynne dla ludności rozporządzenia (o aprowizacji, komisjach zasiewu) robione są w formie odstręczającej, nie licząc się z prawami społeczeństwa, które, grabione jedną ręką, z drugiej ma otrzymywać jałmużnę²⁴.

W miastach i miasteczkach okupacji pojawiły się niemieckie oraz austriackie nazwy ulic. Niektórzy komendanci obwodowi tak daleko posunęli się w samowoli, że zaczęli nazywać ulice od własnych nazwisk. Jako przykład można wymienić podpułkownika Briedde z powiatu stopnickiego. Korespondent czasopisma „Do Czynu” napisał na temat stosunków panujących w okolicy:

Ten sam pan Briedde pozmieniał nazwy ulic w Busku z polskich na niemieckie, a ponieważ mieszkańcy nie chcieli się do tych nazw zastosować, a głównie nie chcieli się zgodzić, aby jedna z ulic nazywała się imieniem p. komendanta, zagroził im, że głodem ich zmusi do uległości, nie dopuszczając do miasta żywności. Po takiej groźbie ulica nosi nazwę Brieddegasse²⁵.

Niektórzy komendanci obwodowi wydawali rozkazy usuwania z ulic polskich symboli narodowych, które zastąpione zostały symbo-

---

²³ AN Kraków, NKN, mf. 100 390, k. 17.

²⁴ *Ibidem*, mf. 100 512, k. 31–33.

²⁵ „Do Czynu” 1916, nr 11.

lami monarchii habsburskiej. W Pińczowie, Jędrzejowie i Miechowie nałożono na ludność cywilną obowiązek kłaniania się austriackim urzędnikom. Za odmowę bito po twarzy i znieważano. Społeczeństwo polskie z niepokojem obserwowało podział kraju na dwie strefy okupacyjne, interpretując go jako zapowiedź kolejnego rozbioru ojczyzny. Austriacy bez wątpienia podjęli wiele niefortunnych decyzji, które nie przysporzyły im zwolenników, lecz nie zawsze robili to świadomie. Nieporozumienia często wynikały z niewiedzy i braku rozeznania w miejscowych stosunkach. Komisarz werbunkowy w powiecie sandomierskim w następujący sposób oceniał mentalność urzędników przysłanych do kraju:

W kwestiach narodowościowo-politycznych kom. obw. zajmuje stanowisko komicznie naiwne. Ponieważ tutejsi c. i k. władcy nie są całkiem orłami, a nawet stoją na całkiem średnim poziomie inteligencji [...], przeto instrukcje, jakie otrzymują z góry w tych kwestiach powodują w ich ciasnych głowach często bardzo poważny zamęt²⁶.

Austriacka administracja okupacyjna nie zdołała zdobyć sympatii polskiego społeczeństwa, mimo to wiele osób głosiło konieczność podjęcia współpracy z nowym władcą. Dostrzegano liczne korzyści płynące z utrzymania poprawnych relacji z Austriakami. Podkreślano ponadto nieuchronność ustalenia warunków koegzystencji wobec sytuacji, jaka zapanowała w kraju od połowy 1915 roku. W gronie apologetów postawy aktywistycznej znalazł się Juliusz Zdanowski ze Śmiłowic. Na kartach jego dziennika odnaleźć można fragment, w którym autor wylicza szereg argumentów przemawiających za współpracą:

Moje zdanie – napisał Zdanowski – jest, że my tutaj w pewien oficjalny stosunek z władzami austriackimi wejść musimy. Oczywiście, nie może społeczeństwo, które tyle zmian rządów w ciągu roku przeżyło, kompromitować się i palić mostów za sobą. Ale, tak jak uważaliśmy się za gospodarzy kraju, kiedy u nas rządziła Rosja, tak musimy się nadal za takich uważać i dla utrzymania życia w kraju rachować się znowu z elementem przedstawiającym u nas nową władzę. Powoływanie się na Belgów, że oni z najeźdźcą w żadne nie wchodzi układy, nie może się do nas stosować, bo tam rząd wydalonny z kraju był swój i Niemcy prowadzili wojnę z narodem belgijskim. Natomiast naród polski jako taki wojny nie prowadzi, a rząd austriacki zastąpił dzisiaj również obcy rząd rosyjski. Różnica jest jeszcze w tym, że naród mający dłuższy czas swoje państwo, jak Belgia, ma pewne wyraźne swoje

---

²⁶ AN Kraków, NKN, mf. 100 544, k. 153–154.

wskazania i choćby okupacja trwała 2 lata łatwo się znowu zorganizuje czy pod obcym rządem, czy tym bardziej gdyby własny powrócił. U nas każde rozluźnienie społeczeństwa jest klęską, a powrót Rosjan o tyle mógłby spełnić pokładane przez niektórych w nim nadzieje, o ile społeczeństwo zostanie zorganizowane. Wszelki w tym kierunku wysiłek, choćby narażający nasze lojalne stanowisko względem Rosji, może więcej pożytku, jak szkody przynieść. Nie można wszak tylko na cuda i łaski liczyć. Z tych względów uważam za wskazane maksymę dawniej przez realistów stawianą, że w najtrudniejszych warunkach należy się zawsze starać coś zrobić, dalej stosować²⁷.

Postawa aktywistyczna zyskała wielu zwolenników po ogłoszeniu aktu 5 listopada. Właściciele ziemscy okupacji austriackiej wyrazili gotowość do współpracy z nową władzą, udzielając poparcia organom wyłonionym w 1916 i 1917 roku: Tymczasowej Radzie Stanu, Radzie Regencyjnej czy Krajowej Radzie Gospodarczej. Jednocześnie ambicje części ziemian były większe. Szlachta powiatu stopnickiego zebrana na zjeździe obywatelskim zimą 1916 roku otwarcie żądała przyspieszenia procesu budowy fundamentów niepodległego państwa:

Akt 5 listopada – brzmi treść rezolucji uchwalonej podczas zjazdu – uznajemy za wielce doniosły i mający znaczenie dla naszej narodowej przyszłości, zaznaczając jednak, że akt ten może stanowić tylko punkt wyjścia do spełnienia całokształtu narodowych aspiracji. By akt ten osiągnął pożądaną dla nas rezultaty uważamy za konieczne i niezbędne natychmiastową realizację rządu polskiego powołanego przez sejm wybrany legalnie i swobodnie przez wszystkie warstwy narodu. Tylko ustanowiony w powyższy sposób rząd, działając wspólnie z sejmem i pod jego kontrolą, mocen jest prowadzić całkowitą politykę wewnętrzną i zewnętrzną narodu. Ze względu na ważność chwili i odpowiedzialność wobec przyszłych pokoleń, uważamy za niezbędne zjednoczenie wszystkich, bez uwzględnienia jakichkolwiek różnic stanowych i partyjnych²⁸.

Oprócz współpracy na gruncie politycznym, polskie ziemiaństwo połączone było z nową władzą stosunkami towarzyskimi. Stosunki towarzyskie utrzymywano najczęściej z oficerami armii, wśród któ-

---

²⁷ J. Zdanowski, *Dziennik z lat 1915–1935*, t. I, mps, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu – Czytelnia Zbiorów Mikroformowych, sygn. 14023/III, s. 44–45.

²⁸ „Gazeta Kielecka” 1917, nr 2. Postawa społeczeństwa regionu kieleckiego wobec aktu 5 listopada omówiona została szerzej przez J. Grzywnę oraz J. Jadacha – na ten temat zob.: J. Grzywna, J. Jadach, *Spółeczeństwo Kielecczyny wobec aktu 5 listopada 1916 roku*, „Rocznik Muzeum Radomskiego” 1978, Radom 1979, s. 113–134.

rych wielu było przedstawicieli szlachty niemieckiej, co niewątpliwie pomogło we wzajemnym zbliżeniu. Niekiedy znajomości nawiązywano z przyczyn pragmatycznych. Zaprzyjaźnione dwory mogły liczyć na lepsze traktowanie, ochronę przed rekwizycją lub rabunkiem. Zygmunt Plater z Białaczowa utrzymywał bliskie stosunki z komendantem obwodu opoczyńskiego, Tadeuszem Wiktorem, mimo że chwilę wcześniej trafił do niemieckiego więzienia jako zadeklarowany moskalofil. Dwór Aleksandra Druckiego-Lubeckiego w Bałtowie ocalony został przed rekwizycją na osobisty rozkaz jednego z austriackich oficerów. Generał von Moltke, który w 1916 roku kwaterował w folwarku w Boczkowicach należącym do rodziny Stępkowskich, zaprzyjaźnił się z domownikami i przywoził im kosztowne prezenty z urlopu w Berlinie. Maria Dembińska z Gór zorganizowała wiosną 1915 roku wystawne przyjęcie świąteczne dla oficerów armii austriackiej, mimo że majątek znajdował się na obszarze operacyjnym i poniósł w trakcie walk znaczne straty materialne²⁹.

Przełomowym momentem w stosunkach pomiędzy polskim społeczeństwem a władzą okupacyjną było podpisanie traktatu brzeskiego. Mieszkańcy kraju odebrali oderwanie Chełmszczyzny i Podlasia jako kolejny rozbiór. W miastach i na prowincji wybuchały spontaniczne protesty wymierzone przeciwko okupantowi, który zawiódł nadzieje ludności. Dalsza współpraca była niemożliwa. Działacze Krajowej Rady Gospodarczej ustąpili ze stanowisk. Także właściciele ziemscy otwarcie wyrażali swoje niezadowolenie. Na zjazdach obywatelskich zapadały uchwały potępiające politykę władz austriackich. Przedstawiciele różnych warstw społecznych zjednoczyli się, by solidarnie wystąpić przeciwko planom podziału kraju³⁰.

---

²⁹ AP Kielce, Archiwum Ordynacji Myszkwowskiej, sygn. 1175, k. 249–259; AN Kraków, NKN, mf. 100 281, k. 25–26; M. Górską, *Dziennik*, [w:] *Teraz będzie Polska. Wybór pamiątek z okresu I wojny światowej*, pod red. A. Rosnera, Warszawa 1988, s. 19; *Pamiętnik księżnej Marii Zdzisławowej Lubomirskiej 1914–1918*, oprac. J. Pajewski, Poznań 2002, s. 85; M. Stępkowska-Szwed, *Manusia – Marynia – Maria. Saga rodzinna*, Warszawa 1995, s. 43–44; T. Rozwadowski, *op. cit.*, s. 87, 89, 91, 108, 133; T. Zwierkowski, *Wspomnienia pisane w roku 1969...*, s. 53; T. Hołówko, *Ziemia nie*, Warszawa 1919, s. 12–19; W. Jasiński, *Aleksander Drucki-Lubecki*, [w:] *Ziemia nie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. III, Warszawa 1996, s. 101–102.

³⁰ AP Kielce, CK Komenda Powiatowa w Jędrzejowie, sygn. 289, List wójta gminy Mstyczów do c. i k. komendy obwodowej w Jędrzejowie z dnia 25 lutego 1918 roku; „Gazeta Kielecka” 1918, nr 30, 31; J. Grzywna, *Reakcja społeczeństwa Kielecczyzny na oderwanie Chełmszczyzny od Królestwa Polskiego w 1918 roku*, [w:] *Studia z dziejów Kielecczyzny XV–XX wiek*, pod red. J. Michty, Kielce 1982, s. 164–181.

Relacje pomiędzy mieszkańcami obszaru okupowanego a władzą austriacką nie uległy poprawie do zakończenia I wojny światowej. Nadzieje na rozwiązanie sprawy polskiej u boku monarchii habsburskiej przestały być aktualne dwa lata po załamaniu się orientacji prorosyjskiej. Coraz więcej Polaków zdawało sobie sprawę z faktu, że tylko w pełni niepodległe państwo dysponujące silną armią jest w stanie zagwarantować bezpieczeństwo i obronę narodowych interesów. Przeczucia te potwierdziły się wkrótce po zakończeniu wielkiej wojny, kiedy wybuchły walki o granice II Rzeczypospolitej. Ziemiaństwo guberni kieleckiej i radomskiej – szczególnie młodzież wychowywana w atmosferze szacunku dla dokonań powstańców – licznie zgłosili się w szeregi budowanego od podstaw Wojska Polskiego, dając tym samym dowód troski o przyszłość ojczyzny.

Summary

Landed gentry of the Kielce and Radom Guberniya and authorities of the Central Powers – mutual relations during World War I

The outbreak of World War I brought Polish society hope for reconstruction of independent state. Three partitioning powers which cooperated unanimously in the nineteenth century took positions on the opposite sides of eastern front. Russians, Germans and Austrians proclaimed promises which led Poles to believe that national aspirations would come true. At the beginning of war landowners of the Kielce and Radom Guberniya remained faithful to the Russian Tsar – legal authority of the Congress Kingdom of Poland. German and Austrian armies antagonized people with violent behavior and requisition of private property in landed estates. The authorities of Central Powers had opportunity to improve their own image when they started to occupy Poland in the second half of the year 1915. Unfortunately, this chance was wasted due to the incompetent administration of a country. The last hope for achieving agreement with Polish society was buried as the result of the Brest Treaty which introduced the subdivision of Poland. During last months of the Great War more and more Poles supported new trend in politics which main goal was to act independently from the former partitioning powers.

Joanna Sosnowska

(*Katedra Pedagogiki Przedszkolnej i Wczesnoszkolnej UŁ, Łódź*)

Aneta Bołdyrew

(*Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki UŁ, Łódź*)

**Inicjatywy łódzkiego Kościoła rzymskokatolickiego
w sferze opieki nad dziećmi w latach 1914–1918
na przykładzie Towarzystwa Schronisk
św. Stanisława Kostki**

Spółeczność Łodzi lat 1914–1918 to wspólnota przedstawicieli różnych kultur, religii i narodowości. W mieście mieszkała wówczas ludność pochodzenia polskiego, niemieckiego, żydowskiego, rosyjskiego oraz przedstawiciele innych nacji. Niejednolity skład narodowościowy odzwierciedlał zróżnicowanie wyznaniowe, bowiem wśród łodzian byli katolicy, ewangelicy, izraelici, prawosławni i inni¹. Struktura wyznaniowo-narodowościowa miasta, w analizowanym w niniejszym artykule okresie, zmieniała się w zależności od sytuacji politycznej i ekonomiczno-społecznej. W roku wybuchu I wojny światowej Łódź liczyła 459 313 mieszkańców, w 1915 roku, kiedy w granice administracyjne miasta włączono przedmieścia, liczba ta wzrosła do 600 tys.². Unieruchomienie przemysłu, zamknięcie lub

---

¹ Trudno, ze względu na niejasne i zmienne kryteria stosowane w przeszłości, precyzyjnie ustalić udział procentowy poszczególnych wyznań, a szczególnie narodowości, wśród łodzian. Przyjęto utożsamiać liczbę ludności wyznania mojżeszowego (starożytnych) z liczbą Żydów, a wyznania prawosławnego z Rosjanami czy Ukraincami. Należy jednak pamiętać, że ludność wyznania ewangelickiego stanowili przede wszystkim Niemcy, ale także Czesi i nieliczni Polacy, wśród katolików dominowali Polacy, lecz mogli to także być Niemcy. W. Puś, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, pod red. M. Kotera, M. Kuleszy, W. Pusia, S. Pytłasa, Łódź 2005, s. 17.

² J.K. Janczak, *Struktura społeczna ludności Łodzi w latach 1820–1918*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX wieku. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, pod red. P. Samusia, Łódź 1997, s. 41.

ograniczenie pracy fabryk w okresie wojny i okupacji pozbawiło robotników i ich rodziny źródeł utrzymania. Skutkiem tego stało się wyludnienie, którego stan krytyczny nastąpił na początku 1918 roku³. Łódź liczyła wtedy 342 tys. mieszkańców, czyli prawie 260 tys. (43%) mniej w porównaniu ze stanem sprzed wojny⁴.

Zmiany demograficzne powodowały przeobrażenia w strukturze wyznaniowo-narodowościowej łodzian. Polegały one głównie na znacznym spadku osób wyznania rzymskokatolickiego, ewangelickiego i prawosławnego, co naturalnie podniosło odsetek populacji wyznania mojżeszowego. W omawianym okresie dominującą grupę wśród ludności miasta stanowili katolicy⁵, następnie wyznawcy religii mojżeszowej, znacznie mniej reprezentatywni byli ewangelicy, od 1918 roku odnotowano znikomą liczbę prawosławnych i innych⁶. Liczba ludności wyznania rzymskokatolickiego przed I wojną wynosiła 264 320 osób, co stanowiło 50,6%, czyli połowę odsetka wszystkich wyznań⁷. W 1918 roku ich liczba zmniejszyła się do 162 801, co stanowiło 47,6% ogółu wyznań w Łodzi⁸.

Życie duchowe społeczności katolickich toczyło się na terenie przykościelnych parafii. Systematyczny, do okresu I wojny, wzrost liczby mieszkańców tego wyznania powodował konieczność organizowania nowych parafii i budowę kolejnych świątyń. Przed 1914 rokiem w obrębie Kościoła rzymskokatolickiego w Łodzi, należącego wtedy do archidiecezji warszawskiej, istniało 7 parafii⁹. Warto nadmienić, że linia

---

³ Przyczyną wyludnienia miasta, oprócz emigracji zarobkowej robotników, była mobilizacja mężczyzn w wieku poborowym, ewakuacja rosyjskiej administracji oraz internowanie mieszkańców będących obywatelami państw centralnych. A. Rzepkowski, *Ludność Łodzi w okresie I wojny światowej*, [w:] *Łódź w drodze do niepodległości*, pod red. J.A. Daszyńskiej, Łódź 2013, s. 133.

⁴ J.K. Janczak, *op. cit.* Według ustaleń B. Wachowskiej było to 290 tys. Por.: B. Wachowska, *Struktura wyznaniowo-narodowościowa i społeczno-zawodowa proletariatu łódzkiego (1918–1929)*, „Rocznik Łódzki” 1976, t. XXI, s. 37.

⁵ Od 1906 roku łódzcy katolicy grupowali się w obrębie dwóch wspólnot: tradycyjnego dla polskiej kultury Kościoła rzymskokatolickiego oraz powstałego z jego struktury na początku XX wieku Kościoła mariawickiego. K. Chylak, *Z dziejów społeczności katolickich w Łodzi w czasie I wojny światowej*, [w:] *Operacja łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, pod red. J.A. Daszyńskiej, Łódź 2011, s. 127.

⁶ A. Goerne, *Z zakresu statystyki m. Łodzi*, [w:] *Informator m. Łodzi z kalendarzem na rok 1919*, Łódź [b.r.w.], s. 25; E. Rosset, *Łódź miasto pracy*, Łódź 1929, s. 22.

⁷ Podstawę wyliczeń stanowił spis dokonany w 1911 roku.

⁸ A. Goerne, *op. cit.*

⁹ Były to parafie i w ich obrębie kościoły p.w.: Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (NMP), Podwyższenia Świętego Krzyża, św. Józefa, św. Stanisława Kostki, św. Anny, Dobrego Pasterza, św. Kazimierza. Zob.: M. Budziarek, *Łódzki bedeker wyznaniowy*, Łódź 1998, s. 11–13; J. Dzieciuchowicz, E. Klima, S. Mor-

frontu niemiecko-rosyjskiego wytyczona podczas I wojny światowej podzieliła archidiecezję na dwie części; zachodnia część wraz z Łodzią znalazła się pod okupacją niemiecką¹⁰. W latach 1914–1918, z uwagi na powiększenie przez okupacyjne władze niemieckie terytorium miasta, zwiększeniu uległa liczba łódzkich parafii i świątyń¹¹.

Praca duszpasterska i społeczna inicjowana przez środowisko duchownych i świeckich Kościoła rzymskokatolickiego rozwinęła się jeszcze przed I wojną. Wprawdzie antykościelna polityka władz carskich z jednej strony, jak i napięta sytuacja w kwestii społecznego oddziaływania katolicyzmu w środowisku robotniczym (różnice w postrzeganiu problemu pomocy robotnikom ze strony duszpasterzy i partii politycznych) z drugiej, utrudniały prowadzenie działalności apostołskiej¹², ale jej nie eliminowały. Z inicjatywy księży społeczników (Marceli Godlewski, Antoni Rogoziński, Franciszek Szamota, Ludwik Dąbrowski, Jan Siemiec, Henryk Przędziecki, Karol Szmidel) podejmowano działalność ukierunkowaną głównie na pomoc rodzinom robotniczym¹³. Znaczącą rolę w niesieniu pomocy materialnej i duchowej, zwłaszcza kobietom pracują-

---

dwa, W. Retkiewicz, *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*, Łódź 2004, s. 35–36.

¹⁰ Trudności w kontaktach poszczególnych parafii z biskupstwem w Warszawie spowodowały, że decyzją ówczesnego papieża Benedykta XV administrację tą częścią warszawskiej archidiecezji powierzono biskupowi kujawsko-kaliskiemu Stanisławowi Zdzitowieckiemu. P. Zwoliński, *Działalność społeczno-dobroczynna Kościoła łódzkiego w okresie międzywojennym*, Łódź 2006, s. 27.

¹¹ W skład Kościoła rzymskokatolickiego weszły parafie: p.w. św. Wojciecha (Chojny), Przemienienia Pańskiego i Najświętszego Serca Jezusowego.

¹² R. Przelaskowski, *Zagadnienia polityczne w życiu wyznaniowym Łodzi w XIX wieku*, „Rocznik Łódzki poświęcony historii Łodzi i okolicy” 1928, nr 1, s. 231–246. Marek Budziarek w odniesieniu do społeczności przełomu XIX i XX wieku mówi nawet o „apatyczności” katolików łódzkich, której podłożem miało być ich wiejskie pochodzenie, mierne aspiracje kulturalne i patrzenie na rzeczywistość przez pryzmat najprostszych potrzeb materialnych. *Członkowie Kościoła katolickiego – pisał – zawsze tacy byli. Z pewnością nie wszyscy, ale ten łódzkiemu społeczeństwu nadawał ogół, a ten był zagoniony między fabrycznymi ulicami. Nadto przez pewien okres zdominowany przez inne nacje, wyznawców innych religii i członków innych Kościołów*. M. Budziarek, *Wyznania i religie w Łodzi w XIX wieku*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1995, nr 4, s. 9.

¹³ Zainicjowano chrześcijański ruch robotniczy, zabiegano o pracę dla robotników, protestowano przeciwko przeciążaniu pracą dzieci, nocnej pracy dziewcząt i kobiet, naruszaniu praw robotników do świętowania niedziel, rozbudzano patriotyzm. W 1908 roku powołano do życia łódzkie koło Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich, rok wcześniej – Związek Katolicki. M. Budziarek, *Łódź Piotrowa. Krótka historia Kościoła w Łodzi*, Łódź 2005, s. 53–57; P. Zwoliński, *Działalność społeczno-dobroczynna...*, s. 26.

cym w łódzkich fabrykach odegrały bezhabitowe środowiska zakonne założone przez kapucyna o. Honorata Koźmińskiego¹⁴, a wśród nich Zgromadzenie Niepokalanego Serca Maryi¹⁵.

Analiza materiału badawczego pozwala na postawienie tezy, że o ile długofalowe i jednorazowe akcje dobroczynne organizowane przed 1914 rokiem przez łódzki Kościół rzymskokatolicki obejmowały swym zasięgiem środowiska robotnicze, to instytucjonalna forma opieki nad dziećmi inicjowana przez przedstawicieli tego kościoła istniała w niewielkiej skali¹⁶. Do tego okresu pozostawała w gestii towarzystw filantropijnych, organizacji społecznych i środowiska lekarskiego.

Przełom w niesieniu zorganizowanej pomocy dzieciom ze strony wspólnoty rzymskokatolickiej nastąpił wraz z wybuchem I wojny. W jej początkach Łódź znalazła się w samym centrum linii frontu i walk toczonych przez przeciwne armie. W najtrudniejszym dla mieszkańców okresie, podczas tzw. bitwy o Łódź (18 listopada–6 grudnia 1914), kiedy przedmieścia były bombardowane, a miasto niemal odcięte, brakowało przede wszystkim żywności, opału, lekarstw i środków higienicznych. Trudna sytuacja, głównie aprowizacyjna, gospodarcza i finansowa, dała się odczuć również w późniejszym okresie, podczas niemal czteroletniej okupacji miasta przez władze niemieckie¹⁷. Z pomocą mieszkańcom, a przede wszystkim dzieciom, spośród których wiele było osieroconych, bezdomnych i porzuconych, pospieszyły, oprócz środowisk filantropijnych, wspólnoty parafialne

---

¹⁴ R. Bender, *Spoleczne inicjatywy chrześcijańskie w Królestwie Polskim 1905–1918*, Lublin 1978, s. 44–46; *idem*, *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zaborze rosyjskim w latach 1865–1918*, [w:] *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*, pod red. Cz. Strzeszewskiego, R. Bendera, K. Turowskiego, Warszawa 1981, s. 206–207; M. Budziarek, *Łódź Piotrowa...*, s. 51–52.

¹⁵ Zgromadzenie to działało w Łodzi od 1893 roku (P. Zwoliński podaje datę 1896 rok) i prowadziło: pracownię introligatorską i hafciarską, szwalnię, pracownię kwiatów, internat dla dziewcząt pracujących w fabrykach, przytułek dla chorych robotnic. P. Zwoliński, *Działalność społeczno-dobroczynna...*, s. 267.

¹⁶ Jeśli chodzi o Zgromadzenie Niepokalanego Serca Maryi, to od 1910 roku w domu sióstr przy ulicy Wrześnieńskiej 34 (dawniej ulica Ciemna) działała ochronka dla dzieci. *Ibidem*. W 1910 roku założono ochronkę parafialną przy Kościele p.w. Wniebowzięcia NMP z inicjatywy ks. Gniazdowskiego. Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta miasta Łodzi, (AmŁ), Wydział Opieki Społecznej (WOS), sygn.18401: *Katolische Kinderbewahranstalt bei der „Marie Himmelfahrts“ 1916–1918*, k. 55.

¹⁷ Okupacja miasta przez władze niemieckie trwała od 6 grudnia 1914 roku do końca I wojny. J.A. Daszyńska, *Operacja Łódzka w przededniu setnej rocznicy. Zagadnienia wstępne*, [w:] *Operacja Łódzka...*, s. 9–11.

Kościół rzymskokatolickiego. Wśród nich najlepiej zorganizowaną działalność społeczno-opiekuńczą zainicjowało i przez cały okres I wojny prowadziło Towarzystwo Schronisk św. Stanisława Kostki¹⁸.

Towarzystwo Schronisk powołane do życia w listopadzie 1914 roku przy parafii i kościele p.w. św. Stanisława Kostki (dzisiejsza Archikatedra, ulica Piotrkowska 265) zawdzięczało swą nazwę patronowi wspólnoty parafialnej¹⁹. Pomysłodawcą i głównym inicjatorem Towarzystwa był proboszcz kościoła znajdującego się wówczas przy ulicy Placowej (obecnie: Ks. Ignacego Skorupki) – ksiądz Wincenty Tymieniecki²⁰. Proboszcz parafii usytuowanej w południowej części miasta, zamieszkałej głównie przez rodziny robotnicze, w analizowanym okresie intensywnie uczestniczył w życiu społecznym miasta. Wspierał prace Głównego Komitetu Obywatelskiego m. Łodzi (GKO), był wiceprzewodniczącym Komitetu Obywatelskiego Niesienia Pomocy Biednym (KONPB), członkiem Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności i Miejscowej Łódzkiej Rady Opiekuńczej²¹. I chociaż

---

¹⁸ Instytucjonalną pomoc dzieciom, głównie poprzez schroniska i ochronki, prowadziły w tym okresie parafie p.w.: św. Kazimierza, św. Anny, św. Józefa, Przemienienia Pańskiego, Wniebowzięcia NMP, Najświętszego Serca Jezusowego.

¹⁹ Budowę kościoła p.w. św. Stanisława Kostki rozpoczęto w 1901 roku. Parafię erygowano w 1909 roku w trakcie prac budowlanych. Działalność duszpasterską rozpoczęto dopiero w 1912 roku (budynek nie był jeszcze ukończony). S. Grad, *Rozwój sieci parafialnej w Łodzi przed powstaniem diecezji łódzkiej*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1998, t. 7, s. 299–301.

²⁰ Wincenty Tymieniecki (1871–1934), biskup, ordynariusz diecezji łódzkiej (1921–1934). Urodził się 3 kwietnia 1871 roku w Piotrkowie w rodzinie ziemiańskiej. Ukończył gimnazjum w Częstochowie. W 1891 roku wstąpił w Warszawie do Seminarium Duchownego. Cztery lata później przyjął święcenia kapłańskie. Po roku pracy w Skierniewicach został przeniesiony do parafii p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża w Łodzi. W latach 1898–1909 pracował w parafiach Warszawy i jej okolicach. W 1909 roku został proboszczem kościoła p.w. św. Stanisława Kostki w Łodzi. W ciągu trzech lat doprowadził do zakończenia budowy świątyni. W czasie I wojny, jak również w okresie międzywojennym prowadził na szeroką skalę akcję pomocy rodzinom i dzieciom. Zasiadał w zarządach wielu łódzkich organizacji filantropijnych i pomocowych. Kiedy 10 grudnia 1920 roku utworzono diecezję łódzką, został w niej wikariuszem generalnym (11 kwietnia 1921 roku bullą papieską powołany na pierwszego łódzkiego ordynariusza). Zmarł 10 sierpnia 1934 roku; pochowany w łódzkiej archikatedrze. Więcej zob.: Z. Czosnykowski, *Biskup Wincenty Tymieniecki (1871–1934)*, [w:] *W nurcie zagadnień posoborowych*, pod red. B. Bejzego, Warszawa 1970, s. 280–281.

²¹ GKO jako społeczny organ administracji miejskiej rozwiązano po zaledwie rocznej działalności (w lipcu 1915 roku), gospodarkę miejską przejął nominowany Magistrat. Zlikwidowano także KONPB, a na jego miejsce powołano Delegację Niesienia Pomocy Biednym, która akcją pomocy kierowała do listopada 1918 roku. M. Jaskulski, *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2001, s. 93. Zob. też: P. Zwoliński, *Z historii działalności charytatywno-dobroczynnej w Łodzi w okresie międzywojennym*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2004, t. 37, s. 40–50.

Towarzystwo Schronisk św. Stanisława Kostki miało w swych szeregach wielu członków i pełnych inwencji społeczników (w 1917 roku było 110 członków płacących roczną składkę powyżej 8 marek), istotna rola w organizowaniu pomocy potrzebującym dzieciom, z uwagi na pozycję społeczną w mieście, przypadła prezesowi – ks. prałatowi W. Tymienieckiemu. Funkcję tę pełnił przez cały badany okres.

Zarząd główny Towarzystwa, jak wykazano w dokumentacji za rok 1916, mieścił się przy ulicy Placowej 9. W lutym 1918 roku pierwszym wiceprezesem i jednocześnie skarbnikiem organizacji był Juliusz Jarzębowski, drugim wiceprezesem – Leon Jaworski, sekretarzami: Konrad Fiedler i Franciszek Feja, drugim skarbnikiem – Stanisław Jezierski. Członkami Towarzystwa byli też: Maria Grzybowska, ks. kanonik Karol Szmidel, Antoni Ramisch, prof. Stopczyński i Zygmunt Jarzębowski. Komisję rewizyjną stanowili wtedy: Stanisław Zieliński, Stanisław Łukomski, J. Urbanowski i F. Lenartowicz. Składnicę artykułów spożywczych i środków opałowych (węgiel, drewno, nafta), będącą własnością parafii św. Stanisława Kostki i usytuowaną przy fabryce należącej do L. Geyera, nadzorował Stefan Przedpełski²². Warto dodać, że wszystkie instytucje opiekuńcze należące do Towarzystwa posiadały odrębne władze skupione w zarządach lub komitetach. Ich członkowie pracowali bezinteresownie.

W 1917 roku zarząd główny odbył 48 posiedzeń, przeważnie w obecności delegatów ze strony subinstytucji, na których rozpatrywano sprawy związane jego działalnością. *Rozpoznawaną wszechstronnie i troskliwie była wówczas kwestia żywności wydzielanej przez sekcję zaprowiantowania miasta w dozach minimalnych dla tak licznej rzeszy biednych dzieci*²³. Nietrudno wysnuć wnioski, że przedmiotem innych zebrań z okresu I wojny były przede wszystkim problemy aprowizacyjne i ekonomiczne.

Głównym celem Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki była opieka nad dziećmi sprawowana w dwojakiego rodzaju instytucjach: półotwartych, jak ochronki i ochrony (przeznaczone głównie dla dzieci w wieku przedszkolnym: 4–7 lat i szkolnym: 7–9 lat) oraz zamkniętych, typu przytułki, sierocińce, schroniska (dla dzieci od kilku

---

²² APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk św. Stanisława Kostki 1915–1920, k. 233, 235–236; sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk im. św. Stanisława Kostki 1918–1919, k. 350.

²³ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 235.

miesiący do lat 14)²⁴. W pierwszego typu zakładach, określanych mianem: „dla dzieci przychodzących” zapewniano opiekę, głównie dzieciom rodziców pracujących, przez kilka godzin dziennie (za wyjątkiem niedziel i świąt). Drugi typ zakładów był rodzajem placówki pobytu całodziennego przeznaczonej dla dzieci osieroconych, pólsierot, porzucanych i bezdomnych. W zakres zadań opiekuńczych tak jednych, jak i drugich instytucji, zwłaszcza w latach I wojny, wchodziły również kwestie związane z aprowizacją – zarządy tych placówek starały się zapewnić wszystkim podopiecznym wyżywienie. Było ono, zwłaszcza w początkowym okresie wojny bardzo skromne, niemniej w wielu przypadkach ratowało dzieci przed śmiercią głodową: w ochronkach dzieci otrzymywały raz dziennie obiad (czasami też śniadanie), w przytułkach zapewniano minimum 3 posiłki w ciągu dnia.

Liczba instytucji wchodzących w skład Towarzystwa i pracujących pod jego egidą w badanym okresie była różna, ale wszystkie opiekowały się dziećmi wyznania rzymskokatolickiego i narodowości polskiej. Organizacja zainaugurowała swoją działalność powołaniem do życia, na początku wojny (w listopadzie 1914 roku) dwóch przytułków dla dzieci, których ówczesna lokalizacja jest dzisiaj trudna do ustalenia²⁵. Prawdopodobnie był to Przytułek Sierot usytuowany we wsi Rokicie pod Łodzią, od września 1916 roku nazywany „Sienkiewiczówką” i mieszczący się w budynku będącym własnością Towarzystwa przy Szosie Pabianickiej²⁶ oraz Przytułek dla Podrzutków tzw. „Żłobek” zorganizowany początkowo przy ulicy Mikołajewskiej (dziś Sienkiewicza), przeznaczony dla niemowląt i dzieci do 3 roku życia, mieszczący się później przy

---

²⁴ Instytucje opiekuńcze przeznaczone dla dzieci dzielono na trzy kategorie: 1) placówki o charakterze otwartym, w których podopieczni otrzymywali pomoc i świadczenia zdrowotne (ambulatoria, stacje opieki, poradnie, krople mleka, kuchnie, opieka domowa); 2) placówki półotwarte, gdzie spędzali część dnia (ochronki, sale zajęć, szkoły-ochrony, świetlice, ogniska); 3) placówki zamknięte, w których wychowankowie mieszkali przez jakiś okres swego życia (schroniska, żłobki, domy sierot, przytułki, szpitale, internaty). Taki podział uwzględniono w formularzu przekazywanym Wydziałowi Dobroczynności Publicznej Magistratu m. Łodzi (WDP) przez instytucje dobroczynne, począwszy od czerwca 1919 roku. Zob.: APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 238–239, 350.

²⁵ W dokumentacji źródłowej Towarzystwa przy danych adresowych poszczególnych instytucji pojawiają się różne nazwy ulic. Według Piotra Zwolińskiego Towarzystwo zorganizowało wówczas jeden przytułek dla dzieci w Rokiciu, drugi dla bezdomnych osób dorosłych. P. Zwoliński, *Działalność społeczno-dobroczynna...*, s. 41.

²⁶ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 64.

ulicy Waclawa²⁷. Kolejny sierociniec powstał we wrześniu 1916 roku i był to Przytułek Sierot św. Anny przy ulicy Wiznera²⁸.

Okres inicjowania dziecięcych placówek opiekuńczych przez władze Towarzystwa przypadał na początkowe lata wojny 1914–1915, przy czym najwięcej z nich powstało jesienią i zimą 1915 roku. Była to niewątpliwie odpowiedź na ogromne zapotrzebowanie na tego rodzaju pomoc dla dzieci, ale też okres dość wysokich w stosunku do kolejnych lat wojennej okupacji dotacji finansowych, dzięki którym można było zrealizować tego typu przedsięwzięcia. W tym czasie organizacje dobroczynne wspierał GKO i KONPB.

Podczas I wojny Towarzystwo Schronisk św. Stanisława Kostki powołało do życia i prowadziło 16 instytucji opiekuńczych (w tym 12 dla dzieci): 3 sierocińce dla dzieci, przytułek dla dorosłych²⁹, 8 ochronek/ochron oraz szkołę dla dzieci z dysfunkcjami słuchu i mowy (Szkołę dla Głuchoniemych), której na lokum wyznaczono początkowo jeden z budynków parafialnych przy ulicy Placowej 3 (uczyło się tam około 50 dzieci); od lutego 1917 roku szkoła miała siedzibę przy ulicy Bocznej 5³⁰.

Oprócz tych instytucji, w dniu 5 czerwca 1916 roku, z inicjatywy ks. Tymienieckiego i pod patronatem Towarzystwa uruchomiono trzymiesięczne kursy dla ochraniarek (w dokumentach źródłowych występuje: Szkoła dla Ochraniarek), które odbywały się przy ulicy Czerwonej 6³¹. Prasa łódzka przedstawiła nawet program i wymiar obowiązujących zajęć: język polski (4 godziny tygodniowo), dzieje ojczyzny, geografia, arytmetyka i przyroda (po 2 godz.), pedagogika, higiena, gimnastyka, śpiew, religia i rysunki (po 1 godz.), *roboty, zabawy, gry i metoda Froebela* (2 godz.) oraz zajęcia praktyczne w ochronach (4 godz.)³². W materiałach źródłowych z czerwca 1916 roku znalazła się wzmianka o dotowaniu przez Towarzystwo kursów,

---

²⁷ *Ibidem*. W niektórych dokumentach figuruje ulica Nawrot 58.

²⁸ *Ibidem*, k. 93.

²⁹ Przytułek dla Dorosłych założono dnia 20 listopada 1914 roku. Mieścił się przy ulicy Złotej 108 (obecnie: Przyszkołe) i przeznaczony był dla osób bezdomnych: kobiet i mężczyzn głównie w podeszłym wieku lub kalekich. Początkowo przebywało w nim kilkanaście osób, we wrześniu 1916 roku liczba wzrosła do 40. *Ibidem*, k. 64; sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 325.

³⁰ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 64, 234.

³¹ „Nowy Kurjer Łódzki” 1916, nr 221, s. 2. Jako miejsce kursów podano ulicę Placową, czyli siedzibę Towarzystwa. W sierpniu 1916 roku redakcja pisała: [...] *Kursa dla ochraniarek [...] rozwijają się nader pomyślnie, kształcąc zastęp dziewcząt, które utworzą kadre pionierek początków nauki dla naszych dzieci...*

³² *Kursy dla ochraniarek i wychowawczyń*, „Gazeta Łódzka” 1916, nr 151, s. 3.

na które uczęszczało wówczas 180 słuchaczek. Prowadzono je prawdopodobnie do lutego 1918 roku³³.

W 1917 roku Towarzystwo założyło zakład wyrobu obuwia zatrudniający 15 osób, gdzie wykonano 6439 par *trepów*, a od końca września tego roku – warsztat wyrobu czapek, w którym szycia uczyło się kilku chłopców z Przytułku Sierot „Sienkiewiczówka”³⁴.

Tuż przed odzyskaniem niepodległości liczba instytucji opiekujących się dziećmi uległa zmniejszeniu; w listopadzie 1918 roku było ich 8 (4 ochronki, 3 przytułki i szkoła). Z powodów ekonomicznych likwidacji uległy cztery ochronki: IV przy ulicy Wiznera, VI (ulica Rzgowska), VII (ulica Pusta) i VIII (ulica Widzewska)³⁵. Dokładniejsze dane dotyczące placówek dla dzieci, ale jedynie w odniesieniu do kwietnia 1917 roku prezentuje tabela 1.

Główną misją Towarzystwa, jak nadmieniono, była opieka nad dziećmi osieroconymi, półsierotami, bezdomnymi i porzuconymi, które starano się umieszczać w przytułkach. Analiza materiałów źródłowych organizacji wskazuje jednak na proceder przyjmowania do przytułków dzieci mających obojwoje rodziców, co w zasadzie w realiach wojny nie powinno dziwić. Wiele rodzin pozbawionych pracy i zarobku nie dysponowało podstawowymi środkami utrzymania, toteż starały się umieszczać potomstwo w przytułkach, gdzie przynajmniej zapewniano skromne pożywienie. Niemniej Delegacja (zwana też Deputacją, a potem Wydziałem) Niesienia Pomocy Biednym, działająca z ramienia Magistratu m. Łodzi, za pośrednictwem własnego organu kontroli, jaką była komisja rewizyjna, dokonywała okresowych wizytacji przytułków, weryfikując status podopiecznych. Tak było w listopadzie i grudniu 1916 roku, kiedy przewodniczący komisji E. Jezierski stwierdził naruszenie przepisów w związku z pobytem w Przytułku Sierot „Sienkiewiczówka” dzieci z rodzin pełnych³⁶. W korespondencji przesłanej Magistratowi prezes Towarzystwa W. Tymieniecki uzasadniał, że przytułki *w zasadzie przyjmują*

---

³³ W lutym 1918 roku w dokumentach Towarzystwa podano informację o *zakończeniu kursów dla ochroniarek*. APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 82, 86, 234.

³⁴ *Ibidem*, k. 235–236.

³⁵ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 17.

³⁶ Przyczyną kontroli mogła być kwestia wykorzystywania dotacji przekazywanej Towarzystwu przez władze okupacyjne. Organizacje filantropijne opiekujące się dziećmi bezdomnymi i sierotami otrzymywały większą pomoc materialną i rzeczową. APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 135–137, 140.

*sieroty i półsieroty, ale zmuszeni jesteśmy zrobić wyjątek, jeżeli jest wyjątkowa bieda*³⁷.

Tabela 1. Instytucje opieki nad dziećmi Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki – stan z kwietnia 1917 roku

Lp.	Nazwa instytucji	Data powstania	Siedziba – ulica	Liczba dzieci	Liczba personelu
Ochronki					
1.	I Ochrona	1 XI 1915	Milsza (Milscha) 43	100	5
2.	II Ochrona	20 X 1915	Wójtowska 2	120	5
3.	III Ochrona	4 XI 1915	Katna 4	260	8
4.	IV Ochrona	1915	Wiznera 27	265	7
5.	V Ochrona	15 I 1915	Szosa Pabianicka 27	135	4
6.	VI Ochrona	1 VIII 15	Rzgowska 147	235	8
7.	VII Ochrona	1 IX 1915	Pusta 22	265	9
8.	VIII Ochrona	XI 1915	Składowa 21	120	4
Przytulki					
9.	Przytułek Sierot „Sienkiewiczówka”	20 XI 1914	Szosa Pabianicka	135	11
10.	Przytułek dla Podrzutków („Żłobek”)	20 XI 1914	Wacława 4	64	12
11.	Przytułek Sierot Św. Anny	15 IX 1916	Wiznera 25/27	190	10
Szkoła					
12.	Szkoła dla Dzieci Głuchoniemych	1915	Boczna 5	30	3
	Ogółem		x	1919	86

Źródło: APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 81–82, 155, 160, 238, 250, 262, 275, 316; sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 294, 305, 316.

Do przytułków kwalifikowano i przyjmowano dzieci na wniosek zarządu Towarzystwa, ale pewna ich liczba trafiała doń na podstawie skierowania przez Delegację Niesienia Pomocy Biednym (DNPB) oraz przez urzędujące władze okupacyjne: Cesarsko-Niemieckie Prezydium Policji. Władze miejskie pokrywały wówczas koszty ich pobytu. Zdarzało się, że Delegacja przysyłała do przytułków dzieci w starszym wieku i sprawiające kłopoty wychowawcze, co spotykało się z natychmiastową reakcją prezesa³⁸. Z uwagi na brak miejsc

³⁷ *Ibidem*, k. 137.

³⁸ W lipcu 1915 roku do jednego z sierocińców przyjęto sześciu chłopców: 15-letniego sierotę (*który tułał się 5 lat*); chłopca 17-letniego (*matka zmarła przed 4 laty, ojciec na wojnie*), chłopca w wieku lat 14 (*którego macocha wygnała z domu, ojciec pracuje u Poznańskiego*) oraz trzech innych, którzy z przytułku uciekli. W piśmie do DNPB prezes W. Tymieniecki napisał, że są to chłopcy *złego prowadzenia* oraz uzasadniał: [...] *Po dwutygodniowym doświadczeniu, absolutnie twierdzą, że nie*

w sierocińcach, zarząd niekiedy odmawiał przyjęcia dzieci skierowanych przez administrację miejską. Właśnie ograniczone możliwości lokalowe, jak też zamiar przyjmowania do przytułków większej liczby podopiecznych spowodowały, że na posiedzeniu władz Towarzystwa w styczniu 1916 roku rozpatrywano propozycję miasta odnośnie utworzenia kolejnej placówki opiekuńczej, do której można byłoby przyjmować więcej dzieci skierowanych przez DNPB (władze miasta zobowiązały się wówczas pokrywać koszty pobytu za każde dziecko w wysokości 13–15 rb miesięcznie). Zarząd ofertę przyjął, wystosował prośbę o wsparcie finansowe przedsięwzięcia (3 tys. rb) i obiecał w ciągu dwóch tygodni zorganizować odpowiednie lokum³⁹. Nowo utworzoną placówką był wspomniany Przytułek Sierot św. Anny, działający przy ulicy Wiznera od września 1916 roku. W listopadzie 1916 roku w schroniskach Towarzystwa było 31 podopiecznych z ramienia DNPB⁴⁰. Należy dodać, że dzieci bezdomne zabierano do przytułków bezpośrednio z ulicy.

Inaczej, jeśli chodzi o rekrutację, wyglądała sytuacja ochron/o-chronek, do których oprócz dzieci mających rodziców uczęszczały także sieroty lub półsieroty (obojga płci). Zapisów dokonywali wówczas ich rodzice, opiekunowie lub władze zakładów opiekuńczych, w których mieszkały.

O liczbie dzieci objętych opieką we wszystkich placówkach należących do Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki dowiadujemy się dzięki sprawozdaniom kierowanym (od kwietnia 1916 roku) do DNPB. Analiza tych materiałów może jednak wskazywać na zawyżanie danych dotyczących liczby podopiecznych w poszczególnych instytucjach. W kwietniu 1916 roku w zakładach opiekuńczych było 1592 dzieci, po miesiącu wykazano ich 1900⁴¹. Porówny-

---

nadają się do przytułku dla sierot, lecz do domu poprawczego, wskutek czego naju-przejmiej proszę o jak najszybsze zabranie ich i ulokowanie w innym zakładzie. Ibidem, k. 4 i 7, Pismo z dn. 17 VIII 1915.

³⁹ *Ibidem*, k. 18, Pismo z dnia 21 I 1916. Pomoc finansową otrzymano w ratach. W kwietniu 1917 roku ks. W. Tymieniecki prosił Magistrat o bezpłatne przekazanie lokalu, w którym Towarzystwo mogłoby zorganizować filię przytułku w celu przyjęcia większej liczby sierot i półsierot z ramienia władz miasta. Wniosek poparto. W dokumentacji Towarzystwa nie odnaleziono jednak informacji o zrealizowaniu tego projektu.

⁴⁰ Dokumentacja zawiera wykaz tych wychowanków. Nazwiska są przeważnie polsko brzmiące, dzieci to głównie rodzeństwa; z jednej rodziny – po dwoje lub troje. *Ibidem*, k. 182–183, Pismo z dn. 2 XI 1916.

⁴¹ Ogólna liczba podopiecznych Towarzystwa w 1916 roku (od kwietnia do grudnia): kwiecień – 1592; maj – 1900; czerwiec – 1640; lipiec – 1569; sierpień – 1700;

walną do ostatniej liczbę wychowanków podano po upływie roku – w maju 1917 roku (1894 dzieci), w grudniu tegoż roku liczba podopiecznych zmniejszyła się do 1221, chociaż miesiąc wcześniej wynosiła 1639⁴². Najwyższą, podobnie jak w maju 1916 roku, liczbę dzieci (1900) wykazano jeszcze tylko w kwietniu roku następnego (1919). Na wyraźny spadek liczby dzieci w placówkach Towarzystwa wskazują sprawozdania za okres: czerwiec–grudzień 1918 roku⁴³. Mniejszą liczbę dzieci wykazano także w miesiącach letnich 1916–1918 w ochronach i szkole, które to placówki w czasie wakacji były w zasadzie nieczynne (do niektórych ochronek przyjmowano dzieci, organizując im letni wypoczynek).

Jak nadmieniono, jedną z form opieki instytucjonalnej prowadzonej przez Towarzystwo była opieka półotwarta realizowana w placówkach typu: ochrony i ochronki. Było to w zasadzie jedno miejsce i jedno lokum: w salach określanych mianem ochrony przebywały dzieci starsze (od 7 do 9 lat), natomiast w pomieszczeniach zwanych ochronką – dzieci młodsze (4–7 lat). Różnica między ochroną a ochronką polegała na formach i metodach pracy z dziećmi: w pierwszych instytucjach dzieci odbywały edukację na poziomie elementarnym, w drugich podstawową formą aktywności była zabawa, ale wprowadzano też elementy przygotowania do nauki szkolnej.

W badanym okresie (1914–1918) Towarzystwo Schronisk św. Stanisława Kostki założyło i prowadziło 8 ochron/ochronek: I⁴⁴, II⁴⁵, III⁴⁶,

---

październik – 1512; listopad – 1524; grudzień – 1610. APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk...; sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk...

⁴² Liczba dzieci w instytucjach Towarzystwa w roku 1917: styczeń – 1700; luty – 1665; marzec – 1869; kwiecień – 1919; maj – 1894; czerwiec – 1604; lipiec – 518; sierpień – 1103; wrzesień – 1225; październik – 1306; listopad – 1639; grudzień – 1221. *Ibidem*. Wysoki odsetek nieobecnych w grudniu tego roku mógł być spowodowany chorobami i infekcjami.

⁴³ Dzieci w instytucjach Towarzystwa w roku 1918: styczeń – 1466; luty – 1390; marzec – 1565; kwiecień – 1507; maj – 1266; czerwiec – 905; lipiec – 799; sierpień – 803; wrzesień – 875; październik – 941; listopad – 936; grudzień – 944. *Ibidem*. Dane za ten okres pozyskano m.in. ze sprawozdań miesięcznych kierowanych, poczynawszy od lipca 1918 roku, do Wydziału Dobroczynności Publicznej Magistratu m. Łodzi (WDP). Prawdopodobną przyczyną podania zmniejszonej liczby podopiecznych (mogła być to rzeczywista liczba) była kwestia weryfikowania stanu liczebnego dzieci w poszczególnych placówkach dokonywana przez przedstawicieli WDP.

⁴⁴ W maju 1916 roku jako siedzibę I Ochrony podano ulicę Andrzeja 53 (dla około 100 dzieci). Od lutego 1917 roku placówka mieściła się w wynajętym lokalu na I piętrze w kamienicy przy ulicy Milscha (lub Milsza) 43 (dla ok. 130 dzieci). Źródło: APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18206: Wohltätigkeit – organisationen 1915–1918, k. 65; sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 115.

IV⁴⁷, V⁴⁸, VI⁴⁹, VII⁵⁰ i VIII⁵¹ usytuowanych na terenie parafii św. Stanisława Kostki. W dokumentacji źródłowej Towarzystwa przy danych adresowych poszczególnych placówek pojawiają się różne nazwy ulic, przy których działały⁵²; zmiana lokalu wiązała się najczęściej z potrzebą zwiększenia liczby miejsc dla podopiecznych. Analiza tejże dokumentacji pozwala również na spostrzeżenie, że lokale, w których znajdowały się ochrony i ochronki wynajmowane od prywatnych właścicieli nie spełniały wymogów sanitarnych i nie posiadały odpowiedniego wyposażenia, brakowało urządzeń i pomocy naukowych⁵³.

---

⁴⁵ II Ochrona w maju 1916 roku mieściła się przy ulicy Stare Rokicie 2 (dziś: Piękna) i przebywało w niej 100 dzieci. W dokumentacji z marca 1917 roku pojawia się ulica Wójtowska 2, dom Schera (100 dzieci), w lipcu 1919 roku – ulica Obywatelska 1. APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 81–82; sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 250.

⁴⁶ III Ochrona znajdowała się przy ulicy Kątnej 4 (dziś: Wróblewskiego), od października 1918 roku podawano ulicę Boczną 5. W dokumentacji z lipca 1916 roku zawarto informację, że przy Ochronie zorganizowano czasowe pomieszczenie dla około 15 dzieci, których rodzice *za różne przewinienia zostali skazani na karę więzienia*. APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 82, 86, 262.

⁴⁷ IV Ochrona mieściła się przy ulicy Wiznera 27 (dziś: Felsztyńskiego). Istniała do stycznia 1918 roku.

⁴⁸ V Ochrona znajdowała się przy Szosie Pabianickiej 27 (dziś: ulica Pabianicka). W wynajętym lokalu murowanego budynku przebywało ok. 140 dzieci.

⁴⁹ VI Ochrona usytuowana była w dzielnicy Łodzi – Chojny, przy ulicy Rzgowskiej 147 (dokument z listopada 1917 roku wymienia ulicę Wesołą 14). Przy ochronce istniała szwalnia dla ok. 20 dziewcząt. Z braku funduszy, w maju 1918 roku Towarzystwo przekazało VI Ochronę Radzie Opiekuńczej w Chojnach.

⁵⁰ W przypadku VII Ochrony podawano następujące siedziby: w maju 1916 roku – ulica Gubernatorska 2 (dziś: Abramowskiego), w lipcu 1916 roku – ulica Pusta 22 (dziś: Wigury). Z powodów ekonomicznych zamknięto w sierpniu 1918 roku.

⁵¹ W marcu 1917 roku Ochronka VIII mieściła się przy ulicy Składowej 26 (lub 21), od listopada 1917 roku przy ulicy Widzewskiej 50 (obecnie: Kilińskiego). Zlikwidowano ją w listopadzie 1918 roku.

⁵² W jednym z dzienników w styczniu 1916 roku pisano o zorganizowaniu z inicjatywy ks. prałata Tymienieckiego siedmiu ochronek, z których ostatnią otwarto 7 listopada 1915 roku w lokalu przy ulicy Sosnowej 9. Jednak w dokumentacji Towarzystwa nie odnaleziono takiego adresu. Być może tylko w tym lokalu urządzono uroczystość bożonarodzeniową dla dzieci jednej z ochronek: [...] *W dniu 30 grudnia [1915] staraniem zarządu ochronki odbyły się jasełka dla dzieci. Przedstawienie to zrobiło bardzo dodatnie wrażenie na milusińskich, szczególnie podobał się taniec krakowiak. Słuchacze opuszczali salę pod bardzo miłym wrażeniem. Zob.: Jasełka, „Nowy Kurjer Łódzki” 1916, nr 1, s. 3.*

⁵³ Na podstawie danych przekazywanych przez Towarzystwo do WDP za 1918 rok można częściowo określić warunki lokalowe instytucji: 1) I Ochrona mieściła się w lokalu na I piętrze i posiadała jedną dużą salę do nauki, szatnię, dziedziniec do zabaw, kuchnię, spiżarnię, *pokój dla zarządzającej*; oświetlenie naftowe, brak kanalizacji i ogrzewania centralnego (ogrzewanie węglowe); lokum posiadało 6 okien.

Funkcjonowały w trudnym okresie wojny i okupacji, a ich głównym zadaniem była pomoc ubogim rodzinom w opiece, wychowaniu i edukacji dzieci. Przyjmowano doń bezpłatnie, aczkolwiek pewne kwoty pobierano za wyżywienie.

Dzień w ochronkach i ochronach rozpoczynał się około godz. 8.30, kończył mniej więcej o 15. W ciągu dnia dzieciom podawano obiad (złożony z zupy)⁵⁴, a w niektórych placówkach także śniadanie. Niewiele informacji zawierają materiały źródłowe na temat konkretnych działań dzieci w tychże instytucjach: o ich zabawie, nauce, pracy itp. W podsumowaniu działalności Towarzystwa za 1917 rok znajdujemy niewielką wzmiankę, iż *oprócz pomniejszych wycieczek z ochroniarkami, 26 czerwca 1917 roku odbył się pokaz wszystkich dzieci w Parku Źródliska, a na wystawie Rady Opiekuńczej „Dziecko”, w gmachu Siemensza pomieszczono prace szkolne i robótki wykonane przez dzieci w przytułkach i ochronach*⁵⁵. W 1918 roku podczas zajęć dzieci zajmowały się modelowaniem z gliny, przeplataniem i wydzieraniem z papieru, kreśleniem linii, śpiewem, miały pogadanki metodą F. Fröbela. Od połowy czerwca 1918 roku podopieczni I Ochrony codziennie odwiedzali Park im. Księcia Poniatowskiego.

Nieco więcej można dowiedzieć się z danych przekazywanych do DNPB przy łódzkim Magistracie. Informacja ta pozwala na odtworzenie porządku dziennego w ochronach i ochronkach prowadzonych przez Towarzystwo⁵⁶. W maju 1916 roku zajęcia dla dzieci młodszych i starszych przedstawiały się następująco:

---

2) II Ochrona dysponowała 3 salami do nauki dla dzieci i placem zabaw, miała też kuchnię, kancelarię, spiżarnię, korytarz (ogółem 11 okien); oświetlenie naftowe, ogrzewanie węglowe. 3) III Ochrona – pomieszczenia mieściły się na parterze i na I piętrze: 2 duże sale, plac zabaw, kuchnia, spiżarnia, pokój zarządzającej (razem 14 okien); oświetlenie gazowe, ogrzewanie węglowe. 4) V Ochrona – duże sale do zabaw, plac zabaw, kuchnię, 2 pokoje personelu (8 okien); oświetlenie naftowe, ogrzewanie węglowe. APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 238–239, 250–254, 262–265, 275–278.

⁵⁴ Była to najczęściej zalewajka, grochówka, barszcz, kartoflanka, krupnik, kasza z mlekiem.

⁵⁵ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 236.

⁵⁶ Magistrat prosił o przesłanie porządku dziennego zajęć dla dzieci pozostających w przytułkach i ochronkach pismem z 11 maja 1916 roku. *Ibidem*, k. 171. Por. też: sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 294–297.

Tabela 2. Rozkład zajęć dla dzieci młodszych (4–7 lat) w ochronkach Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki w 1916 roku

Godzina	Dzień tygodnia					
	Poniedziałek	Wtorek	Środa	Czwartek	Piątek	Sobota
8.30–9.00	Modlitwa					
9.00–9.50	Pogadanka	Rachunki	Pogadanka	Rachunki	Rachunki	Pogadanka
10.00–10.45	Rachunki	Pogadanka	Rachunki	Pogadanka	Pogadanka	Kreślenie linii
11.00–11.45	Rysunki	Gimnastyka	Śpiew	Gimnastyka	Rysunki	Gimnastyka
12.00–13.00	Przerwa obiadowa					
13.00–13.45	Powiastrki	Rysunki	Pogadanka	Nauka wiersza	-	-
14.00–14.45	Zabawa	Śpiew	Marsz	Zabawa	-	-

Źródło: APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18206: Wohltätigkeit..., k. 171–172.

Tabela 3. Rozkład zajęć dla dzieci starszych (7–9 lat) w ochronkach Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki w 1916 roku

Godzina	Dzień tygodnia					
	Poniedziałek	Wtorek	Środa	Czwartek	Piątek	Sobota
8.30–9.00	Modlitwa					
9.00–9.50	Arytmetyka	Czytanie	Pogadanka	Arytmetyka	Czytanie	Pogadanka
10.00–10.45	Czytanie	Gimnastyka	Czytanie	Czytanie	Pogadanka	Gimnastyka
11.00–11.45	Pisanie	Pogadanka	Arytmetyka	Dyktando	Arytmetyka	Czytanie
12.00–12.45	Pogadanka	Dyktando	Rysunki	Pogadanka	Kaligrafia	Pisanie
12.45–14.00	Przerwa obiadowa					
14.00–15.00	Rysunki	Śpiew	Religia	Nauka wiersza	Śpiew	-

Źródło: APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18206: Wohltätigkeit..., k. 171–172.

Opiekę lekarską nad dziećmi roztaczali łódzcy lekarze, odwiedzający instytucję raz w tygodniu i udzielający porad na miejscu. Dzieci bardzo chore kwalifikowano do miejskiego ambulatorium lub do szpitala. W 1918 roku lekarzami opiekującymi się podopiecznymi ochron byli: dr H. Haberlau, dr Stawowczyk i dr Goldenberg. Odnotowano wówczas 5 przypadków śmiertelnych (po dwa w I i II Ochronie oraz jeden w III)⁵⁷. Najczęstszymi chorobami były wtedy: infekcje górnych dróg oddechowych, choroby nerek, szkarlatyna, jaglica, gruźlica, świerzb oraz grypa potocznie zwana „hiszpanką” (występowała jako pandemia w latach 1918–1919). Nie odnaleziono informacji na temat codziennej higieny dzieci, wzmianka o kąpieli (*co pewien czas*) w dokumentach I Ochrony jest jedyną w tym zakresie.

⁵⁷ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 238–239, 250–254, 262–265.

Placówki półotwarte Towarzystwa, jak czytamy w dokumentacji, posiadały statuty, *ale niezalegalizowane*. Każda z nich miała własny komitet, którego członkowie, głównie kobiety, bezinteresownie czuwały nad jej działaniami. Do zadań komitetu należało też prowadzenie gospodarki kasowej oraz sporządzanie sprawozdań osobowo-finansowych kierowanych do Wydziału Dobroczynności Publicznej (w zasadzie pod koniec badanego okresu). W dokumentach organizacji z 1918 roku wśród członków komitetów wymienia się następujące osoby: Kazimierę Szaniawską i Franciszka Feję (I Ochrona), G. Lisnera, H. Holi, E. Runge, W. i A. Scher (Szer), M. Jaworską (II Ochrona), S. Przedpeńskiego (III Ochrona), p. Bemową, O. König (V Ochrona), Julię Lenartowiczową (VIII Ochrona)⁵⁸.

Zatrudnianiem personelu, na wniosek Zarządów poszczególnych instytucji, zajmowały się władze Towarzystwa. Stanowiska pracy w ochronkach i ochronach to: kierowniczka, nauczycielka, ochroniarka, kucharka oraz osoby do pomocy w kuchni (określane mianem *skrobaczka* lub *obieraczka kartofli*). Wszystkie osoby otrzymywały wynagrodzenie i wyżywienie. Ze szczytkowych danych wynika, że we wrześniu 1918 roku w Ochronie V kierowniczką była K. Zajączkowska, ochroniarką T. Kubiakówna, a kucharką M. Włodarska⁵⁹.

W kolejnych instytucjach opiekuńczych – przytułkach, sierocińcach należących do Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki, które, będąc placówkami zamkniętymi, miały zastępować podopiecznym środowisko domowe, przebywały dzieci obojga płci o dość rozpiętej strukturze wiekowej (od kilku miesięcy do lat 14). Zadaniem instytucji, jak nadmieniono, była stała i całodobowa opieka oraz wychowanie sierot, półsierot i dzieci mających rodziców, ale żyjących w ubóstwie. Zapewnieniem wychowankom bezpieczeństwa, zdrowia i warunków socjalnych zajmował się personel zatrudniany przez zarząd Towarzystwa. W przytułkach przeznaczonych dla dzieci starszych pracował personel wychowawczy (osoba zarządzająca/kierowniczka, nauczycielki, ochroniarki, pielęgniarki i krawcowe uczące dziewczynki szycia) oraz pomocniczy (nianie, kucharki, praczki,

---

⁵⁸ *Ibidem*, k. 68–152. W czasie świąt komitety starały się o upominki dla podopiecznych. W sprawozdaniu za 1917 rok napisano: *Na Święta Wielkiej Nocy i Bożego Narodzenia komitety z dobrowolnych ofiar obdzielały dzieci podarkami i lepszym wiktem [...]*. APL, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 236.

⁵⁹ APL, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 123–134. W sierpniu 1918 roku w II Ochronie zatrudniano też 4 dziewczynki do pomocy. *Ibidem*, k. 88.

sprzątaczkę, stróżę)⁶⁰. Opiekę nad niemowlętami w Przytulku dla Podrzutków sprawowały głównie pielęgniarki, nianie, kucharki i praczki. Liczba personelu uzależniona była od liczby dzieci. W latach 1914–1918 każdą placówkę przynajmniej raz w tygodniu odwiedzał lekarz.

W Przytulku Sierot „Sienkiewiczówka” mieszkali dzieci w wieku 3–14 lat. W 1918 roku większość spośród 125 wychowanków stanowiły sieroty – 93 osoby, półsierot było 32. Placówka mieściła się we własnym 1-piętrowym murowanym budynku (z 54 oknami) złożonym z dużej sali, jadalni, siedmiu większych i sześciu mniejszych sypialni z umywalkami⁶¹. Do dyspozycji dzieci był też plac zabaw.

Przytułek Sierot św. Anny przeznaczony był dla podopiecznych w wieku od 2 do 14 lat. Zdecydowaną ich liczbę w 1918 roku stanowiły dzieci mające rodziców (100 osób), sierot było tylko 13, półsierot 66⁶². Placówka zajmowała dwa murowane domy (dwu- i trzypiętrowe) o 45 pokojach i 93 oknach, ogrzewane węglem, z oświetleniem naftowym. Dzieci miały do dyspozycji podwórko, plac zabaw i niewielki ogródek. W przypadku tej placówki w dokumentacji źródłowej odnotowano, że w niedzielę i w dni świąteczne podopieczni uczestniczyli rano we mszy świętej, po obiedzie udawali się na spacer⁶³.

Przytułek dla Podrzutków – zwany, zapewne z uwagi na opiekę nad bardzo małymi dziećmi (od wieku niemowlęcego do lat 4), „Żłobkiem” – w 1918 roku mieścił się przy ulicy Nawrot 58. Był jedyną tego typu instytucją w mieście przeznaczoną dla dzieci osieroconych i półsierot w wieku niemowlęcym; na 53 dzieci przebywało w nim wówczas 42 sieroty i 11 półsierot. Zakład mieścił się w wynajętym dwupiętrowym murowanym budynku z 40 oknami, oświetleniem elektrycznym i ogrzewaniem gazowym. Posiadał 11 sypialni dla dzieci, ogród i plac zabaw⁶⁴.

Rozkład dnia w przytulkach Towarzystwa dostosowany był do wieku dzieci. Pobudka, toaleta poranna, ubieranie się i porządkowanie sali odbywało się codziennie od godz. 6.30. Potem następowała modlitwa i przygotowanie dzieci starszych do szkoły (7.00–7.30). O godz. 8.00 wszyscy wychowankowie spożywali śniadanie. Następ-

---

⁶⁰ Np. w sierpniu 1918 roku w Przytulku Sierot „Sienkiewiczówka” zatrudniano: zarządzającą, 2 ochraniarki, nauczycielkę, pielęgniarkę, szwaczkę, kucharkę, praczkę, stróża.

⁶¹ Oprócz tego w budynku była kuchnia, 4 pomieszczenia dla personelu, kancelaria i kaplica. APL, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 309.

⁶² *Ibidem*, k. 298.

⁶³ *Ibidem*, k. 294–297.

⁶⁴ *Ibidem*, k. 316, 320. W budynku była też kancelaria, pomieszczenia personelu, kuchnia, szwalnia, 2 spiżarnie.

nie, od godz. 9.00 do 12.00 dzieci starsze odbywały lekcje szkolne pod kierunkiem nauczycielki i ochroniarki, młodsze pod opieką ochroniarki i pielęgniarki spędzały czas na zabawie. Po tym czasie, do godz. 14.00 dzieci jadły obiad. Z obiadów korzystał również personel zatrudniony w instytucjach. Do godz. 16.00 młodszy spędzali czas na zabawie, starsze dziewczęta wykonywały robótki ręczne lub szyły, chłopcy pomagali w pracach domowych. W godz. 16.00–18.00 dzieci szkolne odrabiały lekcje. O godz. 18.00 była kolacja, następnie wspólna modlitwa wieczorna, czynności higieniczne i udawanie się na spacer⁶⁵. Inaczej przedstawiał się plan dnia w „Żłobku”. Z uwagi na wiek niemowlęta przebywały głównie w domu pod opieką niań i pielęgniarek, dzieci starsze spędzały czas na zabawie.

O warunkach panujących w sierocińcach Towarzystwa można dowiedzieć się z relacji przewodniczącego Komisji Rewizyjnej, wspomnianego E. Jezierskiego, który niejednokrotnie kontrolował te instytucje. W kwietniu 1917 roku w protokole z oględzin wskazał na słabe ogrzewanie pomieszczeń w Przytułku „Sienkiewiczówka – z powodu braku węgla opalano tylko sypialnię dla najmłodszych, jadalnię, która służyła jednocześnie za bawialnię dla dzieci oraz pokój dla chorych. Dzieci, jak napisano, były *czyste, umyte i porządnie ubrane*, ich bielizna i ubranie znajdowało się w dobrym stanie⁶⁶. Kontrolujący badał również poziom higieny w placówce. Odnotował to, że chorych na schorzenia zakaźne odizolowano i umieszczono w oddzielnych pomieszczeniach, ale wskazał na konieczność posiadania przez każdego wychowanka własnego ręcznika, (*... a nie żeby 6 i więcej dzieci wycierały się jednym ręcznikiem*). Z dziećmi najmłodszymi przebywała w ciągu dnia pielęgniarka. Pomieszczenia kuchenne były *w należyтым porządku*, a odżywianie dzieci *zupełnie zadowolające*⁶⁷.

W świetle danych z końca I wojny światowej w Przytułkach: „Sienkiewiczówce” i św. Anny podopieczni spożywali posiłki 4 razy dziennie. Śniadanie i obiad składały się z talerza zupy; rano podawano ryż lub owsiankę na mleku, na obiad – kapuśniak z kaszą lub zacierki z mąki żytniej i pszennej. Na podwieczorek dzieci spożywały 1/2 litra kawy mlecznej *dobrze osłodzonej* i kawałek chleba, na kolację

---

⁶⁵ Harmonogram dnia w przytułkach, przekazany Magistratowi w maju 1916 roku, okazał się po upływie roku niewystarczający, toteż na wniosek DNPB władze Towarzystwa musiały go uszczegółowić. APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18206: Wohltätigkeit..., k. 160, 171–172, 204.

⁶⁶ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 141–142, Pismo z dn. 26 IV 1917.

⁶⁷ *Ibidem*.

kaszę (orkiszową, pęczak lub tatarczaną)⁶⁸. Posiłki w „Żłobku”, zależnie od wieku dziecka, podawano kilka razy dziennie: wychowankowie do lat 4 otrzymywali je 5 razy w ciągu dnia (godz. 7.30 śniadanie: zupa mączna, godz. 10.00 – mleko, 12.30 – zupa z jarzyną, 13.30 – mleko i chleb, 18.00 – kolacja: owsianka z mlekiem), niemowlęta karmiono co 3 godziny⁶⁹.

Problemem, z którym zmagał się zarząd Towarzystwa i zarządy poszczególnych przytułków w czasie I wojny światowej były kwestie aprowizacyjne, sanitarne oraz brak odzieży (w tym bielizny) i obuwia dla dzieci. Starano się zapewnić właściwe warunki higieniczno-zdrowotne, lecz z uwagi na brak środków finansowych tę sferę często traktowano marginalnie. Skutkiem były choroby i infekcje, na które zapadali podopieczni, a były to najczęściej: gruźlica płucna i kości, bronchit, choroby skóry (np. świerzb), jaglica, ślepotą zmierzchowa (tzw. kurza ślepotą), choroby przewodu pokarmowego, szkarlatyna, grypa „hiszpanka”. Dzieci leczono na miejscu, kierowano do ambulatorium lub do szpitala. Niemowlęta kapano co drugi dzień, dzieci starsze raz na tydzień. Placówki otrzymywały bezpłatnie lekarstwa. Lekarze opłacani przez DNPB odwiedzali zakłady raz w tygodniu. W styczniu 1916 roku instytucjami opiekowało się 5 lekarzy: dr Dunin-Wąsowicz, dr Haberlau, dr Krusche-Pawłowska, dr Gundlach i dr Łukasiewicz⁷⁰. W 1918 roku w przytułkach: „Sienkiewiczówka” odnotowano 18 zgonów, św. Anny – 4, a w „Żłobku” – 29 przypadków śmiertelnych⁷¹.

Szkoła dla Głuchoniemych przeznaczona dla dzieci z deficytami w rozwoju mowy i słuchu pracowała przez cały rok, z wyjątkiem miesięcy wakacyjnych. W okresie od września do grudnia 1918 roku uczyło się w niej 30 dzieci (16 chłopców i 14 dziewcząt) w wieku 7–15 lat. Zajęcia uczniów obejmowały naukę czytania, pisania i rachunków w zakresie szkoły początkowej, a także naukę niektórych rzemiosł, jak np. introligatorstwo i rzeźbiarstwo. W tym okresie szkoła zatrudniała 3 nauczycieli, księdza katechetę i sprzątaczkę. W dni szkolne, a więc oprócz niedziel i świąt, uczniowie spożywali obiad złożony z litra zupy

---

⁶⁸ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 155–172.

⁶⁹ *Ibidem*, k. 316.

⁷⁰ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18206: Wohltätigkeit..., k. 28. W kwietniu 1916 roku zarząd Towarzystwa zwrócił się do DNPB z prośbą, by dzieci kierowane do przytułków były uprzednio badane przez lekarza i zaopatrzone w zaświadczenie o stanie zdrowia, inaczej, jak pisano: *w obawie przed zawleczeniem zarazek i chorób epidemicznych zmuszeni będziemy odmówić przyjęcia takowych*. APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 36, Pismo z dn. 17 IV 1916.

⁷¹ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 316.

(kartoflanka, krupnik, kapuśniak) i kromki chleba. Za naukę pobierano opłaty; we wrześniu 1918 roku od uczniów pobrano ogółem 55 mk, w październiku – 21,50 mk, a w następnym miesiącu – 95 mk⁷². W zarządzie instytucji zasiadała J. Hannelowa.

Jak nadmieniono, głównym problemem istniejących pod egidą Towarzystwa instytucji opiekuńczych był ciągły brak funduszy na podstawową działalność. Finanse organizacji opierały się w większości na subsydiach i zapomogach przekazywanych przez władze miejskie (początkowo GKO i KONPB, potem Magistrat i Delegację Niesienia Pomocy Biednym)⁷³ w niezbyt regularnych ratach. W początkach 1918 roku napisano nawet, że organizacja [...] *przewiduje znaczny wzrost wydatków i określa takowe w budżecie na 670 tys. mk, przeto byt instytucji będzie uzależniony od subsydium przez Magistrat wyznaczony*⁷⁴. Pewne sumy pozyskiwano również dzięki ofiarom, których wysokość w tym czasie ze zrozumiałych względów była niewielka. Brak środków rzutował na jakość opieki nad dziećmi i był dotkliwy w administrowaniu instytucjami.

Analiza materiału archiwalnego Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki może być dowodem na troskę zarządu o życie i zdrowie podopiecznych, czego wyrazem są liczne, powtarzające się regularnie pisma ks. W. Tymienieckiego do DNPB o wypłacenie należnych funduszy. Najczęściej było tak, że przekazane na początku danego miesiąca w formie subwencji środki kończyły się po jego dwóch dekadach, co zmuszało zarząd do wystosowywania kolejnego pisma z prośbą o wsparcie⁷⁵. Okupacyjne władze miejskie nie zawsze odpowiadały pozytywnie. Przeciągano również kwestię wypłaty przyznanych organizacji na dany okres środków pieniężnych. Tak było w grudniu 1915 roku, kiedy prałat Tymieniecki prosił o resztę z kwoty 20 tys. rb (zatwierdzonej przez łódzki Magistrat na okres 1 lipca 1915–30 marca 1916), bowiem zarząd otrzymał tylko 6 tys. rb.⁷⁶ Pieniądze były potrzebne na opłatę komornego, zakup kartofli i innych produktów spożywczych. Po upływie miesiąca, w styczniu 1916 roku, ks. Tymieniecki pisał: *Ponieważ kupiliśmy większą ilość kaszy dla ochron i przytułków naszego To-*

---

⁷² *Ibidem*, k. 216–227.

⁷³ Warto w tym miejscu nadmienić, że wszystkie organizacje dobroczynne działające w mieście otrzymywały w tym czasie pomoc z kasy miejskiej. Por.: APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18206: Wohltätigkeit..., k. 265, Wyciąg z budżetu na rok 1917/18, Wydział Niesienia Pomocy Biednym, Zapomogi dla instytucji dobroczynnych.

⁷⁴ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 235–236.

⁷⁵ Por.: *ibidem*, k. 14–15.

⁷⁶ *Ibidem*, k. 16.

*warzystwa i mamy płacić rachunek za kartofle Magistratowi łódzkiemu, potrzebna nam jest większa suma pieniędzy. Prosimy Wielmożnych Panów o wypłacenie należnego zasiłku budżetowego z roku ubiegłego*⁷⁷.

Opieszalność władz miejskich w tym zakresie wymuszała na zarządzie Towarzystwa uciekanie się do radykalnych posunięć. W marcu 1916 roku, kiedy ustalono już budżet na kolejny rok wojny i nie poinformowano organizacji o części dlań przypadającej, prezes wystosował pismo, z którego treści wynikało, że zarząd nie będzie przyjmował do swoich placówek dzieci kierowanych przez Magistrat. Pisano bowiem: [...] *Wobec tego, że nie wiemy, jakimi funduszami rozporządzać będziemy mogli w najbliższym czasie, zmuszeni jesteśmy odmówić przyjmowania do naszych przytułków i schronisk dzieci nawet najbardziej na to zasługujących. Przypominamy, iż Wielmożni Panowie również dość często żądają od nas przyjmowania dzieci, wobec czego liczba dzieci w przytułkach stale i po prostu niepomierne do wsparć Magistratu wzrasta. Sądzymy, że Wielmożni Panowie raczą powyższe wziąć pod uwagę i odwrotnie zechcą nas zawiadomić, czy i w jakiej normie budżet nasz został zatwierdzony*⁷⁸. Kolejne pismo w tej sprawie ks. Tymieniecki wysłał w kwietniu, dopiero wówczas otrzymano *lakoniczną* odpowiedź o przyznaniu Towarzystwu 60 tys. marek, co w obliczu ogromnych potrzeb, jak uważał zarząd, było kwotą niewielką⁷⁹. Zapomoga przyznana na kolejny rok 1917/1918 wynosiła 100 tys. mk⁸⁰.

Z brakiem środków pieniężnych Towarzystwo borykało się do końca I wojny, świadczy o tym regularna korespondencja z władzami miasta. Warto nadmienić, że zarząd zobligowany był do przekazywania kwartalnych, a od lipca 1916 roku miesięcznych sprawozdań z wydatkowania dotacji. Z pism do Magistratu wynika, że Towarzystwo, by móc prowadzić swe placówki, zmuszone było prosić o wcześniejszą wypłatę przyznanych subwencji. W dniu 29 kwietnia 1918 roku na ręce prezydenta Skulskiego złożono pismo, w którym apelowano: [...] *ponieważ wszelkie środki materialne jakimi rozporządzamy wyczerpały się dawno [...], prosimy o przyśpieszenie wypłacenia nam przyznanej zapomogi za miesiąc kwiecień i maj, gdyż dalsze prowadzenie naszych instytucji z powodu braku funduszków napotyka na*

---

⁷⁷ *Ibidem*, k. 32 i 33, Pismo z dnia 16 I 1916 oraz 16 II 1916.

⁷⁸ *Ibidem*, k. 40, Pismo z dn. 8 III 1916. Zob. też: k. 44–46.

⁷⁹ W kolejnej korespondencji prezes zarzucał Cesarsko-Niemieckiemu Prezydium Policji to, że o dotacji dowiedział się za pośrednictwem *pism miejscowych*. *Ibidem*, k. 48–62, Pisma z dn.: 17 IV, 1 V, 16 V, 18 V, 23 V 1916.

⁸⁰ *Ibidem*, k. 194.

*nieprzewyciężone trudności, natomiast kilka dni później pisano: [...] skutkiem stałego braku funduszy Towarzystwo zmuszone było zakupy żywności ograniczyć do minimum, a zakup materiałów na odzież dla dzieci wstrzymać*⁸¹.

Wykaz przychodów i wydatków organizacji w roku 1917 obrazuje tabela 4.

Tabela 4. Zestawienie dochodów i wydatków Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki w Łodzi w 1917 roku

Dochody i wydatki (w markach, po zaokrągleniu)	
Dochody:	Wydatki:
- subwencja Magistratu m. Łodzi: 100 333	- na rzecz instytucji Tow.: 111 496
- zasiłek Łódzkiej Miejscowej Rady Opiek.: 81 258	- pensje personelu: 4 334
- zapomoga Central. Komitetu Berlińskiego: 6 000	- zakup żywności: 108 960
- Komitet Tanich Kuchni na obiady dla dzieci: 10 896	- odzież i bielizna dla dzieci: 9 947
- składki członkowskie: 1 959	- pomoc lekarska: 1 980
- sprzedaż obuwia (<i>trepów</i>): 7 430	- środki czystości: 4 756
- ofiary: 11 545	- opał i światło: 17 890
- kwesty: 10 214	- materiały kancelaryjne: 711
- inne: 311	- inne: 1 566
-----	-----
Dochody ogółem: 229 946	Wydatki ogółem: 261 640

Źródło: oprac. własne na podstawie APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 229.

Jak wspomniano, budżet Towarzystwa zasilają, oprócz subwencji miejskich, środki pieniężne pochodzące z funduszy Łódzkiej Miejscowej Rady Opiekuńczej, z ofiar i kwest. Jeśli chodzi o kwesty, to w początkach grudnia 1916 roku zorganizowano „Dzień znaczka” na rzecz Przytułku Sierot „Sienkiewiczówka” (zebrano wówczas 1707 rb) oraz „przedstawienie amatorskie” w Domu Ludowym Stowarzyszenia Ro-

⁸¹ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 4, 6–7, Pisma z dn.: 29 IV i 4 V 1918.

botników Chrześcijańskich (58 rb)⁸². Rok później przeprowadzono kwestę, która dała ponad 4200 mk zysku. Pewne kwoty pozyskiwano dzięki sprzedaży wyrabianego we własnym zakładzie obuwia – w 1917 roku pozyskano 7430 mk, ale znacznie więcej wydatkowano na zakup materiałów na ten cel i pensje pracowników opiekujących się chłopcami (12 046 mk).

Najwięcej pieniędzy w ciągu roku przeznaczano na zakup żywności, opłacenie czynszu za lokale placówek opiekuńczych, zakup opału i oświetlenie. Niemalże rozchód stanowiły również pensje personelu zatrudnionego w instytucjach (w kwietniu 1917 roku – 86 osób; w grudniu 1917 roku – 73; w styczniu 1918 roku – 65)⁸³. Oprócz tych wydatków, Towarzystwo przekazywało odrębne sumy poszczególnym placówkom na bezpośrednią opiekę nad dziećmi oraz na wydatki związane z administrowaniem. W ochronach dzienny koszt utrzymania 1 dziecka w 1917 roku wynosił 36,5 fen. (śniadanie bez chleba kosztowało ok. 4 fen., z chlebem 11 fen., obiad z chlebem – 23 fen). Ogółem w siedmiu ochronach wydano wtedy 117 572 śniadań i 325 260 obiadów. Dzieci z VIII Ochrony jadały obiady w tanich kuchniach. Koszt śniadań i obiadów we wszystkich ochronkach wyniósł 70 218,81 mk. Dni szkolnych było wówczas 299⁸⁴.

Należy zaznaczyć, że Towarzystwo posiadało w mieście własną tzw. składnicę żywnościową, gdzie gromadzono zakupione produkty spożywcze, które następnie przekazywano placówkom. Cukier i mleko kupowano bezpośrednio w sklepikach lub w majątkach ziemskich. Organizacja prowadziła też własny magazyn z węglem, drewnem, naftą, mydłem i sodą⁸⁵.

Podsumowując czteroletni dorobek Towarzystwa Schronisk św. Stanisława Kostki w zakresie opieki nad dziećmi w Łodzi, należy uznać jego dokonania za pozytywne i potrzebne. W czasie I wojny światowej organizacja dała schronienie, opiekę, wychowanie, wyżywienie i odzież wielu podopiecznym skrzywdzonym przez los, zadbała również o edukację młodego pokolenia łodzian, wykorzystując sprzyjające okoliczności dla zmian w ówczesnym szkolnictwie. Warunki, w jakich Towarzystwo działało, były bardzo trudne, ale to właśnie ciężkie lata wojny i okupacji wyzwoliły społeczną inicjatywę wśród

---

⁸² APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18411: Tow. Schronisk..., k. 106–107, Sprawozdanie kasowe za rok 1916.

⁸³ APŁ, AmŁ, WOS, sygn. 18412: Towarzystwo Schronisk..., k. 230.

⁸⁴ *Ibidem*, k. 235–236, 299.

⁸⁵ *Ibidem*, k. 159, 182.

katolików skupionych wokół ks. Wincentego Tymienieckiego. Jednak koncepcja pomocy oparta na nietrwałych, głównie filantropijnych podstawach finansowych nie wytrzymała kolejnych, niełatwych czasów powojennych. I chociaż pod koniec 1920 roku Łódź stała się stolicą samodzielnej jednostki organizacyjnej polskiej prowincji kościelnej, a powstanie diecezji łódzkiej w sposób zdecydowany zmieniło możliwości oddziaływania duszpasterskiego duchowieństwa i świeckich w lokalnym środowisku, to nowa sytuacja nie uchroniła placówek Towarzystwa przed likwidacją, przekazaniem zgromadzeniom zakonnym lub przejściem przez nowe łódzkie władze samorządowe doby międzywojennej⁸⁶.

Summary

Childcare initiatives of the Roman Catholic Church in Łódź in 1914–1918 with the example of Towarzystwo Schronisk św. Stanisława Kostki [St. Stanislaus Kostka Association of Shelters]

Towarzystwo Schronisk św. Stanisława Kostki in Łódź was established in November 1914. The organization conducted its activities at the St. Stanislaus Kostka parish and church (at present, it is the Metropolitan Church in Łódź, ulica Piotrkowska 265). The originator and the main initiator of the Association was the Reverend Wincenty Tymieniecki, who was the parish priest in that church at that time (bishop in Łódź in 1921–1934).

The main purpose of *Towarzystwo Schronisk św. Stanisława Kostki* was to take care of children in two types of institutions: half-open (day care centres for children at pre-school and school age) and open ones, such as orphanages (for children from several months to 14 years of age).

Day care centres were attended by children whose parents worked. Orphanages housed orphans, half-orphans and children who had been abandoned or homeless. The tasks of both types of institu-

---

⁸⁶ *Księga pamiątkowa dziesięciolecia samorządu miasta Łodzi 1919–1929*, Łódź 1930, s. 190; T. Wiślawski, *Samorządowa Opieka Społeczna w Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” 1927, nr 16, s. 25; L. Witczak, *Zgromadzenie Sióstr Służebniczek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej w Parafii św. Franciszka z Asyżu w Łodzi*, [w:] *Parafia świętego Franciszka z Asyżu w Łodzi. Jubileusz 70-lecia*, pod red. M.B. Libiszowskiej, Łódź 2002, s. 84.

tions, in particular during the World War I, also included food provision. Rations were meagre, especially at the beginning of the war; however, in many cases they saved children from starvation. In day care centres, children received lunch once a day and sometimes breakfast; in orphanages, at least 3 meals a day were provided.

During the World War I, *Towarzystwo św. Stanisława Kostki* established and managed 16 care institutions, including 12 centres for children. Those included 3 orphanages for children, a shelter for adults, 8 day care centres, and a school for children with hearing and speech disorders (School for Deaf and Dumb Children).

Apart from those institutions, on 5 June 1916, 3-month courses for day care teachers were launched (School for Day Care Teachers), which were held at ulica Czerwona 6.

In 1917, the Association established a shoe workshop, which employed 15 people, and a hat workshop, where several boys from an orphanage learned how to sew.

Łukasz Politański
(*Muzeum Regionalne w Bełchatowie*)

Cmentarz wojenny w Borowej jako przykład procesu scalania cmentarzy wielkiej wojny 1914–1918 – zarys problematyki

Borowa to niewielka miejscowość wchodząca obecnie w skład gminy Wola Krzysztoporska. Charakterystyczną jej cechą jest usytuowanie na jednym z trzech wzniesień kompleksu Góry Borowskie¹, sięgającego 278 m n.p.m. To właśnie położenie sprawiło, iż miejscowość ta była świadkiem tragicznych wydarzeń I i II wojny światowej. Niemniej jednak stwierdzić należy, iż zarówno miejscowa ludność, jak i historycy zazwyczaj wiążą niezależnie kiedyś stoki Gór Borowskich z wydarzeniami września 1939 roku, kiedy to zgrupowanie płk. Ludwika Czyżewskiego w dwudniowej bitwie utrudniało pochód elementów XVI Korpusu Armijnego w kierunku na Piotrków Trybunalski i dalej na Warszawę².

W celu wyjaśnienia zawilej historii cmentarza wojennego w Borowej na wstępie należy odwołać się do wydarzeń mających miejsce w tym rejonie pod koniec listopada i na początku grudnia 1914 roku. Pobliskie miejscowości stały się wtedy areną walk o charakterze wybitnie manewrowym. Walk stanowiących – oczywiście w dużym uproszczeniu – wycinek prowadzonych na szerszą skalę działań prężnej w kierunku Piotrkowa Trybunalskiego 2 armii austro-węgierskiej

---

¹ Bardzo często w źródłach archiwalnych i literaturze używano nazwy cmentarza wojennego w Górach Borowskich.

² Zob. szerzej: A. Wesołowski, *Szczerców – Góry Borowskie 1939*, Warszawa 2006; M. Bielski, *Grupa Operacyjna „Piotrków” 1939*, Warszawa 1991; *Relacja szefa sztabu Grupy Operacyjnej „Piotrków” płk. dypl. Mieczysława Wilczewskiego z udziału w kampanii wrześniowej 1939 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990, nr 1–2; A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, t. 1, Łódź 1989; L. Czyżewski, *Od Gór Borowskich do Zakroczymia*, Warszawa 1982; H. Stańczyk, *Obrona Gór Borowskich w dniach 4 i 5 września 1939 roku*, [w:] *Polski wrzesień 1939 roku – wojna na dwa fronty*, red. H. Stańczyk, Piotrków Trybunalski 2000.

gen. Edwarda von Böhm-Ermolli oraz stojącej na ich drodze rosyjskiej 5 armii gen. Pawła Plehwe³.

W przypadku jednostek czy oddziałów rosyjskich jeszcze do połowy listopada 1914 roku na prawym brzegu Widawki, pomiędzy Zelowem a Grocholicami, przejściowe pozycje zajęły 2 Dywizja Syberyjska z I Korpusu Syberyjskiego oraz XIX Korpus. Na południowy zachód od Zelowa zajęli stanowiska żołnierze 6 i 7 Pułku Strzelców Syberyjskich. W drugim rzucie dywizji na północ i południe od tej miejscowości ugrupowały się 5 i 8 Pułk Strzelców Syberyjskich. W rejonie Kluki – Parzno – Wola Mikorska okopały się frontem do Szczercowa pułki 38 Dywizji Piechoty (dalej: DP) z XIX Korpusu. W pierwszym rzucie na północ od Kluk 149 Pułk Piechoty (dalej: pp) oraz w drugim rzucie pomiędzy drogą Szczerców – Buczek a Wolą Mikorską 150, 151 i 152 pp. Na południe od 38 DP pozycję zajęły oddziały 17 DP; 67 i 66 pp w okolicy Kurnosa i Grocholic oraz 68 i 65 pp na północ i południowy wschód od Bełchatowa.

Na lewym brzegu Widawki na odcinku Łękińsko – Brudzice pozostawiono 37 i 38 pp z 10 DP, a na północ od Dobryszyc 25 pp z 7 DP. Na wschodnim brzegu w okolicy Szpinalowa stanowiska zajęli żołnierze 39 i 40 pp z 10 DP, w rejonie Pytowic 26 pp oraz na północ i południe od Kamińska 27 i 28 pp z 7 DP. Zarówno 7 DP, jak i 10 DP wchodziły w skład V Korpusu⁴.

W nocy z 17 na 18 listopada 1914 roku jednostki wchodzące w skład XIX Korpusu przesunięto w kierunku na Łask, zaś 7 i 10 DP przegrupowane zostały na wschód z zadaniem zabezpieczenia Piotrkowa Trybunalskiego. Dotychczasowe miejsce piechoty zajęła kawaleria z zadaniem zabezpieczenia przepraw na Widawce, rozpoznania głównych kierunków działań nieprzyjaciela i opóźniania jego ruchów. Przytaczając za autorami pierwszego tomu publikacji *Österreich-Ungarns letzterkrieg 1914–1918* wydanej w Wiedniu w 1931 roku oraz zachowanymi wykazami poległych, można wymienić pośród wielkich jednostek kawalerii rosyjskiej biorących udział w walkach na omawianym obszarze: Dywizję Kozaków Uralskich, 5 Dywizję Kozaków Dońskich, 13 Dywizję Kawalerii, Brygadę Kozaków Transbajkalskich

---

³ Ł. Politański, *Domiechowice a historia dzielnicy wojennej na ewangelickim cmentarzu parafialnym w Bełchatowie*, [w:] „Wydawnictwo Muzealne”, t. 2, *Domiechowice, Ławy, Mikozyce, Wola Mikorska*, pod red. Ł. Politańskiego, Bełchatów 2012, s. 162, 163.

⁴ A. Chęciński, *Walki pod Grocholicami w grudniu 1914 roku*, „Biuletyn Stowarzyszenia Przyjaciół Bełchatowa” 2014, nr 19, s. 14–19; Ł. Politański, *Militarne aspekty historii Kurnosa i Kaszewic*, [w:] „Wydawnictwo Muzealne”, t. 1, *Kaszewice, Kurnos, Trzq̄s*, pod red. Ł. Politańskiego, Bełchatów 2011, s. 74–75.

(Zabajkalskich) oraz 1 i 2 Dywizję Kawalerii Gwardii – wchodzące w skład Korpusu Kawalerii gen. por. Georgija Alexandrowitscha Tumanowa oraz Korpusu Kawalerii gen. Alexandra Gillenschmidta. Pośród poległych rosyjskich pojawili się również żołnierze z jednostek wchodzących w skład III Korpusu Kaukaskiego prowadzącego na początku grudnia działania wzdłuż osi Kamieńsk – Grocholice.

Nieco mniej problematyczne staje się wykazanie jednostek austro-węgierskich i niemieckich działających na omawianym obszarze. Od ostatnich dni listopada 1914 roku były to między innymi austro-węgierski IV Korpus gen. Karla Tersztyánszky'ego von Nádas (31 i 32 DP), Korpus Kawalerii gen. por. Leopolda Hauera (3 i 9 Dywizja Kawalerii) oraz niemiecka 1 Rezerwowa Brygada Gwardii gen. mjr. von Langermanna. Do wymienionych jednostek dołączyły 5 grudnia niemiecka 15 Rezerwowa Brygada Gwardii gen. mjr. von Belowa, ściągnięta spod Żarek, oraz wyładowana w Sieradzu austro-węgierska 27 DP gen. por. Ferdynanda Kosaka⁵.

Problem analizy działań zbrojnych w rejonie Piotrkowa Trybunalskiego i Bełchatowa w 1914 roku pozostaje w wielu przypadkach nadal nierozwiązany. Nagminnym staje się marginalizowanie czy traktowanie walk w tym rejonie jedynie jako drobnych epizodów w tak zwanej „drugiej bitwie łódzkiej” – trwającej w okresie od 1 do 16 grudnia, a przynoszącej między innymi zajęcie Piotrkowa Trybunalskiego przez wojska austro-węgierskie i pruskie. Proste zestawienie sił i środków zaangażowanych do działań w tym rejonie oraz analiza samego przebiegu walk zmusza do rewizji poglądów i spojrzenia na problem przez pryzmat „bitwy piotrkowskiej 1914 roku”⁶.

Analogii można doszukiwać się w przypadku historii cmentarza pierwszowojennego w Borowej. Niezwykle często historycy – zwłaszcza regionaliści – traktują obiekt jako podstawowe źródło do badań nad przebiegiem walk w tym rejonie, przyjmując za ramy chronologiczne daty znajdujące się na znakach nagrobnych. Tymczasem jest to o wiele bardziej złożony problem obejmujący nie tylko ostatnie dwa miesiące 1914 roku, ale dłuższy przedział czasowy zamknięty w la-

---

⁵ Zob. szerzej: *Österreich-Ungarns letzterkrieg 1914–1918*, t. 1, Wiedeń 1931, s. 528–534, 549–553, 560, 765–773; Ł. Politański, *Militarne aspekty historii Kurnosa...*, s. 73–85; *Nikolaj Gumilow. Poeta – ułan w „bitwie łódzkiej” 1914 roku*, oprac. M.B. Jagiełło, Łódź 2011; F. Herman, O. Hanel von Cronenthal, *3. Garde Reserve Feldartillerie Regiment*, Berlin 1925, s. 55–65; M. von Poseck, *Kawaleria niemiecka w Polsce 1914–1915*, Oświęcim 2013, s. 116–122.

⁶ Wulffen, *Die Schlacht bei Lodz*, Oldenburg 1918, s. 100–108; *Der Krieg 1914/15 in Wort und Bild*, T. I, Berlin 1916, s. 96.

tach 1914–1939. Niniejszą cezurę podzielić można na trzy okresy związane bezpośrednio z etapami scalania (komasacji) mogił polowych w cmentarzu, nazywane w dalszej części artykułu „gminnymi”, choć oficjalnie nie spotyka się takiej nazwy, a następnie w punkt centralny zorganizowany w Borowej.

Choć problem częściowej identyfikacji żołnierzy poległych w tym rejonie w czasie I wojny światowej jest niezwykle złożony, to jednak nadal realny do wyjaśnienia. Oczywiście zasadniczym utrudnieniem na drodze do ustalenia prawdy historycznej będzie uboga baza źródłowa oraz nierzadko bariera językowa. Godziwą rekompensatę za poniesione przez badacza trudy stanowi bez wątpienia efekt finalny prac – przywrócenie obrazu tragicznych losów ludzi wydartych codziennemu życiu i złożonych na „ołtarzu Bellony” w obcej ziemi, skazanych na zapomnienie.

Truizmem wydaje się mówienie, iż każdy konflikt zbrojny niesie ze sobą tysiące poległych i rannych. Niekiedy są to liczby wybiegające daleko poza granice wyobraźni ludzkiej. W przypadku bitwy łódzkiej straty w ludziach obu walczących stron oszacowane zostały na kilkadziesiąt tysięcy poległych⁷. W wyniku kilkunastodniowych walk prowadzonych w rejonie Piotrkowa Trybunalskiego czy Bełchatowa tereny pobliskich miejscowości pokryły może nie dziesiątki tysięcy, ale na pewno tysiące poległych obu walczących stron.

Prymitywne pochówki organizowane przez towarzyszy broni, nierzadko w przypadkowych miejscach i przy użyciu dostępnych aktualnie materiałów, wyrosłe w ferworze walki wpisały się w pejzaż tutejszych pól, łąk i lasów. Pomimo iż zawierucha wojenna powoli przetoczyła się na wschód, a nowe austro-węgierskie władze okupacyjne zaczęły ugruntowywać swoje rządy na zajętych obszarze, problem dalszego postępowania w przypadku grobów wojennych pozostawał nierozwiązany.

Oczywiście kwestie sposobu organizacji pochówków uzależnione były od armii, w której służył poległy, a dokładniej od tego czy w ostatecznym rozliczeniu jej żołnierze zajęli pole czy zmuszeni byli je oddać. W przypadku drugim – dotyczącym żołnierzy armii carskiej – sytuacja była niezwykle skomplikowana. Nierzadko, w wyniku pośpiechu wywołanego szybkimi zmianami sytuacji na froncie, polegli pozostawiani byli na polu walki na łaskę nieprzyjaciół, o czym dowiadujemy się z wielu relacji: [...] *Wszędzie natrafia się na ślady ostatnich bitew, martwi Rosjanie, między nimi wielu kozaków, martwe konie oraz odrzucone części uzbrojenia opóźniały posuwanie się do przodu. Miejscowości, przez które*

---

⁷ M. Lezius, *Pod dowództwem Litzmanna. Krwawe walki operacji łódzkiej 1914 roku*, Łódź 2008, s. 3.

przechodzone były albo mocno zniszczone albo doszczętnie spalone [...]⁸. O tym jak wyglądały w ostatecznym rozliczeniu obszary Królestwa Polskiego dotknięte działaniami wojennymi pisał również lekarz Czerwonego Krzyża dr Stefan: [...] *Bez przerwy dniem i nocą terkotały kulomioty, świszczały kule salw karabinowych, zmiatając jak kosą szeregi ludzi do ataku idących. Okopy z rąk do rąk po kilkakroć przechodziły, a stosy ciał ludzkich na nasypach i w rowach okopowych wciąż rosły. Na przedokopowych zagrodzeniach z drutu kolczastego – skrwawione strzepy szyneli, mundurów żołnierskich, zastygłe zwłoki żołnierzy w najdziwniejszych pozach... To pochyleni naprzód zawiśli na pogmatwanych drutach, trzymając jeszcze w kurczowo zaciśniętych pięściach karabiny i tylko cienki strumyk krwi zastygłej i niewielki otworek w skroni tłumaczy dziwny ich spokój... To znowu w pozycji siedzącej, jakby o słupki, koło których drut jest obwijany, oparci, ze skrwawioną, zeszepeconą twarzą, z wybitą szczęką lub okiem – broń z rąk wypadła... To wreszcie, leżąc między drutami na ziemi, ręką wyciągniętą chwytają w swe palce, śmiercią wyprężone, drut kolczasty – czaszka rozbita, mózg obok na ziemi...⁹.*

W subiektywnych, bądź co bądź, opiniach Rosjan, nawet jeśli udało się dokonać pochówku kompana, to bardzo często miejsce jego spoczynku było dewastowane wraz z chwilą przejęcia terenu przez oddziały wroga. Do podobnych incydentów dochodzić miało między innymi w trakcie operacji łódzkiej. W jednej z relacji podejmującej wątek walk w Królestwie Polskim czytamy: [...] *Otóż Prusacy, poza złośliwym zachowaniem się względem rannych, pozwalają sobie zabraną z pola broń rosyjską niszczyć, a zniszczoną topić w... ustępowych dołach. Mogiły poległych Rosjan, które łatwo zresztą odróżnić od innych po krzyżach, nad nimi tkwiących, Prusacy mają zwyczaj bezczęścić, urządzając na nich miejsca ustępowe. Jest to cynizm przechodzący najbujniejszą imaginację! [...]¹⁰.* Oczywiście przypuszczać można, iż do podobnych incydentów dopuszczały się pozostałe strony konfliktu.

O dużo większym „wachlarzu” możliwości mówić mogły służby odpowiedzialne za pochówek żołnierzy armii austro-węgierskiej i pruskiej. W ich przypadku bariera powstała w wyniku braku czasu była początkowo niewielka, aby po przesunięciu się frontu przestać całkowicie istnieć. Regulaminowo w armii austro-węgierskiej za sprawy organizacji

---

⁸ *Ibidem*, s. 14.

⁹ Dr Stefan, *1914–1915. Wojna w Polsce. Relacje świadka, lekarza „Czerwonego Krzyża”*, Łódź 2009, s. 61.

¹⁰ *Walki pod Łodzią 1914/1915. Relacje prasy i propagandy*, oprac. M. i M. Janowscy, Łódź 2008, s. 39.

pogrzebów oraz ewidencji zmarłych odpowiedzialne były oddziały zaplecza tzw. etapów, które miały współdziałać z poszczególnymi jednostkami liniowymi. W polu były przypisane Komendanturom Etapowym Armii pod nazwą Oddziałów Oczyszczania i Porządkowania Pola Walki. Do zadań tych oddziałów należało także przygotowywanie prowizorycznych cmentarzy żołnierskich, a w szczególnych przypadkach prowadzenie ekshumacji ciał poległych, które miały być zwrócone rodzinom¹¹.

Jak mógł wyglądać pierwszy krok na drodze dokonania pochówku poległego żołnierza? Najprawdopodobniej, jeśli czas pozwalał, na rozkaz szefa kompanii tworzone były na wzór gniazd rannych również gniazda poległych, a więc wyznaczone miejsca, do których znoszono ciała poległych żołnierzy. Dalszą część procedury przybliży wydany w Krakowie w 1914 roku *Regulamin służby polowej*, zapewne nawiązujący treścią do podobnych wydawnictw innych armii. Czytamy w nim, że: [...] *Zmarłym i zabitym, bez względu na ich przynależność do armii, odbiera się przed pogrzebaniem legitymacje¹² oraz rzeczy wartościowe, listy i tym podobne przedmioty, które mogą służyć do stwierdzenia ich tożsamości. Na legitymacjach należy zanotować skonstatowaną śmierć i identyczność, opatrzyć je datą i stwierdzić podpisami dwóch osób. Legitymacje te przesyła się wraz z przedmiotami, odebranymi zmarłej, głównej komendzie [...]*¹³.

Samemu pochówku dokonywać mógł w zasadzie każdy – zaczynając od towarzysza broni poprzez żołnierza strony przeciwnej, przedstawiciela władz cywilnych, wojskowych, parafii czy wreszcie ludność cywilną. Polegli grzebani byli zazwyczaj w obrębie zajmowanych pozycji bądź na jej tyłach. Te, jak się wydaje naprędce i w pośpiechu przygotowane mogiły, zaopatrzone były w miarę możliwości w znaki nagrobne, najczęściej w postaci drewnianych krzyży z wypisanymi na ta-

---

¹¹ J. Schubert, *Organizacja grobownictwa wojennego w armii austro-węgierskiej. Dziewiąty Wydział Grobów Wojennych (Kriegsgräber Abteilung) przy Ministerstwie Wojny – powstanie i działalność w latach 1915–1918*, „Architektura Czasopismo Techniczne” 2009, z. 3, s. 170.

¹² Najprawdopodobniej mowa tutaj o znakach tożsamości, które w cesarsko-królewskiej armii przyjęły formę tzw. kapsli legitymacyjnych bądź kapali, a więc wykonanego z blachy mosiężnej dwuczęściowego nieśmiertelnika, wewnątrz którego znajdowała się karta tożsamości z wypełnionymi danymi personalnymi żołnierza. Zob. szerzej: E. Piwowski, *Znaki tożsamości żołnierzy Sił Zbrojnych II Rzeczypospolitej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1987, nr 2, s. 150, 151; D. Kaszuba, *Wojskowe znaki tożsamości*, Ostrowiec Świętokrzyski 2007, s. 9–15; A. Smoliński, *Znaki tożsamości Wojska Polskiego z lat 1920–1939*, „Mars” 2006, t. 21, s. 59–63.

¹³ *Regulamin służby polowej*, cz. II, Kraków 1914, s. 131–132.

bliczkach personaliami poległych. Następnie informacje o poległych zbierane były przez żandarmerię wojskową.

Zaznaczyć należy, że w celu odpowiedniego oznakowania grobów wykorzystywano materiały aktualnie dostępne, co przekładało się zarówno na jakość, jak i trwałość wykonania. Zachowane źródła wskazują jednoznacznie, że już podczas wstępnej ewidencji przeprowadzonej w 1915 roku większość informacji nagrobnych uległa zatarciu, a ich odczytanie stało się niemożliwe¹⁴.

Głównym powodem wymuszającym szybkie przeprowadzenie ekshumacji stał się wysoki stopień improwizacji i niedokładności przy zakopywaniu poległych, których grzebano w prowizorycznych, płytkich grobach nierzadko znajdujących się pośród zabudowań czy w pobliżu ujęć wody. Zaistniały stan rzeczy stworzył niebezpieczeństwo wybuchu epidemii. I tak na przykład w liście wójta gminy Wadlew skierowanym do komendanta c. i k. Komendy Obwodowej w Piotrkowie czytamy: [...] *Niniejszym mam honor donieść Wielmożnemu Panu, że na polach wsi Chynów, Zabiłów i Kuźnica, powierzonej mi gminy, znajduje się znaczna ilość mogił z płytko pochowanymi żołnierzami, wskutek czego między innymi na podwórzach Franciszka Pisarka i Józefa Pawenty, wydobywający się z mogił fetor zatrzuwa powietrze [...]*¹⁵. Z innego listu wystosowanego przez Zarząd Gminy Parzniewice dowiadujemy się, że [...] *We wsi Blizin od grudnia roku zeszłego [1914 roku – przyp. Ł.P.] znajduje się żołnierska mogiła o 4 łokcie w bliskości studni, z której wieś czerpie wodę dla siebie. Proszę o nadesłanie sanitariusza dla orzeczenia czy ciała przenieść w inne miejsce i przy jakich ostrożnościach, czy też studnię skasować [...]*¹⁶.

Oczywiście kwestie sanitarne to nie jedyny argument przemawiający za jak najszybszym rozwiązaniem spraw mogił polowych. Pojawiło się wiele innych czynników natury ekonomicznej, humanitarnej czy polityczno-propagandowej. Znaczna część mogił znajdowała się na terenie pól, uniemożliwiając ich uprawę. Odpowiednio szybka decyzja o podjęciu prac porządkowych pozwoliła na wykorzystanie jeńców wojennych, co dodatkowo zmniejszało kaszty ekshumacji. Należy pamiętać, że w wielonarodowościowej monarchii austro-węgierskiej odpowiednia opieka państwa nad mogiłami poległych żołnierzy wzmacniała poczucie przynależności do niego i stwarzała ważny efekt propagandowy¹⁷.

---

¹⁴ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (dalej: APPT) – *K.u.K. Kreiskommando in Piotrków*, sygn. 53.

¹⁵ Pismo Wójta Gminy Wadlew z 12 marca 1915 roku; *ibidem*.

¹⁶ Pismo Zarządu Gminy Parzniewice z 2 kwietnia 1915 roku; *ibidem*.

¹⁷ J. Schubert, *op. cit.*, s. 171–172.

Najwcześniej problemem uporządkowania miejsc pochówku poległych żołnierzy zajęli się Niemcy, tworząc przy niemieckim Ministerstwie Wojny oddziały porządkujące groby wojenne oraz prowadzące ewidencje¹⁸.

Naczelna Komenda Etapów (Etappenoberkommando) przy dowództwie armii austro-węgierskiej wydała 18 marca 1915 roku rozkaz ogólny Op. Nr 31361 *Soldatengräber Erhaltung*¹⁹ do Komendantur Etapowych Armii (Armee-Etappenkommando)²⁰ podejmujący – po raz pierwszy – wątek grobów wojennych, zasad grzebania poległych czy miejsc ich pochówku i zasad opieki nad nimi. Dotyczył on: [...] *pochówków oficerów, grobów pojedynczych, opatrzonych wyraźnymi znakami i inskrypcjami, dokładnego oznaczania grobów masowych i umieszczania na nich tablic pamięci, ewentualnego likwidowania rozproszonych miejsc pochówku i przenoszenia zwłok na cmentarze miejscowe, ogradzania miejsc pochówku położonych poza obrębem cmentarzy, podejmowanych w razie konieczności środków związanych z zakupem gruntu pod miejsca pochówku etc. [...]* W dalszej części rozkazu [...] *zlecono placówkom wojskowym, by rościć sobie prawo do wsparcia ze strony organów cywilnych. Dla terenu Austrii Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wydało stosowne dyspozycje prawne dotyczące współpracy odpowiednich organów z placówkami terenowymi na obszarze działań wojennych, w szczególności w tych zarządzeniach podjęto stosowne środki w sprawie zakładania katastrów grobów, względnie udostępnienia urzędowi wojskowemu materiałów do założenia takiego katastru [...]*²¹.

Na szczeblu centralnym koordynacją spraw grobownictwa wojennego na terenie monarchii i obszarów okupowanych zajmował się IX Wydział Grobów Wojennych (Kriegsgräberabteilung) utworzony przy austro-węgierskim Ministerstwie Wojny 3 grudnia 1915 roku. W Sekcji Wojskowej Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego powołano 1 sierpnia 1917 roku X Oddział Grobów Wojennych z zadaniem koordynacji działań dotyczących grobownictwa wojennego na podle-

---

¹⁸ U. Oettingen, *Cmentarze I wojny światowej w województwie kieleckim*, Kraków 1988, s. 27.

¹⁹ APPT – *K.u.K. Kreiskommando in Piotrków*, sygn. 54, k. 11–13.

²⁰ Następnie Komendantury Etapowe Armii przekazywały wytyczne do działań dla poszczególnych Komend Obwodowych. W zasobach Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim zachował się między innymi rozkaz K.u.K. 6 Armee-Etappenkommando skierowany do K.u.K. Kreiskommando w Piotrkowie z 22 marca 1915 roku określający procedury, według których należało działać podczas prac eks-humacyjno-sondażowych; APPT – *K.u.K. Kreiskommando in Piotrków*, sygn. 53, k. 124–126.

²¹ J. Schubert, *op. cit.*, s. 174.

głym mu terenie. W praktyce ten nowo utworzony oddział przejął z Referatu Sanitarnego Krajowego Komisariatu Cywilnego (Zivillandeskommissariat) sprawy ekshumacji poległych, przenoszenia ich na wspólne cmentarze oraz ich organizację i utrzymanie²².

Skąd czerpiemy informacje na temat procesu postępowania z grobami pozostałymi w rejonie Piotrkowa Trybunalskiego czy Bełchatowa po przejściu frontu w 1914 roku? Jak przedstawiał się proces komasacji cmentarzy w tym rejonie i czy został definitywnie ukończony? W wielu przypadkach odpowiedź na te – wydawać by się mogło – nieskomplikowane pytania nastęrcza historykowi niemałych problemów, co uwidoczni się zapewne w dalszej części artykułu.

Kiedy wiosną 1915 roku południowa część Królestwa Polskiego wraz z Piotrkowem Trybunalskim znalazła się pod zarządem austro-węgierskim, zachowany został dawny podział na gminy i powiaty. Na szczeblu powiatu utworzono Komendy Obwodowe „Kreiskommanda”, podporządkowane bezpośrednio – rozkazem Naczelnego Wodza z 25 sierpnia 1915 roku – Generalnemu Gubernatorstwu Wojskowemu w Polsce z siedzibą w Kielcach, a od 1 października 1915 roku w Lublinie. Jednym z zadań, utworzonej również w Piotrkowie Komendy Obwodowej było rozwiązanie kwestii mogił wojennych²³.

Niedługo po przesunięciu się frontu 31 marca 1915 roku Komenda Obwodowa w Piotrkowie wysłała pisma polecające poszczególnym wójtom i proboszczom zbadanie i przygotowanie sprawozdania odnośnie mogił znajdujących się na terenie ich gminy i parafii. W przygotowanych sprawozdaniach należało odpowiedzieć na cztery pytania:

- jaka liczba oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej pochowana była na cmentarzach znajdujących się obrębie tamtejszej gminy;
- w których miejscach i jak wielu oficerów i żołnierzy pochowano w większych wspólnych grobach poza obrębem cmentarzy;
- w których miejscach i jak wielu oficerów i żołnierzy pochowano w pojedynczych grobach;
- szczegółowo i dokładnie wymienić wszystkie te groby, na których umieszczone są krzyże, względnie jakiegokolwiek nagrobki z napisami, mieszczącymi w sobie imię, nazwisko, rangę, rodzaj wojska czy broni pochowanych itd.

---

²² U. Oettingen, *op. cit.*, s. 27–28.

²³ J. Orzyński, *Cmentarz wojenny we wsi Borowa. Dokumentacja historyczna i wytyczne do prac remontowo-konserwatorskich*, Piotrków Trybunalski 1997, s. 3–4.

Wszystkie dane należało dostarczyć w ciągu 8 dni od otrzymania polecenia do Kreiskommando pod groźbą odpowiedzialności karnej. Zachowane materiały jednoznacznie wskazują, iż wóldarze gminni sumiennie wywiązywali się z narzuconych przez Kreiskommando zobowiązań²⁴.

Tabela 1. Wykaz mogił polowych znajdujących się na terenie wybranych gmin powiatu piotrkowskiego wiosną 1915 roku²⁵

GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	LICZBA MOGIŁ	LICZBA POCHOWANYCH	JEDNOSTKA ²⁶
Łękawa ²⁷	Bukowa	13	66 (A-W)	64 Res. Inf. Reg. 1 Garde Res. Reg.
	Augustynów	36	89 (A-W)	
	Janów	27	84 (A-W)	
	Moników	7	18 (A-W)	
	Mokracz	6	22 (A-W)	
	Kielchinów	4	9 (A-W)	
	Kol. Borowa W.	4	126 (A-W)	
	Kol. Borowa A	2	2 (A-W)	
	Kol. Borowa B	2	2 (A-W)	
	Borowa	6	10 (A-W)	
	Kol. Góry Borowskie	7	10 (A-W)	
	Kol. Lucynów	10	16 (A-W)	
	Kol. Bukowa	10	63 (A-W)	
Kol. Zawadów	1	1 (A-W)		

²⁴ APPT – *K.u.K. Kreiskommando in Piotrków*, sygn. 53, k. 131, 132.

²⁵ Niniejszy wykaz nie daje pełnego obrazu, a jedynie zarys sytuacji grobownictwa wojennego na terenie wybranych gmin powiatu piotrkowskiego. Świadomie sporządzony został jedynie na bazie sprawozdań składanych przez poszczególnych wójtów wiosną 1915 roku, a więc na początku długiego procesu mierzącego do zewidencjonowania, a następnie uporządkowania rozsianych na terenie powiatu mogił. Zawarte we wspomnianych sprawozdaniach dane nierzadko zasadniczo różniły się od siebie, przedstawiając niekiedy niewielką wartość badawczą. Duży problem w oszacowaniu liczby mogił polowych wynikał z podawania przez wielu wóldarzy gmin mogił oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej z pominięciem poległych noszących mundur rosyjski i niemiecki. Zdarzały się przypadki podawania jedynie liczby mogił bez określenia ilości pochowanych w nich osób. Należy pamiętać, że z chwilą przeprowadzenia pierwszych ekshumacji powyższe dane ulegały bardzo często weryfikacji, o czym możemy przekonać się, analizując katastry żołnierzy, których szczątki przenoszono od 1917 roku na cmentarze „gminne”. Niemniej jednak zamieszczony wykaz daje pewien obraz, określając jednocześnie wielkość problemu, z jakim przyszło zmierzyć się w przyszłości nie tylko władzom austro-węgierskim, ale i urzędnikom w niepodległej Polsce. W sposób szerszy niniejsze zagadnienie przedstawione zostanie w przygotowywanej przez autora monografii cmentarza w Borowej.

²⁶ Informacje podawane były w poszczególnych sprawozdaniach na bazie zachowanych tabliczek nagrobnych z umieszczonymi personaliami poległych.

²⁷ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej znajdujących się na terenie gminy Łękawa sporządzony 12 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 111–116.

Tabela 1. Wykaz mogił polowych znajdujących się na terenie wybranych gmin powiatu piotrkowskiego wiosną 1915 roku (cd.)

GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	LICZBA MOGIŁ	LICZBA POCHOWANYCH	JEDNOSTKA
	Nowy Świat	1	1 (A-W)	
	Osada Wyr	2	2 (A-W)	
	Księży Młyn	3	6 (A-W)	
	Łękawa	2	2 (A-W)	
	Wólka Łękawska	1	1 (A-W)	
	Ludwików	1	1 (A-W)	
	Zamoście	1	1 (A-W)	
	Rzasawa	1	1 (A-W)	
	Mazury	48	63 (A-W)	
	Oleśnik	7	9 (A-W)	
Grocholice	7	8 (A-W)		
Ręczno ²⁸	Nowinki	1	1 (A-W)	4 Inf. Reg. 6 Inf. Reg. 20 Inf. Reg. 23 Inf. Reg. 31 Inf. Reg. 32 Inf. Reg. 44 Inf. Reg.
	Paskrzyn	1	2 (A-W)	61 Inf. Reg. 62 Inf. Reg.
	Stobnica	3	5 (A-W)	66 Inf. Reg. 70 Inf. Reg.
	Trzepnica	9	39 (A-W)	86 Inf. Reg.
Chabielice ²⁹	Dębina	2	2 (A-W)	16 Inf. Reg. 67 Inf. Reg. 7 Ułanen Reg.
	Winek	1	1 (A-W)	
	Kamień	2	2 (A-W)	
	Osiny	3	3 (A-W)	
	Janówka	1	1 (A-W)	
	Stanisławów I	4	1 (A-W), 9 (N), 1 (R)	
	Stanisławów II	2	2 (A-W)	
Tatar	1	1 (N)		
Belchatów- wek ³⁰	Dobrzelów	1	1 (A-W)	32 Inf. Reg. 44 Inf. Reg. 69 Inf. Reg.
	Dobiecín	2	6 (A-W)	
	Korczew	3	3 (A-W)	
	Zdzieszulice Dolne	6	12 (A-W, N)	
	Domiechowice	5	9 (A-W)	

²⁸ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej znajdujących się na terenie gminy Ręczno sporządzony 10 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 118–119.

²⁹ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej znajdujących się na terenie gminy Chabielice sporządzony 10 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 135–137.

³⁰ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej i niemieckiej znajdujących się na terenie gminy Belchatówek sporządzony 22 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 144.

Tabela 1. Wykaz mogił polowych znajdujących się na terenie wybranych gmin powiatu piotrkowskiego wiosną 1915 roku (cd.)

GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	LICZBA MOGIŁ	LICZBA POCHOWANYCH	JEDNOSTKA
	Kol. Belchatów	1	1 (A-W)	
	Belchatów	2	2 (A-W)	
Dzbanki ³¹	Dzbanki	12		32 Inf. Reg. 1 Garde Res. Reg.
	Szczerców	14		
	Szczercowska Wieś	4		
Dąbrowa Rusiecka ³²	Rusiec	2	1 (A-W), 1 (N)	II Landszturm Inf. Bat. Gleiwitz
Łęczno ³³	Przyglów	6	(A-W)	b.d.
	Biała	1	10 (A-W)	
	Łęczno	2	4 (A-W)	
	Kurnędz	2	4 (A-W)	
	Lubień	2	(R)	
Kamieńsk ³⁴	Kamieńsk	2	2 (A-W)	b.d.
	Piaski	1	1 (A-W)	
Parzniewice ³⁵	Parzniewiczki	1	1 (R)	b.d.
	Włodzimierz	1	1 (R)	
	Gałkowice Nowe	1	1 (R)	
	Pawłów Górny	1	1 (R)	
	Pawłów Szkolny	4	4 (R)	
	Parzniewice	2	2 (R)	
	Pawłów Dolny	10	około 50 (A-W)	
	Kolonia Blizin II	2		

³¹ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej, znajdujących się na terenie gminy Dzbanki sporządzony 12 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 148.

³² Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej znajdujących się na terenie gminy Dąbrowa Rusiecka sporządzony 5 marca 1915 roku; *ibidem*, k. 162.

³³ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej znajdujących się na terenie gminy Łęczno sporządzony 7 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 169.

³⁴ Wykazy grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej znajdujących się na terenie gminy Kamieńsk sporządzone 6 i 9 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 170, 171.

³⁵ W wykazie podano bardzo nieściśle informacje, w związku z czym określenie liczby spoczywających w poszczególnych mogiłach żołnierzy wydaje się mało prawdopodobne. Wykazy grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej znajdujących się na terenie gminy Parzniewice sporządzone 8 i 12 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 117, 118.

Tabela 1. Wykaz mogił polowych znajdujących się na terenie wybranych gmin powiatu piotrkowskiego wiosną 1915 roku (cd.)

GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	LICZBA MOGIŁ	LICZBA POCHOWANYCH	JEDNOSTKA
	Blizin	2	(R)	
	Władysławów	2	(R)	
	Wólka	1	1 (R)	
	Kol. Bogdanów	1	1 (R)	
	Bogdanów	6	(N)	
	Kamienna	20	około 60 (N,R)	
Woźniki ³⁶	Kozierogi	1	1 (R)	b.d.
	Stradzew	1	1 (A-W)	
	Wielopole	5	4 (R), 1 (N)	
	Suchcice	1	1 (R)	
	Mąkolice	3	1 (R), 2 (A-W)	
	Mzurki	1	1 (A-W)	
	Woźniki	1	1 (R)	
	Milaków	8	różne	
	Piekary	1	1 (R)	
	Postękalice	1	1 (N)	
	Majątek Woźniki	1	1 (A-W)	
	Majątek Mąkolice	4	2 (R), 2 (A-W)	
	Oprzeźów	9	7 (N), 2 (R)	
Majątek Mzurki	1	1 (N)		
Rozprza ³⁷	Mierzyn	1	1 (A-W)	
	Laski	1	1 (A-W)	
Kleszczów ³⁸	Antoniówka	6	7 (A-W)	b.d.
	Żłobnica	12	29 (A-W)	
	Folwark	7	7 (A-W)	
	Stawek	8	8 (A-W)	
	Rogowiec	42	42 (A-W)	
	Wola Grzymalina	40	40 (A-W)	

³⁶ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej znajdujących się na terenie gminy Woźniki sporządzony 4 kwietnia 1915 roku; *ibidem* k. 175, 176.

³⁷ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej znajdujących się na terenie gminy Rozprza sporządzony 15 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 206, 207.

³⁸ Podobnie jak w przypadku gminy Parzniewice, w wykazie podano informacje w sposób zawyży i bardzo niecisły. Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej znajdujących się na terenie gminy Kleszczów sporządzony 26 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 210.

Tabela 1. Wykaz mogił polowych znajdujących się na terenie wybranych gmin powiatu piotrkowskiego wiosną 1915 roku (cd.)

GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	LICZBA MOGIŁ	LICZBA POCHOWANYCH	JEDNOSTKA
Gorzkowice ³⁹	Gorzkowice	2	3 (A-W)	b.d.
	Bujniczki	1	1 (A-W)	
Kluki ⁴⁰	Kluki	4	4 (A-W)	b.d.
	Żar	2	2 (A-W)	
	Kuźnica Kaszew-	3	8 (A-W)	
	Zarzecze	1	1 (A-W)	
	Grafnord	34	75 (A-W)	
	Kaszewice	1	1 (A-W)	
RAZEM		564	około 1122	

Kolejnym krokiem na drodze do uporządkowania mogił polowych było wypełnienie kart katastralnych (rejestrowych) i określenie w nich dla każdego grobu pojedynczego, zbiorowego czy masowego położenia w terenie – określenie właściciela gruntu, na którym znajduje się mogiła, daty założenia, personaliów poległego, stopnia, formacji i jednostki, w której służył czy ewentualnie określenie liczby nieznanymi osobami pochowanych w danym grobie. Na karcie znajdowało się również miejsce, które uzupełniano w przypadku przeniesienia zwłok. Otrzymane materiały stanowiły bazę dla zbiorczych katastrów z terenu powiatu piotrkowskiego z podziałem na żołnierzy austro-węgierskich, niemieckich i rosyjskich⁴¹. Z czasem te podstawowe materiały uzupełniane były o mapy i szkice sytuacyjne z naniesionymi miejscami pochówku, dokładne relacje świadków wydarzeń – towarzyszy broni⁴² czy mieszkańców miejscowości, w których wydarzenia te miały bezpośrednio miejsce⁴³.

³⁹ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej znajdujących się na terenie gminy Gorzkowice sporządzony 15 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 217, 218.

⁴⁰ Wykaz grobów oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej znajdujących się na terenie gminy Kluki sporządzony 19 kwietnia 1915 roku; *ibidem*, k. 222, 223.

⁴¹ Kataster grobów żołnierskich w powiecie piotrkowskim; APPT – *K.u.K. Kreiskommando in Piotrków*, sygn. 52.

⁴² Między innymi w korespondencji żołnierzy znajdujemy informacje uzupełniające wiedzę na temat okoliczności śmierci ich kolegów. Jako przykład można przytoczyć między innymi sprawę Willego Vogt'a poległego 3 grudnia 1914 roku i pogrzebanego w Chynowie. Poza informacjami przedstawiającymi ostatnie chwile z jego życia zachowały

Nowy etap w doprecyzowaniu sposobu postępowania z mogiłami polowymi na terenie Kreiskommando w Piotrkowie zainicjował rozkaz wydany 8 maja 1916 roku przez c. i k. Wojskową Generalną Gubernię, egzekwujący, [...] *by c. i k. Komenda Obwodowa każdą zmianę np. założenie nowych grobów żołnierskich, odnalezienie świeżych grobów żołnierskich, ekshumacje itd. utrzymywać w ewidencji i każdego miesiąca donosić c. i k. Wojskowej Generalnej Guberni o każdej zaszłej zmianie i uzupełnienia w katastru grobów.*

Wzywa się, zatem wszystkie owe organa (zarządy cmentarzy, gminy, komendy posterunków), którym tego rodzaju zmiany są znane o wszystkich dotychczasowych wypadkach jak najdokładniej donieść i to niezwłocznie do dnia 15 czerwca b.r., a oddziałowi technicznemu przy c. i k. Komendzie Obwodowej w Piotrkowie (referent dla spraw grobowych), aby takowe zanotowano i we właściwym czasie dalej o tym doniesiono.

O wszystkich po tym terminie, a zaszłych zmianach należy stale donosić do 25 każdego miesiąca technicznemu oddziałowi przy c. i k. Komendzie Obwodowej [...] ⁴⁴.

We wrześniu 1916 roku w poszczególnych Kreiskommando powołano Oddziały Grobów Wojennych z zadaniem dalszego prowadzenia poszukiwań, ewidencji grobów oraz przygotowania planów ekshumacji i urządzania cmentarzy wojennych. Funkcję przełożonego oddziału pełnił komendant powiatu, jego zastępcą był najczęściej komendant żandarmarii powiatowej. W strukturach oddziału znajdował się także pełniący funkcję kierowniczą komisarz cywilny oraz kapelan wojskowy. Etatową obsadę oddziału mieli stanowić oficer wojsk inżynieryjnych bądź inżynier kierujący pracami, podoficer oraz trzech pisarzy. Dodatkowo mogli oni korzystać z pomocy wykwalifikowanych specjalistów, to jest projektantów, techników, architektów, kreślarzy, rzeźbiarzy, ogrodników, malarzy

---

się również mapki z naniesionymi mogiłami oraz szkice obrazujące sposób budowy grobów; APPT – *K.u.K. Kreiskommando in Piotrków*, sygn. 54, k. 143–147.

⁴³ Bardzo często relacje naocznych świadków weryfikowały wiedzę na temat okoliczności śmierci oraz personaliów poległych. W jednej z zachowanych notatek czytamy: [...] *W ogrodzie Zbierańskiego Ignacego w Bogdanowie Kolonii leży żołnierz rosyjski. Tuż przez ogród szły okopy rosyjskie i właśnie za domem Zbierańskiego byli ukryci żołnierze rosyjscy. Jeden z nich wyszedł spoza węgła i według podania Zbierańskiego dostał kulą w pierś, a na krzyżu miał być napis H. Doński Reg., więc jest nieprawdziwym, że w ogrodzie tym jest pochowany podoficer Storhekaüm [Storkchaüm?] 9 komp. 1 G.R. Regt. Natomiast w Kamiennej na polu Józefa Makulskiego dziedzica, tuż za stodołą koło drogi prowadzącej do Blizina jest grób zbiorowy, w którym jest 1 podoficer i 8 żołnierzy, lecz nazwiska niewiadome [...]; *ibidem*, k. 56.*

⁴⁴ *Ibidem*, k. 45.

czy fotografów⁴⁵. Równocześnie przy oddziałach grobów wojennych działających na terenie okupacji austro-węgierskiej powołane zostały do życia Niemieckie Oddziały Grobów Żołnierskich z zadaniem odszukiwania własnych poległych. Zebrany materiał odsyłany był do Oddziału Grobów Wojennych Generalnego Gubernatorstwa, a stąd do austro-węgierskiego Ministerstwa Wojny, gdzie tworzone wspólny kataster grobów wojennych dla terenów okupowanych i monarchii⁴⁶.

Rok 1917 przyjąć można jako datę rozpoczynającą okres masowych ekshumacji i przenoszenia ciał żołnierzy na nowo tworzone cmentarze – nazwane przez autora niniejszego artykułu „gminnymi”. W przypadku, kiedy miejsce spoczynku żołnierza znajdowało się na którymś z cmentarzy wyznaniowych, ciało nie było typowane do przeniesienia⁴⁷. Do prac ekshumacyjnych wykorzystywano najczęściej jeńców wojennych bądź ludność cywilną, co zmniejszało koszty ich prowadzenia. Dnia 24 marca 1917 roku ukazało się w Piotrkowie Trybunalskim *Obwieszczenie dotyczące przekopywania grobów wojennych*. Dowiadujemy się z niego, że zarówno robotnicy, sprzęt, jak i środki transportu powinny zostać dostarczone nieodpłatnie przez poszczególne gminy. W przypadku niestawienia się osób wytypowanych do prac gminy powinny wynająć potrzebnych pracowników, a kosztami obarczyć osoby uchylające się od pracy. Cena wynajmu jednego pracownika oszacowana została na 3 korony, natomiast dwóch podwód na 10 koron⁴⁸. Przedstawione w obwieszczeniu sumy uległy znacznemu zwiększeniu w porównaniu z rokiem poprzednim. W relacji wójta gminy Bełchatówek czytamy: [...] *Na żądanie Wachmistrza miejscowego Posterunku Żandarmskiego w dniu 8 bieżącego miesiąca [maja 1916 roku – przyp. Ł.P.] Urząd Gminy dostarczył 13 robotników do pracy przy odkopywaniu i przenoszeniu do ogólnego grobu poległych w grudniu 1914 na terytorium m. Bełchatowa żołnierzy. Robotnikom tym na także żądanie, wypłacone zostało z kasy gminy 26 koron, czyli po 2 korony każdemu [...]*⁴⁹.

Należy pamiętać, że nie wszystkie mogiły traktowane były w ten sam sposób. W pierwszej kolejności na nowo zakładane cmentarze

---

⁴⁵ U. Oettingen, *op. cit.*, s. 28.

⁴⁶ J. Schubert, *op. cit.*, s. 183; U. Oettingen, *op. cit.*, s. 36–39.

⁴⁷ Jako przykład podać można cmentarz ewangelicki w Bełchatowie, gdzie wydzielono specjalną kwaterę wojenną czy cmentarz w Łękawie zorganizowany na placu przykościelnym; Ł. Politański, *Domiechowice a historia dzielnicy wojennej na ewangelickim cmentarzu...*, s. 161–185.

⁴⁸ Obwieszczenie dotyczące przekopywania grobów wojskowych; APPT – *Zbiór plakatów i druków ulotnych*, sygn. 3277.

⁴⁹ APPT – *K.u.K. Kreiskommando in Piotrków*, sygn. 54, k. 161.

wojenne przenoszono mogiły rozrzucone w terenie, znajdujące się w nieodpowiedniej okolicy czy zagrażające ludności pod względem sanitarnym. Groby dobrze zachowane, położone w odpowiednim miejscu i niewpływające negatywnie na warunki sanitarne pobliskiego terenu pozostawiano na miejscu, dokonując jedynie drobnych napraw ich elementów, to jest krzyży, napisów czy numerów grobów⁵⁰.

W opracowaniu projektu cmentarzy bazowano na wytycznych Ministerstwa Wojny skierowanych do poszczególnych powiatów. Dotyczyły one między innymi wzorów znaków mogiłnych (krzyży, tablic), sposobu wykonywania pochówków, kopania i umacniania fos, usypywania wałów ogrodzeniowych czy obsadzania zieleni. Jednocześnie w celu ujednoczenia działań budowlanych i obniżenia kosztów wytypowano kilka centralnych ośrodków mających zajmować się produkcją krzyży i tablic żeliwnych (odlewnia żeliwa w Radomiu), elementów kamiennych i betonowych (zakłady kamieniarskie w Kielcach i Jastrzębiu) czy wykonaniem krzyży drewnianych (w Garbatce koło Kozienic i Tarni w jędrzejowskim). W Zamościu produkowano elementy ceramiczne. Wszystkie zamówienia składane były do Lublina, a następnie zatwierdzane i kierowane do odpowiednich zakładów. Przygotowane projekty musiały zostać najpierw zatwierdzone do wykonania przez Artystyczną Grupę Konsultacyjną (Kunstbeirat) prowadzącą nadzór nad tego typu pracami na terenie Generalnego Gubernatorstwa⁵¹.

Ostatecznie na terenie Kreiskommando w Piotrkowie rozpoczęto organizację szeregu cmentarzy wojennych – najczęściej po jednym na terenie każdej gminy. Do końca okupacji austro-węgierskiej udało się stworzyć cmentarze w Kuźnicy (gmina Bujny Szlacheckie, obecnie gmina Zelów) – 254 pochowanych, Augustynowie (gmina Bełchatówek) – 537 pochowanych, Chynowie (gmina Drużbice) – 249 pochowanych, Gomulinie (gmina Grabica) – 254 pochowanych, Kamieńsku – 68 pochowanych, Rogowcu (gmina Kleszczów) – 384 pochowanych, Trzepnicy (gmina Łęki Szlacheckie) – 40 pochowanych⁵². Niektórzy polegli pochowani zostali na cmentarzach wyznaniowych między innymi w Bełchatowie, gdzie utworzono *Dzielnice wojenną na ewangelickim cmentarzu parafialnym*⁵³.

---

⁵⁰ U. Oettingen, *op. cit.*, s. 39.

⁵¹ *Ibidem*, s. 41–43.

⁵² J. Orzyński, *op. cit.*, s. 14–23. Szerzej na temat personaliów żołnierzy spoczywających na wymienionych cmentarzach: APPT – *K.u.K. Kreiskommando in Piotrków*, sygn. 52.

⁵³ APPT – *Wydział Powiatowy Sejmiku w Piotrkowie 1917–1950*, sygn. 2800, szkic 5.

W 1917 roku rozpoczęto również prace nad organizacją cmentarza w Borowej, który oficjalnie został utworzony przez austro-węgierskie władze wojskowe w 1918 roku na gruncie o powierzchni 2555 m² (długości 73 m i szerokości 35 m) należącym do Michała Nowaka⁵⁴. Ciała ekshumowanych żołnierzy przenoszono do grobów zbiorowych zorganizowanych oddzielnie dla armii niemieckiej, austro-węgierskiej i rosyjskiej. Niezwykle ciekawa jest kwestia organizacji pochówków i terminologii obowiązującej podczas prac. Oficerów i żołnierzy z grobów pojedynczych składano do grobów pojedynczych, żołnierzy z grobów zbiorowych grzebano w mogiłach zbiorowych. Pozbawionych metryk i spoczywających w grobach masowych, czyli w większości żołnierzy armii rosyjskiej, grzebano w grobach masowych. Nie można postawić znaku równości pomiędzy pojęciem grobu zbiorowego i masowego. W tych pierwszych chowano wielu imiennie znanych żołnierzy według pewnego „klucza” tak, aby mogły być one w przyszłości pojedynczo ekshumowane. Identyfikacja poległych spoczywających w grobach masowych była niemożliwa⁵⁵.

W pierwszej kolejności na cmentarz w Borowej trafiły szczątki żołnierzy z miejscowości: Bernardów, Janów, Postękalice, Borowa, Bliżyn, Bogdanów, Kamienna, Kozierogi, Mąkolice, Miłaków, Moników, Pawłów Szkolny, Pawłów Górny, Piaski, Parzniewice Małe, Radziatków i Budków. Łącznie przeniesiono do nowego miejsca spoczynku 536 ciał, w tym: 189 żołnierzy niemieckich, 176 austro-węgierskich i 171 rosyjskich. Nowo powstały cmentarz stanowił niezwykle rozwiązanie pod względem kompozycyjnym. Ulokowany na dominującym nad otoczeniem wzniesieniu, w układzie tarasowym z czterema mogiłami zbiorowymi rozplanowanymi w formie krzyża, z wieloma nieukończonymi po dzień dzisiejszy rozwiązaniami oddawać miał zapewne prestiż i majestat ówczesnych władz⁵⁶.

Po zakończeniu I wojny światowej kwestie grobów wojennych podjęte zostały na konferencji wersalskiej. Na podstawie artykułów 225 i 226 traktatu wersalskiego ustalono, że państwa, na których terytorium znajdują się groby wojenne zobowiązały się do opieki nad nimi, a także do prowadzenia ich ewidencji oraz sporządzania i dostarczania pełnej informacji zainteresowanym państwom⁵⁷.

---

⁵⁴ APPT – *Starostwo Powiatowe Piotrkowskie, Referat Budowlany*, sygn. 2762.

⁵⁵ U. Oettingen, *op. cit.*, s. 40.

⁵⁶ J. Orzyński, *op. cit.*, s. 11.

⁵⁷ J. Schubert, *op. cit.*, s. 188.

Wraz z chwilą odzyskania niepodległości cmentarze wojenne otoczono specjalną opieką rządu. Piecze nad nimi sprawował początkowo Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi przy Ministerstwie Spraw Wojskowych. Po 1923 roku znalazły się one pod kuratelą Oddziału Grobownictwa Wojennego w Ministerstwie Robót Publicznych⁵⁸. Organami ministerstwa na kraj były referaty grobownictwa wojennego działające przy wszystkich województwach⁵⁹. Na szczeblu powiatu sprawami ewidencyjnymi zajmował się Referat Budowlany Starostwa Powiatowego. Wraz z chwilą likwidacji Ministerstwa Robót Publicznych w 1932 roku do wybuchu wojny cmentarze wojenne podlegały Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Co ciekawe do dnia dzisiejszego obowiązuje *Ustawa z dnia 28 marca 1933 roku o grobach i cmentarzach wojennych* regulująca sprawy opieki nad grobami wojennymi⁶⁰.

Jednym z zadań powojennych organów zajmujących się tematem grobownictwa wojennego było ukończenie organizacji cmentarzy urządzanych przez państwa zaborcze oraz dalsza ich komasacja. Urzędy gmin w Belchatówku, Bogusławicach, Kamieńsku, Kleszczowie, Łękawie, Padolinie, Ręcznie, Rozprzy, Sulejowie, Szydłowie

---

⁵⁸ W związku z niniejszą reorganizacją 26 stycznia 1923 roku Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych w Łodzi skierowała do Architekta Powiatowego Starostwa Powiatowego w Piotrkowie następujące pismo: [...] *Zgodnie z uchwałą Rady Ministrów z dnia 27 sierpnia 1922 roku opieka nad grobami i cmentarzami wojennymi w Polsce została z dniem 1 stycznia 1923 roku przejęta przez Ministerstwo Robót Publicznych i podległe mu urzędy. Wobec powyższego dyrekcja poleca: 1) niezwłocznie sprawdzić podług załączonego wykazu, istnienie mogił rozproszonych i ze względu na mającą nastąpić ekshumację nadesłać szczegółowe sprawozdanie w terminie tygodniowym; 2) objąć dozór i opiekę nad cmentarzami wojennymi i mogiłami, poległych w czasie wojny światowej żołnierzy znajdujących się na cmentarzach parafialnych [...]; APPT – Starostwo Powiatowe Piotrkowskie, Referat Budowlany, sygn. 2762.*

⁵⁹ Jak podaje Otton Laskowski, w początku lat trzydziestych w Polsce znajdowało się ogółem 10 755 cmentarzy wojennych liczących 487 899 mogił pojedynczych i 79 712 mogił masowych; *Encyklopedia Wojskowa*, T. I, pod red. O. Laskowskiego, Warszawa 1931, s. 751–752.

⁶⁰ *Ustawa z dnia 28 marca 1933 roku o grobach i cmentarzach wojennych* (Dz. U. z 1933 roku, Nr 39, poz. 311), *Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 roku o cmentarzach i chowaniu zmarłych* (Dz. U. z 1959 roku, Nr 11, poz. 62), *Ustawa z dnia 24 lipca 1998 roku o zmianie niektórych ustaw określających kompetencje organów administracji publicznej – w związku z reformą ustrojową państwa* (Dz. U. z 1998 roku, Nr 106, poz. 668), *Ustawa z dnia 20 czerwca 2002 roku o bezpośrednim wyborze wójta, burmistrza i prezydenta miasta* (Dz. U. z 2002 roku, Nr 113, poz. 984), *Ustawa z dnia 19 grudnia 2005 roku o partnerstwie publiczno-prywatnym* (Dz. U. z 2005 roku, Nr 169, poz. 1420), *Ustawa z dnia 29 lipca 2005 roku o zmianie niektórych ustaw w związku ze zmianami w podziale zadań i kompetencji administracji terenowej* (Dz. U. z 2005 roku, Nr 175, poz. 1462), *Ustawa z dnia 23 czerwca 2006 roku o zmianie ustawy o grobach i cmentarzach wojennych* (Dz. U. z 2006 roku, Nr 144, poz. 1041).

i Wadlewie otrzymały 6 marca 1923 roku ze Starostwa w Piotrkowie polecenie, aby: [...] zbadać, w jakim stanie znajdują się cmentarze poległych w czasie wojny żołnierzy i przedstawić do dnia 15 marca b.r. następujące dane: 1) w jakiej wsi znajduje się cmentarz poległych żołnierzy katolicki, prawosławny czy ewangelicki; 2) czy cmentarz położony przy drodze czy w polu; 3) czy cmentarz jest ogrodzony i jakiego rodzaju ogrodzenie; 4) jaką powierzchnię zajmuje cmentarz ile łokci długości ile szerokości; 5) czy na cmentarzu znajdują się jakie pomniki; 6) czy są jakie napisy na nagrobkach i pomnikach; 7) czy wymagana jest naprawa ogrodzenia lub pomników [...] ⁶¹.

Bardzo szybko okazało się, że znaczna część cmentarzy wymaga naprawy bądź ukończenia przerwanych wraz z zakończeniem wojny prac. W wielu przypadkach na zajętych bezprawnie gruntach ich dawni właściciele rozpoczęli prace polowe wiążące się nierzadko z demontażem utrudniających ich wykonanie elementów kamiennych. W konsekwencji tego rozpoczął się żmudny i kosztowny proces szacowania strat, kończący się w najbardziej skomplikowanych sprawach wstępowaniem na drogę sądową. Do sytuacji takiej doszło między innymi na cmentarzu w Kuźnicy (gmina Bujny Szlacheckie), gdzie przez kilka lat toczył się spór o rzekomą kradzież kamieni z mogiły wojennej i nielegalną wycinkę drzew ⁶².

Pomimo drobnych remontów poszczególnych cmentarzy wykonanych w drugiej połowie lat dwudziestych, ich stan ciągle się pogarszał. Sama ewidencja rozsianych na terenie powiatu nekropolii, przy olbrzymich problemach natury komunikacyjnej, stała się niezwykle trudna i czasochłonna ⁶³. Bardzo szybko tematyką stanu zachowania poszczególnych obiektów, między innymi cmentarza w Borowej, zajęło się Poselstwo Niemieckie w Warszawie, wytykając stronie polskiej znaczne zaniedbania w tej materii. W piśmie z 11 maja 1932 roku skierowanym do Oddziału Ogólno-Technicznego Dyrekcji Robót Publicznych w Łodzi czytamy: [...] *Ministerstwo Robót Publicznych reskryptem z dnia 2 marca r.b. L.BZ.Gr. 49/L.6/10 zawiadomiło, że według informacji Poselstwa Niemieckiego w Warszawie cmentarz wojenny w Borowej Górze posiada uszkodzony mur ogrodzenia oraz że mogiły zupełnie*

---

⁶¹ APPT – Starostwo Powiatowe Piotrkowskie, Referat Budowlany, sygn. 2762.

⁶² W jednym z pism dotyczących sprawy Niszczenia cmentarza wojennego w Kuźnicy z 17 stycznia 1930 roku czytamy: [...] *Grabowski na cmentarzu wojennym w Kuźnicy ściął 3 sztuki sosen wartości 6 zł. Jednocześnie Grabowski został powiadomiony, że chociaż grunt zajęty pod wyżej wspomniany cmentarz nie został wyłączonej, to jednak nie wolno czynić żadnych uszkodzeń na tym cmentarzu [...]; ibidem.*

⁶³ *Ibidem.*

nie posiadają znaków mogilnych. Wobec powyższego upraszam Starostwo o zbadanie stanu tego cmentarza i w razie stwierdzenia, że wymaga remontu, należy sporządzić protokół zaradczy i kosztorys wstępny i przesłać je do Dyrekcji Robót Publicznych celem przekazania niezbędnych kredytów [...]. Sprawa skierowana została następnie do Architekta Powiatowego przy starostwie piotrkowskim i dalej do urzędu gminy w Łękawie z poleceniem dokonania oględzin cmentarza wojennego w Borowej i ustalenia wstępnego kosztorysu jego odnowienia⁶⁴. Jednocześnie, w wyniku obniżenia przez Dyrekcję Robót Publicznych w Łodzi kwot przeznaczonych na prace zabezpieczające, zalecano, aby wykonywać je sposobem gospodarczym, bez zlecania ich przedsiębiorcom prywatnym stawiającym zbyt wygórowane ceny⁶⁵.

Należy pamiętać, iż problem ten nie był wyjątkiem, a zjawiskiem bardzo często spotykanym. Impulsem do jego rozwiązania stało się pismo z 28 stycznia 1932 roku *W sprawie skomasowania cmentarzy wojennych* skierowane do starosty piotrkowskiego. Przeczytać w nim można, że [...] *Zbyt duża ilość cmentarzy i mogił wojennych, znajdujących się na terenie Województwa Łódzkiego utrudnia utrzymanie tych cmentarzy w należytym stanie i przysparza znaczne wydatki Skarbu Państwa na grobownictwo wojenne, jak również powoduje zgłaszanie pretensji do Skarbu Państwa właścicieli gruntów prywatnych o wypłacenie im odszkodowania za ziemię zajęta przez władze zaborcze pod cmentarze wojenne. Ażeby zmniejszyć ilość cmentarzy wojennych przez komasowanie ich w większe cmentarze zbiorowe, Ministerstwo Robót Publicznych reskryptem z dnia 5 stycznia b.r. L.3898/GW zarządziło opracowanie szczegółowego planu komasacji cmentarzy i mogił wojennych. Przy kwalifikacji cmentarzy wojennych do komasacji Ministerstwo zarządziło przede wszystkim mieć na uwadze takie okoliczności, jak zły stan cmentarza i zbyt kosztowne jego utrzymanie, położenie cmentarza na gruntach małorolnego i niezamożnego właściciela, położenie cmentarza w centrum miasta, w ogrodzie, w parku, przy zabudowaniach mieszkalnych, w miastach na placach publicznych, placach przy kościołach i świątyniach lub w ogóle w innych nieodpowiednich miejscach. Niezależnie od tego poleciło zwrócić największą uwagę na to, aby na zbiorowe cmentarze przeznaczone były cmentarze na gruntach państwowych, komunal-*

---

⁶⁴ *Ibidem*, k. 130.

⁶⁵ *Ibidem*.

*nych, parafialnych, na gruntach większych właścicieli ziemskich i wreszcie na nieużytkach innych gruntów [...]*⁶⁶.

Jak łatwo się domyślić, na terenie powiatu piotrkowskiego idealnym miejscem, spełniającym stawiane wyżej warunki, obranym za centralny punkt scaleniowy był cmentarz w Borowej. Należy nadmienić, iż pretendował do roli centralnego jeszcze w „okresie austro-węgierskim”, a zadecydowało o tym w dużej mierze jego położenie na stoku dominującego w okolicy wzniesienia oddalonego od większych osiedli, a jednocześnie usytuowanego w centrum powiatu. Architekt Powiatowy 15 lutego 1932 roku polecił Urzędowi Gminy w Łękawie [...] *z badać na miejscu i obliczyć koszt przewiezienia zwłok poległych, pochowanych na cmentarzach wojennych w Augustynowie, w Rogowcu oraz w mogile zbiorowej przydrożnej w Kuźnicy (gm. Bujny Szlacheckie), następnie umieszczenia ich na cmentarzu w Borowej Górze [...]*⁶⁷. Jednocześnie z Piotrkowa Trybunalskiego wysłano do Dyrekcji Robót Publicznych w Łodzi pismo uzupełniające warunki komasacji [...] *do wymienionych w planie cmentarzy, z których zwłoki mają być przeniesione na cmentarz wojenny w Borowej Górze, należy dołączyć również cmentarz wojenny w Chynowie gm. Wadlew, ponieważ ten cmentarz jest oddalony od mogiły masowej przydrożnej w Kuźnicy zaledwie o 1 km (Kuźnica położona jest w gminie Bujny Szlacheckie tuż przy granicy gminy Wadlew). Co się tyczy kosztów przeniesienia mogił, Starostwo jest zdania, że takowe obliczono zbyt nisko. Jeżeli bowiem przyjmiemy, że na cmentarzu w Augustynowie, celem wydobywania zwłok należy przekopać około 1500 m³ ziemi, na cmentarzu w Rogowcu około 2500 m³, to już same koszty przekopania, wydobywania zwłok i splantowania ziemi wyniosłyby około 2000 zł. Poza tym dochodzą jeszcze koszty przywiezienia zwłok w skrzyniach drewnianych, wykopu wspólnej mogiły, gdzie mają być złożone zwłoki w Borowej Górze, kosztu zasypiania dołu i rozplantowania pozostałej ziemi*⁶⁸. Razem, nie licząc cmentarza w Chynowie, około 2300 zł. Koszta przeniesienia zwłok z cmentarza wojennego w Kiełczówce gminy

---

⁶⁶ *Ibidem*, k. 6.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Koszty przeniesienia zwłok z cmentarza w Kiełczówce do Wolborza wyniosły: wykopanie jednych zwłok – 8 zł, trumna zwykła – 10 zł, przewiezienie – 4 zł, wykopanie i zasypanie grobu na cmentarzu w Wolborzu – 5 zł, razem – 27 zł od jednego grobu. Ceny poszczególnych prac porządkowych prowadzonych na cmentarzu wojskowym w Wolborzu przedstawiały się następująco: wyrwanie chwastu na całym cmentarzu 12x10 m i wysypanie piaskiem – 120 m² (po 40 gr) – 48 zł; odarniowanie 19 grobów (po 4 zł) – 73 zł; oczyszczenie krzyży z rdzy i pomalowanie farbą pokostową 19 sztuk (po 4 zł) – 73 zł; razem – 194 zł; *ibidem*.

*Padolin na cmentarz parafialny w Wolborzu według identycznego obliczenia wyniosły około 300 złotych [...]*⁶⁹.

Podczas ekshumacji ciał z przeznaczonych do likwidacji cmentarzy, pracowano według odgórnych wytycznych, nierzadko przy asyście Delegata Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi. Podnoszenie zwłok wykonywane było bardzo dokładnie. Piasek wydobywany przez robotników z dolnych pokładów mogił, gdzie złożone były zwłoki, powtórnie przesypany i przetrząsano przez specjalnego robotnika, którego przywiózł ze sobą referent grobownictwa wojennego. Następnie szczątki były przez tegoż robotnika starannie wkładane do worków i przenoszone na wozy. Doły pozostałe po wydobyciu zwłok zasypywano jedynie częściowo, tak, że widoczne były miejsca pochówku⁷⁰.

W ten oto sposób do 1939 roku na cmentarz w Borowej przeniesione zostały szczątki żołnierzy pochowanych wcześniej na mniejszych cmentarzach gminnych w Kuźnicy, Augustynowie, Chynowie, Gomulinie, Kamieńsku, Rogowcu, i Trzepnicy. Obecnie można oszacować liczbę poległych spoczywających w tym miejscu na blisko 2,5 tys.⁷¹.

Ostatnia, wymagająca omówienia sprawa, dotyczy żeliwnych krzyży znajdujących się obecnie na terenie cmentarza w Borowej wykonanych według standardowych wzorów przyjętych w grobownictwie austro-węgierskim⁷². Jak wspomniano na wstępie, bardzo często są one mylnie identyfikowane z wydarzeniami mającymi miejsce w okolicach Borowej w końcu 1914 roku. Tymczasem problem ten jest bardziej złożony i wymaga osobnego wyjaśnienia. Wzmiankowane krzyże pochodzą bowiem z cmentarza wojennego w Trzepnicy i jako znaki mogilne zostały, zgodnie z założeniami, przeniesione wraz z ekshumowanymi szczątkami w latach trzydziestych na nowe miejsce spoczynku w Borowej. Część spoczywających w mogiłach żołnierzy nie poległa bezpośrednio w walce, lecz zmarła w wyniku poniesionych ran w dywizyjnym zakładzie sanitarnym (*Inf. Div. Sanitar. 32*) zorganizowanym w Trzepnicy i Stobnicy w 1914 roku⁷³.

Nawet pobieżna analiza zachowanych materiałów dotyczących grobownictwa wojennego organizowanego na terenie powiatu piotrkowskiego w latach 1914–1939 pozwala badaczowi zorientować się, iż jest to problem niezwykle złożony. Niniejszy artykuł stanowi jedynie

---

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Co ciekawe, w wielu przypadkach widoczne są po dziś dzień!

⁷¹ J. Orzyński, *op. cit.*, s. 20–23.

⁷² U. Oettingen, *op. cit.*, s. 68.

⁷³ APPT – *K.u.K. Kreiskommando in Piotrków*, sygn. 54, k. 118–119.

zarys tematyki poświęconej procesowi scalania cmentarzy pierwsz wojennych. Cmentarz w Borowej jest przykładem niezwykle złożonego procesu, mającego w efekcie zakończyć się nie tylko ostatecznym scaleniem rozsianych na terenie powiatu nekropolii wojennych, ale również oddaniem czci i honoru żołnierzom obcych przecież armii.

Niestety nie był to koniec procesu grzebania w tym miejscu poległych. W 1945 roku na terenie cmentarza zorganizowano kolejne dochówki – tym razem żołnierzy niemieckich poległych w trakcie ofensywy styczniowej. Pochowano ich w dwóch mogiłach. W pierwszej, zorganizowanej na niewielkiej powierzchni po lewej stronie od wejścia, przy murze cmentarnym pochowano 24 poległych. Drugą mogiłę stanowił fragment zaadaptowanego do tego celu rowu przeciwlotniczego znajdującego się w tylnej części cmentarza. Wrzucono do niego i zagrzebano ciała 68 poległych. Ekshumacji i przeniesienia szczątków z dwóch wyżej wymienionych mogił dokonano w maju 2010 roku⁷⁴.

Summary

War cemetery in Borowa as an example of the process of merging cemeteries of the Great War 1914–1918 – overview of the issue

Even a cursory analysis of the preserved materials regarding war graves organized in the district of Piotrkow in the years 1914–1939 shows researchers that this is an extremely complex issue. This article is only a small outline of the subject dedicated to the process of merging cemeteries of the first world war. The Cemetery in the town of Borowa is an example of an extremely complex process, which, upon completion, will end with a final merging of burial grounds spread across the county of Piotrkow. Due to actions taken up until the year 1939, the remains of fallen soldiers whose bodies had been buried before, were moved to the town of Borowa from smaller cemeteries in Kuznica, Augustynow, Chynow, Gomulin, Kamiensk, Rogowiec and Trzepnica. It is estimated that currently there are around 2500 fallen soldiers buried in this cemetery.

---

⁷⁴ Dokumentacja fotograficzna z ekshumacji w zbiorach autora.

Ilona Religa

(*Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach*)

Charakterystyka czasopisma „Pion”¹

Jednym z najważniejszych i jednocześnie najbardziej dostępnych środków kształtowania opinii publicznej w Polsce po 1926 roku była prasa. Od tego momentu zabiegi prasowe obozu belwederskiego uzyskały miano oficjalnej działalności państwowej podyktowanej względami politycznymi obozu. Dodatkowo temu uwarunkowaniu sprzyjała również kwestia prawna, ponieważ po objęciu władzy przez piłsudczyków Rada Ministrów uchwaliła dwa projekty aktów prawnych, które podpisane przez prezydenta 10 maja 1927 roku uzyskały miano dekretów. Chociaż wydarzenie to wywołało falę sprzeciwu, głównie środowisk opozycyjnych, w następstwie czego 19 września 1927 roku sejm uchylił oba postanowienia prasowe, mimo to dekrety te obowiązywały przez ponad 2 lata, ponieważ rząd utrudniał ogłoszenie właściwego komunikatu².

Po roku 1927 każde wydawane pismo podlegało rejestracji urzędowej w postaci egzemplarza obowiązkowego wszystkich ukazujących się w tym czasie tytułów. Organem odpowiedzialnym za tę rejestrację był początkowo Wydział Prasowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, natomiast od 1929 roku zadanie to przejął nowo utworzony Państwowy Instytut Bibliograficzny działający przy Bibliotece Narodowej w Warszawie³.

---

¹ Niniejszy artykuł odnosi się do fragmentu pracy magisterskiej autorki pt. *Dyskusje historyczne w „Pionie”*.

² W treści tych dekretów rozszerzone zostały prawa administracji do kontrolowania prasy, zwiększenie kar, w szczególności pieniężnych, za zniewagę władzy i rozgłaszanie nieprawdziwych informacji; S. Jaworski, „Od „Drogi” do „Pionu”. O kształtowaniu się sanacyjnego programu „upaństwowienia” literatury, „Rocznik Komisji Historycznoliterackiej oddziału PAN w Krakowie” 1967, R. 5, s. 82.

³ K. Jakubiak, *Wychowanie państwowe jako ideologia wychowania. Kształtowanie i upowszechnianie w periodycznych wydawnictwach społeczno-kulturalnych i pedagogicznych*, Bydgoszcz 1994, s. 74.

Chcąc podporządkować sobie społeczeństwo, obóz rządzący zwracał szczególną uwagę na działalność propagandową, a tym samym inicjował tworzenie kolejnych czasopism jako głównego nośnika sanacyjnej ideologii. Jednym z tygodników propagujących poglądy piłsudczyków był „Pion”.

Należałoby w tym miejscu zastanowić się, dlaczego obóz rządzący zdecydował się na wydawanie kolejnego czasopisma o tematyce literacko-społecznej, a tym samym na kolejny finansowy wydatek, jeżeli już wcześniej ukazywały się inne periodyki o tej problematyce (wśród czasopism sanacyjnych o tematyce kulturalnej znalazły się m.in.: „Droga”, „Kino” czy „Dodatek Literacko-Naukowy” zamieszczany z dziennikiem „Republika”) utrzymane w konwencji ideologicznej obozu belwederskiego. Należy jednak podkreślić, iż w tym czasie piłsudczycy kształtowali nowy program kulturalny, w którym „Pion” miał stanowić tło dla działań sanacji. Utworzenie w 1933 roku Polskiej Akademii Literatury, Towarzystwa Krzewienia Kultury Teatralnej, a także tygodnika „Pion” ułatwiło w znacznym stopniu rozwój prorządowych inicjatyw. Władza rządząca świadomie dążyła do opanowania sfery kulturalnej, by *nałożenie kagańca intelektualistom polskim*⁴ uniemożliwiło im głoszenie haseł antyrządowych. Piłsudczycy doskonale wiedzieli, jak wielką moc ma słowo pisane, dlatego nie tylko zdecydowali się ograniczyć potencjalnych przeciwników sanacji, ale także sami posłużyli się tą „słowną bronią” w swojej polityce⁵.

Równie interesującym i zagadkowym aspektem jak celowość samego czasopisma wydawać się może także jego nazwa. Nie ulega jednak wątpliwości, że redakcja kierowała się określonymi przesłankami, a wybór samego tytułu nie był kwestią przypadku. Choć brak jest informacji, dlaczego redakcja tego czasopisma zdecydowała się na taką a nie inną nazwę, to jednak można przypuszczać, że hasło „pion” miało symbolizować w tym przypadku pewien kierunek myślowy i światopoglądowy oparty na ideologii i poglądach obozu sanacji. W słowniku języka polskiego jedna z definicji tłumaczy pojęcie „pion” jako synonim resortu, pewnego działu, tworzącego za-

---

⁴ S. Jaworski, *op. cit.*, s. 109.

⁵ Nie istnieje żadna praca zwarta na temat czasopisma „Pion”. Najczęściej są to zdawkowe informacje, brak natomiast głębszej analizy. Jednak nie umniejsza to ważności i znaczenia tego periodyku. Zob. m.in.: M. Bogucka, *Kultura, naród, trwanie. Dzieje kultury polskiej od zarania dziejów do 1989 roku*, Warszawa 2008, s. 403; T. Mielczarek, *Prasa w systemie politycznym Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Sosnowiec 2009, s. 66.

mkniętą całość⁶. W przypadku omawianej gazety tym działem można nazwać całą myśl ideologiczną piłsudczyków, którą starano się krzewić wśród społeczeństwa, wykorzystując przy tym w szczególności prasę. Już w samej nazwie tygodnik ten sugerować mógł czytelnikowi pewne swe założenia, z najważniejszym z nich, tzw. ukształtowaniem i wypracowaniem modelu wychowania społeczeństwa w duchu tradycji i poszanowania niepodległości. Potwierdzeniem tej ideologicznej zgodności z rządem była opinia, jaką zamieszczono w pozycji pt. *Od metafory do Heroizmu* autorstwa Wiesława P. Szymańskiego. „Pion” został tu wymieniony jako pismo, w treści którego znalazły się utwory i artykuły [...] *zgodnej z rytmem całego życia państwowego. Nie obchodzą zaś ich [...] przejawy twórczości własnej w walce z dzisiejszą rzeczywistością*⁷.

Wyjaśnienia wymaga także druga część tytułu „tygodnik literacko-społeczny”. Zgodnie z definicją zamieszczoną w fachowej literaturze, mianem czasopisma literackiego określa się te periodyki, które zajmują się w głównej mierze zagadnieniami literackimi, a także publikacją utworów o tej tematyce⁸. Dodając jako drugi człon słowo „społeczny”, jest to sygnał dla czytelnika, iż problematyka społeczna stanowiła ważny obszar tematyczny w „Pionie”, jednak w mniejszym stopniu aniżeli zagadnienia dotyczące literatury.

Po raz pierwszy czasopismo to ukazało się 7 października 1933 roku. Od tego momentu nieprzerwanie aż do 1939 roku każdego tygodnia wydawany był „Pion”.

Głównymi inicjatorami powstania periodyku byli Adam Skwarczyński i Wilam Horzyca, obaj będący redaktorami innego sanacyjnego czasopisma o nazwie „Droga”⁹. W chwili ukazania się pierwszego numeru kierownictwo redakcji „Pionu” objął szef prasowy biura prezydenckiego Rady Ministrów Tadeusz Świącicki, natomiast w imieniu wydawnictwa Towarzystwa Kultury i Oświaty tygodnik wydawał Julian Zielski. W następnym roku kierownictwo redakcją przejęli Wło-

---

⁶ *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, pod red. S. Dubisza, Warszawa 2006, s. 146.

⁷ Słowa te zamieszczone w książce W.P. Szymańskiego, zaczerpnięte zostały z artykułu: J. Malinowski, *Gdzie literatura w pismach literackich?*, „Nasz Wyraz” 1937, nr 1; P.W. Szymański, *Od metafory do heroizmu. Z dziejów czasopism literackich w dwudziestoleciu międzywojennym*, Kraków 1967, s. 164.

⁸ *Encyklopedia wiedzy o prasie*, pod red. J. Maślanki, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 42.

⁹ „Droga” była jednym z najważniejszych czasopism kulturalnych obozu piłsudczyków, której redakcja należała do PZWDiCz.

dzimierz Antoniewicz i Leon Piwiński, natomiast od 1937 roku funkcję tę sprawowali W. Horzyca i Józef Czechowicz, który wystąpił z „Pionu” w tym samym roku¹⁰. Warto nadmienić, iż redakcja omawianego pisma należała do Polskiego Związku Wydawców Dzienników i Czasopism¹¹, w którym kolejno przedstawicielami „Pionu” byli do 1936 roku z ramienia TKiO Stanisław Podwysocki¹², natomiast w latach 1937–1939 wspomniany wyżej W. Horzyca.

Zmiany personalne miały także miejsce wśród przedstawicieli instytucji wydającej „Pion”. Po Julianie Zielskim wydawcą tygodnika z ramienia TKiO został Jan Kasiński, pełniący tę funkcję w latach 1934–1936¹³, natomiast w lutym 1937 roku stanowisko to objął W. Horzyca¹⁴.

Szacuje się, że periodyk ukazywał się każdorazowo w liczbie około 10 000 egzemplarzy. Analizując ogólne spostrzeżenia A. Paczkowskiego na temat prasy polskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego, można pokusić się o pewien wniosek dotyczący samego „Pionu” i liczby wydawanych jednorazowo egzemplarzy tego tygodnika.

Ponieważ było to czasopismo w pewnym wymiarze specjalistyczne, zainteresowanie „Pionem” także dotyczyło określonej grupy czytelników. W tym przypadku była to najczęściej inteligencja, która z jednej strony odgrywała istotną rolę w życiu całego państwa, ale z drugiej – należy pamiętać, iż stanowiła jednocześnie elitarną grupę wszystkich obywateli. Tego rodzaju prasa nie była zazwyczaj kupowana przez ludność chłopską i robotników, którzy w tym czasie stanowili zdecydowaną większość polskiego społeczeństwa. Poza tym należy uwzględnić zainteresowania samych czytających, wśród których najwięcej zwolenników zyskiwały te pisma, w których poruszano tematykę plotkarską, sensacyjną i wątki erotyczne. Nie do wszystkich przemawiały artykuły znanych historyków czy znawców kultury. Uwzględniając przy tym istotny fakt, że poziom analfabetyzmu w Polsce wynosił w 1931 roku 23,1%, natomiast wśród mieszkających w Polsce znaczną grupę stanowili obcokrajowcy, którzy nie zawsze znali język polski, by sięgać tym samym

---

¹⁰ Informacja ta zamieszczona została w liście do Jana Bolesława Ożóga z dnia 10 marca 1938 roku, którego krótkie streszczenie odnotował odbiorca w swoich wspomnieniach o Czechowiczu: J.B. Ożóg, *Czechowicz o autentyzmie*, [w:] *Spotkania z Czechowiczem*, Lublin 1971, s. 358.

¹¹ AAN, zespół PZWDiCz, sygn. 4, Organizacja Polskiego Związku Dzienników i Czasopism.

¹² AAN, zespół PZWDiCz, sygn. 5, Sprawozdanie organizacyjne i finansowe na VII ogólne zebranie członków PZWDiCz, w dniu 26 maja 1936 roku.

¹³ K. Jakubiak, *op. cit.*, s. 117.

¹⁴ AAN, zespół PZWDiCz, sygn. 155.

po polską prasę, grono czytających znacznie zawęziło się¹⁵. Nie można pominąć przy tym jeszcze jednego faktu, całościowej liczby wydawanych w okresie międzywojennym dzienników i czasopism, których liczba, jak podaje J. Jakubiak, wynosiła od 2,5 do 3 tysięcy tytułów rocznie, co stanowi ważny element konkurencji¹⁶. Te ogólne uwagi skłaniają do osądu, że umiarkowane zainteresowanie „Pionem” było zjawiskiem dość zrozumiałym i naturalnym.

Format czasopisma był dość obszerny, jednak miało to bez wątpienia związek z powszechnie panującą wówczas w prasie modą wydawania gazet w dużym, „dziennikowym” formacie.

Zdaniem A. Paczkowskiego szata graficzna tego periodyku była dość bogata jak na owe czasy¹⁷. Dodatkowym atutem tego czasopisma były często zamieszczane ilustracje, co nie tylko wzbogacało samą treść artykułu, ale także umożliwiała czytelnikowi naoczne zapoznanie się z omawianą kwestią. Na ogół zdecydowana większość numerów czasopisma ukazywała się w cenie 50 gr. za egzemplarz, za wyjątkiem numerów 1, 2 i 4 z 1933 roku, które były bezpłatne¹⁸. W latach 1933–1939 sporadycznie wydawano numery, których cena wynosiła 1 zł. Sytuacja ta miała miejsce, gdy w jednym egzemplarzu zamieszczono dwa kolejne numery, co tłumaczy zaistniały stan rzeczy.

Należy zaznaczyć, iż przez cały okres ukazywania się „Pionu” liczba stron niejednokrotnie ulegała zmianie. Najuboższe wydanie było zaledwie sześciostronicowe, natomiast najobszerniejsze numery zawierały aż 16 stron. Trudno jest stwierdzić, dlaczego ta liczba była niejednolita. Być może miało to swe odniesienie do sytuacji politycznej Polski, ponieważ po śmierci J. Piłsudskiego objętościowo „Pion” posiadał mniejszą liczbę stron aniżeli przed rokiem 1935. Wódz ten nie tylko uważał prasę za podstawowe narzędzie ideowego przekazu na polu społecznym, ale także upatrywał w niej największą oddziaływującą siłę perswazji. Również zaplecze finansowe było znacznie większe w okresie rządów J. Piłsudskiego. Dlatego też, kiedy w 1935 roku Marszałek zmarł, ingerencja i finansowanie prasy mogło być ze strony rządu znacznie mniejsze, tym bardziej, że politycy zainteresowani byli przede wszystkim kwestią utrzymania władzy w swoich rękach.

Na łamach „Pionu” ukazywały się w dużej ilości artykuły autorstwa wielu wybitnych znawców kultury, pisarzy i literatów. Najczę-

---

¹⁵ A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 17–20.

¹⁶ K. Jakubiak, *op. cit.*, s. 74.

¹⁷ A. Paczkowski, *op. cit.*, s. 264.

¹⁸ „Pion” 1933, nr 1; „Pion” 1933, nr 2; „Pion” 1933, nr 4.

ściej publikowali: poeta i tłumacz Roman Kołoniecki, krytyk literacki i pisarz Karol Irzykowski czy znany etnolog i socjolog Jan Stanisław Bystron. Nie można pominąć również nazwisk wielu historyków, którzy także współpracowali z czasopiśmem. Należy chociażby wymienić takich uczonych, jak: Olgierd Górka, którego cykl artykułów na temat wartości historycznej w powieści *Ogniem i mieczem* zapoczątkował jedną z najciekawszych polemik na temat historii Polski, autor trzutomowej *Najnowszej historii politycznej Polski* Władysław Pobóg-Malinowski czy mediewista i historyk historiografii Marian Henryk Serejski. W tym miejscu należy jednak zaznaczyć, iż niemalże dla każdego z autorów ważnym była nie tylko określona atmosfera intelektualna, w jakiej tworzyli, oczekiwania czytelników czy ambicje samych publicystów, lecz także aktualna sytuacja polityczno-społeczna, silnie oddziaływująca na prasę.

Warto nadmienić, iż niekiedy, w relacjach interpersonalnych między piszącymi na łamach „Pionu” dochodziło do spięć i nieporozumień. Trudno jest ustalić, jak często miały miejsce wszelkiego rodzaju niesnaski. Pewnym jest jednak, że zdarzyły się takie sytuacje, czego potwierdzeniem jest relacja Stanisława Czernika. Zazwyczaj problemy te wynikały z różnorodnego pojmowania danego tematu, kiedy jeden autor postrzegał określony problem inaczej aniżeli jego koledzy. Wprawdzie S. Czernik zaznacza, że takie dziennikarskie polemiki nie burzyły relacji czysto koleżeńskich między autorami, to jednak nie wpływały korzystnie na atmosferę w pracy. Analizując wspomniany wyżej tekst można dodatkowo pokusić się o jeszcze jeden wniosek. Jest to pewna uwaga, która charakteryzuje nie tylko „Pion”, ale ogólnie celowość i specyfikę wszystkich czasopiśm. Tym wyznacznikiem jest prowokacja, a więc pewien bodziec ze strony jednego periodyku w celu pobudzenia innych do dyskusji, nadając tym samym pewnej dynamiki w temacie, przy rosnącym jednocześnie zainteresowaniu samą problematyką danego zagadnienia¹⁹. Jak zauważa S. Czernik, „Pion” prowokował, ale w taki właśnie sposób zwracał na siebie i na podejmowane kwestie uwagę innych. Dzięki swoim dziennikarzom był „żywym czasopiśmem”, być może dlatego nie stał się efemerydą ani też podrzędnym, bulwarowym brukowcem.

Jak zostało już wyżej zasygnalizowane, „Pion” był określany mianem czasopisma literacko-społecznego, co w rzeczywistości miało swe przełożenie na zamieszczanych w nim artykułach. Poruszano zagad-

---

¹⁹ S. Czernik, *Czechowicz*, [w:] *Spotkania z Czechowiczem. Wspomnienia i szkice*, Lublin 1971, s. 355–356.

nienia poświęcone literaturze i ówczesnym inicjatywom kulturalnym. Już w 1933 roku w piśmie wydzielono działy tematyczne, obejmujące przede wszystkim kwestie literackie. Prócz artykułów poświęconych tym zagadnieniom, zamieszczano także poezję i recenzje najnowszych książek. Nie pominięto również bieżących informacji o zbliżających się wydarzeniach kulturalnych, nowych wystawach plastycznych czy też premierach kinowych. Ponadto czytelnicy mieli możliwość zapoznać się z licznymi opiniami na temat muzyki i sztuki. Obojętnym nie pozostała także w oczach dziennikarzy „Pionu” problematyka teatralna. Chociaż poruszano poważne i bardzo interesujące tematy ze świata kultury i sztuki, a same artykuły niejednokrotnie miały formę polemiki, eseju czy też pewnego rodzaju wykładu naukowego, w „Pionie” nie zabrakło również ciekawych wywiadów i sprawozdań z aktualnych wydarzeń kulturalnych, jak również propozycji miejsc towarzyskich spotkań warszawskich intelektualistów. Jako przykład może posłużyć zamieszczana niejednokrotnie w tym tygodniku reklama kawiarni K. Dakowskiego (miejsce spotkań ludzi za świata kultury).

Dodatkowo artystycznego ducha temu czasopismu dodawały licznie publikowane wiersze zarówno znanych, jak również początkujących poetów, a także przekłady obcojęzycznych książek i proza w odcinkach, dzięki czemu czytelnik miał bezpośredni kontakt ze sztuką. Dla młodych, ambitnych poetów omawianego okresu było dużym wyróżnieniem pisać do „Pionu” uchodzącego za *ekskluzywne piśmo – które – prezentowało ważne osiągnięcia poetyckie*²⁰.

Nie można także pominąć umieszczanych w nim licznych materiałów ilustracyjnych, wśród których wymienić należy portrety, reprodukcje obrazów czy fotografie atrakcyjnych miejsc. Jedną z takich serii zdjęć był cykl fotografii mniej znanych polskich zabytków, który zapoczątkowała w 1937 roku „Lwowska kaplica-mauzoleum Boimów”²¹. Być może zabieg ten miał na celu nie tylko urozmaicenie szaty graficznej czasopisma i zaciekawienie czytelnika, lecz także cel edukacyjny. W końcu każdy z nas lubi oglądać obrazki, które szybciej zapadają w pamięć i mniej nudzą niż niejeden tekst.

Należy zaznaczyć, iż na łamach „Pionu” nie tylko publikowane były artykuły doświadczonych i znanych autorów. Również czytelnicy mieli swój wkład w tworzeniu kolejnych numerów tygodnika. W celu zjednania sobie większej sympatii kupujących istniał dział, w którym

---

²⁰ A. Koss, *Poeta snu i nieistnienia*, [w:] *Spotkania z Czechowiczem*, Lublin 1971, s. 413.

²¹ „Pion” 1937, s. 3.

drukowano listy czytelników. Niejednokrotnie na łamach tegoż periodyku organizowano także konkursy, w których nagrodą była m.in. prenumerata czasopisma²².

Nieco swawolnego, lecz utrzymanego w dobrym tonie, charakteru dodawało tygodnikowi zamieszczanie humorystycznych tekstów, zabarwionych niekiedy nutą satyry. Tak zróżnicowana forma, utrzymana jednocześnie w duchu szeroko rozumianego pojęcia kultury, czyniła z tego czasopisma ciekawą i oryginalną w tym czasie lekturę. Nie można pominąć, że redakcja „Pionu” miała pewne przesłanki stworzenia z tego pisma periodyku o nowatorskim, europejskim stylu, dlatego też tak wielu autorów artykułów, w tym również o tematyce historycznej, zaliczanych było do grona polskiej inteligencji tego okresu²³.

Nie od dziś znane jest powiedzenie, że „reklama dźwignią handlu”. Wiedzieli o tym także wydawcy „Pionu”. Jeszcze przed ukazaniem się pierwszego numeru podjęto akcję promującą nowe czasopismo. Z relacji Bernarda Singera z dnia 12 października 1933 roku wiadomym jest, że na terenie Warszawy rozlokowane zostały prospekty nowego pisma. Reklama ta zamieszczona została w miejscach publicznych, w tym na dworcach kolejowych. Zachętą do czytania nowego czasopisma miało stać się podanie nazwisk autorów w nim pracujących. Nie pominięto także wzniosłych haseł o ważności i udziale „Pionu” w wychowaniu społeczeństwa w duchu kultury zgodnej z ideą władzy rządzącej. Relacja ta pozwalała także zaobserwować jeszcze jedno ciekawe zjawisko, w którym szkicuje się niejako pewien ogólny obraz – jak wyglądała i jaki charakter miała w tym okresie promocja i reklama nowego produktu²⁴.

W numerze premierowym znalazły się m.in. artykuły autorstwa Juliusza Kaden-Bandrowskiego i Władysława Zawistowskiego. Artykuł wstępny został natomiast opracowany przez Adama Skwarczyńskiego. Należy w tym miejscu nadmienić, iż tekst ten stał się przyczynkiem do wielu dyskusji i nie zawsze pozytywnych opinii. Jak zauważył B. Singer, już w pierwszych artykułach zamieszczonych na łamach „Pionu” pojawiły się znamiona prorządowej ideologii umieszczonej w subtelny sposób przy zachowaniu literackiej konwencji²⁵.

---

²² Jako przykład posłużyć może konkurs zamieszczony i ogłoszony na łamach „Pionu” w nr 32 z dnia 10 sierpnia 1935 roku.

²³ A. Koss, *op. cit.*, s. 413.

²⁴ B. Singer, *Od Witosa do Sławka. Paryż 1962*, „Biblioteka Kultury”, t. 78, s. 171.

²⁵ *Ibidem*, s. 169–171.

Niejednokrotnie A. Skwarczyński zamieszczał swe uwagi dotyczące młodzieży i jej podejścia do problemu niepodległości. Zdaniem tego autora młode pokolenie w czasie, w którym przyszło mu żyć nie potrafi docenić wartości wolnej ojczyzny za którą, z tak heroiczną walką, poświęcili się przodkowie²⁶. Motyw wybitnej jednostki był jednym z przewodnich w tematyce czasopisma. Jednak ta tendencja utrzymywała się głównie do 1935 roku. Po śmierci Marszałka państwowy charakter piśma ulegał stopniowej eliminacji, natomiast pod redakcją L. Piwińskiego pierwotne założenia niemalże w całości zostały pominięte²⁷.

Bez wątpienia „Pion” był tym czasopismem, które wpłynęło znacząco na kształtowanie postaw społeczno-wychowawczych, zgodnych z ideą obozu rządzącego. Jak zauważa K. Jakubiak w tygodniku tym przede wszystkim skupiono się na dwóch kwestiach sanacyjnej ideologii. Szczególną uwagę zwrócono na zagadnienia *stosunku jednostki do zbiorowości i państwa oraz idei pracy*²⁸. Aspekt wychowania państwowego pojawiał się niejednokrotnie na łamach „Pionu”. Badając to zagadnienie w całym okresie ukazywania się czasopisma, zauważyć można pewne etapy tej problematyki. Kwestia doktryny wychowawczej obozu rządzącego pojawiła się już w wydaniu premierowym w 1933 roku. Dodatkowo poruszana była również niejednokrotnie problematyka Kościoła rzymskokatolickiego i jego doktryna wychowawcza. Publicyści „Pionu” opowiadali się za wielowyznaniowością, a także krytykowali ingerencję kościoła w sprawę kształtowania świadomości społeczeństwa. Od 1936 roku, kiedy następowała zmiana orientacji politycznej znacznej części przedstawicieli władzy o podłożu nacjonalistycznym i totalitarnym, na łamach „Pionu” swoje artykuły publikowali przedstawiciele skrajnie prawicowego nurtu, w tym publicyści: Jan Emil Skiwski i Ludwik Fryde. Brak jest natomiast w czasopiśmie z lat 1936–1939 artykułów poświęconych tematyce wychowania²⁹.

Problematykę historyczną poruszano, nie tylko zamieszczając na łamach „Pionu” obszernie rozprawy na temat dziejów. Wątki historyczne pojawiały się również w dziale nowości książkowych, kiedy to bardzo często rozpisywano się o nowych pozycjach o tej właśnie tematyce, nie zapominając przy tym o krótkim streszczeniu i ocenie książki³⁰. Przyczynkiem do umieszczania historycznych artykułów były

---

²⁶ *Ibidem*, s. 196–198.

²⁷ S. Jaworski, *op. cit.*, s. 136.

²⁸ K. Jakubiak, *op. cit.*, s. 118.

²⁹ *Ibidem*, s. 119.

³⁰ Opis książki Jana Reychmana pt. *Portugalia a Polska* posłużyć może jako przykład.

także najróżniejsze rocznice ważnych wydarzeń i dat państwowych, na czele ze wspominaną każdego roku rocznicą śmierci J. Piłsudskiego. Nie pomijano także ważnych, a zarazem aktualnych wydarzeń ze środowiska historycznego, czego przykładem może być obszerny artykuł, którego myślą przewodnią był zjazd polskich historyków w Wilnie w 1935 roku³¹. Choć na tle pozostałych artykułów liczba prac poświęconych tematyce historycznej była niewielka, to jednak pojawiały się niekiedy głosy, że w „Pionie” *nieraz zbytek historyzmu*³². Należy jednak zaznaczyć, iż najczęściej pismo to czytali literaci i miłośnicy poezji, stąd też zainteresowanie kwestiami historii było znacznie mniejsze, a więc i artykułów o tej tematyce oczekiwano z mniejszą regularnością. Dużym plusem periodyku była współpraca redakcji z wieloma wybitnymi polskimi historykami tego okresu. Dlatego też, pomimo iż takich artykułów nie było zbyt wiele, to jednak merytorycznie stały na wysokim poziomie.

Tak jak każde pismo, również „Pion” miał swoich wielbicieli rozczytujących się w kolejnych numerach tygodnika. Nie brakowało także krytyków tego czasopisma. Bez wątpienia najliczniejszą grupę przeciwników stanowili sympatycy endecji i prasa lewicowa. Niemalże od ukazania się pierwszego numeru pojawiły się słowa krytyki, czego przykładem może być zamieszczony na łamach „Robotnika” artykuł T. Świeckiego, w którym autor skomentował powstanie „Pionu” jako jeden z przejawów *planowanego wysiłku tworzenia kultury, podtrzymującej system polityczny*³³.

W okresie międzywojennym „Pion” był jednym z najważniejszych czasopism literacko-społecznych w Polsce. Mając poparcie władzy, zyskał pewne źródło finansowe, co w przypadku wielu innych pism tego okresu stanowiło niejednokrotnie istotny problem. Kolejnym atutem tego periodyku była wykwalifikowana i doświadczona kadra kierownicza. Także publikujący na łamach „Pionu” wyróżniali się wiedzą i doświadczeniem. Wśród nich znaleźli się znani literaci, pisarze, historycy i znawcy sztuki. Uzupełnieniem tego była elegancka szata graficzna, co, reasumując, składało się na obraz luksusowego i merytorycznie interesującego czasopisma.

Z perspektywy lat zasadniczo należy dziś stwierdzić, iż redakcja tego czasopisma konsekwentnie utrzymywała wysoki poziom meryto-

---

³¹ B. Pawłowski, *VI Zjazd Historyków Polskich*, „Pion” 1935, nr 40, s. 8.

³² H. Elzenberg, *Zły estetyk i jego sława*. *Pion*, „Rocznik Literacki” 1935, s. 311.

³³ T. Świecki, *Atak na literaturę i sztukę*, „Robotnik” 1933, nr 373; za: S. Jaworski, *op. cit.*, s. 129.

ryczny zamieszczanych artykułów, jednak z drugiej strony polemizacja pisma ograniczona była w ramach idei i poglądów obozu belwederskiego, co sprzyjało krytyce na łamach innych czasopism.

Wiele uwagi poświęcono europejskim aspektom literatury i sztuki, dlatego też szefostwo „Pionu” miało aspiracje, by pismo to było nie tylko elitarne, ale jednocześnie swoją formą, nowoczesną jak na owe czasy szata graficzną aspirowało do miana periodyku dorównującego standardem pozycji ekskluzywnej prasie europejskiej. Chociaż tygodnik ten spełniał ogólne kryteria i uchodził za pismo nowoczesne i eleganckie, nigdy nie osiągnął pozycji i renomy, o jakich redakcja czasopisma snuła marzenia.

Summary

Characteristics of the periodical “Pion”

This article contains information relating to the socio-cultural magazine “Pion”, which was issued in 1933–1939, by the Belvedere party. An interesting graphic design and substantive content were the main determinants of this newsletter. Information on literature, art, history and the broader issues of the culture were included in it. Numerous articles, reports, reviews, the advertisements and promotional materials were also published. Because the “Pion” was a magazine of Sanation (Polish political movement), its main purpose was to influence the reader and to shape particular attitudes and behavior that were consistent with the points of view of the government. The content published in it did not only aim at informing about current events from the world culture, but mainly, this magazine was used as a kind of verbal tool of persuasion in Piłsudski’s hands. However, this does not detract from its overall substantive content.

Piotr Kędzia

(Pracownia Wychowania Fizycznego i Zdrowotnego UŁ, Łódź)

„Sport to zdrowie. Nie opuszczaj wycieczki!”*. Kierunki działalności Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” w okresie II Rzeczypospolitej

W Łodzi w pierwszej połowie XIX wieku, wraz z rozwojem przemysłu włókienniczego, ważny filar podstaw ekonomicznych miasta stanowiły średnie i drobne warsztaty rzemieślnicze. Zjawisko to zauważył już sam Oskar Flatt w swoim pionierskim dziele pt. *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym***.

Przedstawia w nim początki rzemiosła łódzkiego jako szybko rozwijających się i dobrze zorganizowanych podmiotów zawodowych¹. Oprócz wykwalifikowanej kadry pochodzenia niemieckiego, duży wkład w rozwój rzemiosła łódzkiego mieli także Polacy. Z punktu widzenia historycznego warte uwagi wydają się być podejmowane przez nich działania poza pracą zawodową, zwłaszcza dotyczące sportu. Już na początku XX wieku rzemieślnicy łódzcy szczególną czią otoczyli uprawianie kolarstwa. Pokonywanie przez nich rowerem tysiące kilometrów kompensowało trudy ciężkiej codziennej pracy. Zamiłowanie

---

* Hasło zawarte w tytule artykułu „Sport to zdrowie. Nie opuszczaj wycieczki” zostało zaczerpnięte z *Kalendarzyka Sportowego na 1931 rok Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa”*. APL, UWŁ, Księga Pamiątkowa S.S.R., sygn. 36, b.p.s.

** W tekście i przypisach zachowano oryginalną pisownię źródłową.

¹ O działalności pierwszych łódzkich rzemieślników O. Flatt wspominał już na przełomie XVIII i XIX wieku. Pisał: *Ruch handlowy i przemysłowy był prawie żaden; miało miasto jednak dwóch garbarzy, jednego ślusarza, jednego krawca, jednego szewca, ośmiu stelmachów i jednego stolarza; zdaniem lustratorów skromna ta ludność rzemieślnicza, aż nadto dla potrzeb miejskich była wystarczającą*. Pół wieku później Flatt zauważył: *Stan rzemieślniczy świetnie tu jest reprezentowany, o czym najlepiej przekona wykaz ludności rzemieślniczej z końca roku 1850*. Jako dane liczbowe podawał 419 rzemieślników różnych specjalizacji oraz 18 cechów. O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, s. 16, 51–52.

do sportu kolarskiego także w większym stopniu integrowało hermetyczne i zhierarchizowane środowisko osób parających się rzemiosłem. Co więcej, działalność sportowa stała się przyczynkiem do wielokierunkowych akcji sportowo-wychowawczych i oświatowo-kulturalnych.

Powstanie i rozwój Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa”

Początki działań rzemieślników łódzkich na rzecz wspólnotowych akcji o charakterze kulturalno-oświatowym, towarzysko-rozrywkowym i sportowym sięgają przełomu XIX i XX wieku. Jednak dopiero w dniu 20 stycznia 1911 roku udało im się dokonać pomyślnego sformalizowania obszarów działalności pozazawodowej. Wówczas to władze gubernialne zgodziły się na rejestrację ustawy (statutu) Resursy Rzemieślniczej (później Towarzystwo Rzemieślnicze „Resursa”; TR „Resursa”). Zamiłowanie członków stowarzyszenia do sportu cyklicznego doprowadziło do zawiązania Sekcji Kolarzy (SK)². Nastąpiło to 23 maja 1913 roku w lokalu „Resursy”³ przy ulicy Widzewskiej 117 (ulica Kilińskiego 123)⁴. Jej założycielami byli Waclaw Jaguś, Aleksander Uliński

---

² Przyjęcie w nazwie określenia „sekcja” jako pojęcia operatywnego nie miało odniesienia prawnego w przepisach stowarzyszeniowych okresu zaborowego, jak i międzywojennego. W prawodawstwach tych używano terminu „stowarzyszenie”. Można zatem przypuszczać, że zarówno w przypadku Sekcji Kolarzy, a później Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” pierwszy człon nazwy miał wskazywać na jednosekcyjną działalność zrzeszenia oraz podkreślać integralność z TR „Resursa”. Zob.: Dekret z dnia 3 stycznia 1919 roku o stowarzyszeniach, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919, nr 3; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 roku, Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1932, nr 94; S. Zaborniak, *Podstawy prawne działalności stowarzyszeń sportowych w Polsce w latach 1919–1939*, [w:] *Szkice z dziejów ustroju i prawa Polski*, pod red. A. Nowakowskiego, Rzeszów 2006, s. 85; zob. też: K. Brzeziński, T. Feliksiński, *100 lat Pabianickiego Towarzystwa Cyklistów. Księga jubileuszowa 1906–2006*, Pabianice 2006, s. 13.

³ Budynek TR „Resursy” został zaprojektowany przez architekta pochodzenia fińskiego A. Furuhjelma. Z powodu trudnej sytuacji finansowej TR „Resursa” lokal ten został utracony w 1934 roku. Członkowie Sekcji Sportowej jako „dowód lojalności Sekcji w stosunku do macierzystej organizacji” przekazywali kwoty pieniężne na odkupienie gmachu. W 1938 roku w siedzibie „Resursy” urządzono bursę dla terminatorów. APŁ, UWŁ, Tow. Rzem. Resursa (dalej: TRR), Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 80; APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 17; APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

⁴ Utworzony oddział kolarski był zarządzany w sposób niezależny w stosunku do „Resursy”. Świadczy o tym fakt, iż do wybuchu I wojny światowej żaden z przedstawicieli władz stowarzyszenia nie należał do kierownictwa SK. A. Bogusz, *Dawna Łódź*

oraz Jan Kędziński⁵. Pierwszym przewodniczącym SK został W. Jaguś⁶. Ważny czynnik sprzyjający rozwojowi życia sekcijnego stanowił lokal „Resursy”. Odbywały się w nim uroczystości jubileuszowe, spotkania towarzyskie oraz różnego rodzaju wykłady i odczyty⁷.

W początkowym okresie funkcjonowania działacze sekcji skupili się na organizowaniu różnego rodzaju form rekreacji, a zwłaszcza na urządzaniu wycieczek rowerowych. Częstym miejscem wypraw był ogród Burnego w Rudzie Pabianickiej⁸, gdzie organizowano zabawy dla członków i ich rodzin⁹. W późniejszym etapie działalności podróże rowerowe odbywały się do bardziej odległych miejsc. Przykładem może być urządzona w 1914 roku w czasie Zielonych Świątek wycieczka kolarska do Ciechocinka, gdzie po drodze zwiedzano Łęczycę, Kutno, Płock, Włocławek oraz Łowicz¹⁰.

Rozwijanie turystyki rowerowej było tylko jednym z celów działalności SK. Dnia 24 lipca 1913 roku, a więc w niedługim czasie po rozpoczęciu pracy sekcji, jej członkowie zorganizowali pierwsze zawody szosowe, w których wzięło udział około 50 kolarzy z różnych zrzeszeń, w tym także kobiety¹¹. Również rok później, 21 czerwca 1914 roku, urządzono otwarte zawody szosowe na odcinku Krzywie – Stryków¹². Dnia 5 lipca 1914 roku, tuż przed wybuchem I wojny światowej, cyklisci SK przy „Resursie” wystartowali po raz ostatni. Wzięli wówczas udział w wyścigach szosowych Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów w Łodzi (WTC Łódź)¹³. Do najbardziej utytułowanych kolarzy SK „Resursy” należał A. Uliński¹⁴.

---

sportowa 1824–1945, Łódź 2007, s. 79; S. Glica, *Sekcja Sportowa Towarzystwa Rzemieślniczego Resursa w Łodzi*, Łódź 2011, s. 6; zob. też: APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 66; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6.

⁵ Zob.: „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6.

⁶ W okresie międzywojennym W. Jaguś był członkiem Komitetu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego.

⁷ S. Glica, *op. cit.*, s. 9.

⁸ „Rozwój” 1913, nr 147, s. 3.

⁹ APL, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 90; APL, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 98.

¹⁰ A. Bogusz, *Dawna...*, s. 80.

¹¹ *Ibidem*, s. 79.

¹² S. Glica, *op. cit.*, s. 6.

¹³ Na zebraniu SK dnia 29 marca 1914 roku w skład zarządu weszli: przewodniczący – W. Jaguś, sekretarz – S. Krauze, skarbnik – J. Szymański, gospodarz – L. Gałaj, kapitan – J. Kędziński, wicekapitanowie – W. Witczak i J. Ekert. Członkami komisji sportowej zostali: W. Sierpiński, A. Uliński, B. Pawlak, J. Górecki oraz E. Urbanowicz. Należy dodać, iż W. Sierpiński (mistrz cechu ślusarskiego) był właścicielem pierwszej

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę działacze sportowi „Resursy” postanowili reaktywować sekcję kolarską. W dniu 1 października 1920 roku¹⁵ zalegalizowano działalność Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” (SSTR „Resursa”; dawna SK przy Resursie Rzemieślniczej). Podobnie jak w okresie zaborów, działania zrzeszenia koncentrowały się na rozwijaniu kolarstwa oraz urządzeniu zawodów sportowych¹⁶. Szybkiemu odtworzeniu prac Sekcji Sportowej „Resursy” sprzyjała wciąż żywa tradycja popularyzowania sportu cyklicznego oraz kapitał ludzki w postaci działaczy i zawodników¹⁷. W czerwcu 1923 roku wysunięto postulat utworzenia sekcji

---

łódzkiej fabryki rowerów (ulica Kilińskiego 96a), która powstała w 1891 roku i zaliczała się do jednych z pierwszych na ziemiach polskich. W 1905 roku rower o nazwie „Sokół” wyprodukowany w fabryce Sierpińskiego zdobył złoty medal na wystawie w Paryżu. A. Bogusz, *100 lat kolarstwa łódzkiego. 1886–1986*, Łódź 1986, s. 10, 12; zob. też: A. Bogusz, *Kalendarium sportu łódzkiego 1824–1918*, [w:] *Z dziejów łódzkiego sportu i turystyki*, pod red. M. Pawłowskiego, Łódź 1982, s. 16; por.: W. Pawlak, *Minionych zabaw czar, czyli czas wolny i rozrywka w dawnej Łodzi*, Łódź 2001, s. 66; APL, UWŁ, TRR, Sekcja sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 11.

¹⁴ Zob.: „Express Wieczorny Ilustrowany” 1931, nr 154, s. 7.

¹⁵ APL, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 90. Por.: APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 55; A. Bogusz, *Dawna...*, s. 194; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6.

¹⁶ Zasadność funkcjonowania Sekcji Sportowej wynikała z zapisów statutowych TR „Resursa”. W par. 3. zapisano bowiem, że *Towarzystwo ma prawo mieć własny chór śpiewaczy, orkiestrę, kółko dramatyczne, bufet, urządzać ćwiczenia gimnastyczne i atletyczne, sport rowerowy i różne gry sportowe [...]*.

W TR „Resursa”, które miało charakter gospodarczo-kulturalny, oprócz SSTR „Resursa”, działały jeszcze Sekcja Młodzieży Rzemieślniczej, kinematograf (znany również jako kinoteatr „Stylowy”) oraz biblioteka. Rodziny członków TR „Resursa” otrzymywały również zapomogi pogrzebowe na wypadek ich śmierci. Zrzeszenie to ściśle współpracowało z Bezpartyjnym Blokiem Współpracy z Rządem. W 1934 roku organizacja ta zamierzała przy pomocy różnych środków i metod prowadzić wychowanie obywatelskie na terenie TR „Resursy”. APL, UWŁ, TRR, [Zaproszenia na uroczystości państwowe i instytucji] 1930–1934, sygn. 16, b.p.s.; APL, UWŁ, TRR, Listy różne, sygn. 21, b.p.s.; APL, UWŁ, TRR, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928–1930, sygn. 2, b.p.s.

¹⁷ Kolarze „Resursy” nosili szare mundury i białe czapki. Od 1924 roku członkowie nosili na czapkach znaczki składający się z trzech liter: S.S.R., który ułożony był w monogram. W 1927 roku władze Sekcji Sportowej postanowiły, że wszyscy członkowie zarządu SSTR „Resursa” będą nosić odznaki na lewym rękawie, naszyte nad stawem łokciowym, w kształcie odwróconej rzymskiej piątki „Λ”. Były one koloru bordowego. Osoba będąca prezesem honorowym, przewodniczącym lub wiceprzewodniczącym nosiła na czapce złote sznurki, pozostali członkowie srebrne. Natomiast członkowie zwykli, nie będący w zarządzie, białe z lampasem bordo. Przy okazji różnego rodzaju uroczystości wymagano również noszenia białych much lub krawatów oraz białych rękawiczek. Do lewej kłapy marynarki przyczepiano również znaczki zrzeszenia. Zawodnicy mogli nosić godło Sekcji Sportowej „Resursy” tylko i wyłącznie

motocyklistów, która miała posiadać własnego kapitana oraz podlegać bezpośrednio SSTR „Resursa”¹⁸. W 1925 roku podczas rocznego zebrania członków zarządono, aby zawodnikom licencjonowanym założyć fundusz ubezpieczeniowy, wyekwipować ich w koszulki zrzeszenia oraz pokrywać koszty napraw rowerów ze środków Sekcji Sportowej. Ponadto przyjęto zasadę wprowadzania jednego z zawodników sekcji kolarskiej do władz zarządu w celu ułatwienia im kontaktu z kierownictwem sekcji. Zawodników licencjonowanych zwolniono także od składek członkowskich oraz pokrywano ich wpisowe w zawodach sportowych¹⁹. Niestety począwszy do 1929 roku w SSTR „Resursa” nastąpił kryzys. Pogarszająca się coraz bardziej koniunktura gospodarcza spowodowała, że Sekcja Sportowa miała problemy z rozliczeniem wydatków na nadzwyczajnym zebraniu członków²⁰. Ponadto na przesilenie w „Resursie” złożyły się następujące czynniki: konflikty personalne pomiędzy władzami a zawodnikami, brak wypełniania obowiązków sportowych przez zawodników, brak regulaminu wewnętrznego, zaległości w płaceniu składek oraz ograniczona pomoc finansowa i merytoryczna ze strony TR „Resursa”. Tak złożony zły stan rzeczy doprowadził do spadku liczby członków, obniżenia poziomu sportowego, zubożenia życia kulturalno-towarzyskiego, zaniedbania i utraty zaplecza materialnego, zadłużenia w opłacaniu składek oraz zawieszenia w Łódzkim Okręgowym Związku Kolarskim (ŁOZK) i Polskim Związku Towarzystw Kolarskich (PZTK)²¹. Egzemplifikacją dramatycznej sytuacji SSTR „Resursa” było posiedzenie zarządu w kwietniu 1933 roku. Podczas zebrania: [...] *prawie każdy członek podkreślił wielką niechęć i bardzo wrogie usposobienie głównego Zarządu Resursy do Sek. Spr. Resursa*. Opinii tej przeciwstawił się jeden ze starszych działaczy Jan Placek²², współpracujący z kierownictwem TR

---

według wzoru oryginalnego, na białych zapinanych koszulkach z kołnierzykiem opinającym szyję. W latach trzydziestych XX wieku zawodnicy startowali w koszulkach koloru bordo. APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 66, 85, 86; APL, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 23, 52; APL, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 3–4.

¹⁸ APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 9.

¹⁹ Zob.: APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 29, 34.

²⁰ Zob.: APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 117.

²¹ APL, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 26.

²² J. Placek – wieloletni działacz sportowy w TR „Resursa”, prezes honorowy, pełniący wiele funkcji kierowniczych w zrzeszeniu. Był m.in. fundatorem i rodzicem chrzestnym sztandaru Sekcji Sportowej „Resursy” o imieniu „Stanisław”, donatorem nagród w zawodach sekcji oraz pożyczkodawcą i ofiarodawcą środków finansowych na działalność statutową. Posiadał sklep i pracownię zegarmistrzowsko-jubilerską (ulica

„Resursa”. Zarzucił obecnym zawodnikom *wielkie lenistwo i wielki brak subordynacji*²³. Poglębiający się kryzys ekonomiczny Sekcji Sportowej spowodował, iż w marcu 1934 roku²⁴ członkowie zarządu rozważali możliwość *przepisania Sekcji do innego nowego Towarzystwa*²⁵.

Podjęte starania na początku lat trzydziestych XX wieku w celu rozszerzenia oferty stowarzyszenia o sekcje gier sportowych, piłki nożnej i ping-ponga nie przyniosły znaczących sukcesów sportowych. Poziom sportowy utrzymywała natomiast sekcja kolarska, która należała do jednych z najsilniejszych w okręgu.

W 1933 roku, pod wpływem kryzysu gospodarczego, wcielono do SSTR „Resursa” część członków Sekcji Młodzieży Rzemieślniczej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” (SMRTR „Resursa”). Sekcja Młodzieży działała równoległe do Sekcji Sportowej w TR „Resursa”. Jako podstawowy warunek przejścia członków Sekcji Młodzieżowej ustalono, że musieli oni wcześniej uprawiać sport²⁶. Nie była to zbyt

---

Brzezińska 10). Mieszkał we wsi Radogoszcz. APŁ, UWŁ, WSP, TRR, Księga raportów S.S. „Resursa, sygn. 27, s. 1; APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 79; APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 83; APŁ, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 154.

²³ APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 42.

²⁴ W 1934 roku, aby ratować finanse sekcji sportowej, działacze „Resursy” wysłali wnioski o subsydium do Zarządu Miejskiego m. Łodzi, Izby Rzemieślniczej oraz Ośrodka Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego. APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 67–68.

²⁵ APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 68.

²⁶ Regulamin SMRTR „Resursa” zatwierdzono w dniu 22 lipca 1931 roku. Jeden z zapisów głosił, iż ma ona prawo prowadzić działalność sportową w formie tworzenia podsekcji lekkoatletycznej. W par. 2. ust. 3 pkt. c zapisano: *Tworzy [Sekcja Młodzieży – P.K.] podsekcje kulturalne i sportowe, a mianowicie: chór, koło dramatyczne, koło przystosowania wojskowego, lekkoatletykę oraz gry ruchome*. Na podstawie zamówienia sprzętowego do Komendy Miejskiej Przystosowania Wojskowego i Wychowania Fizycznego w Łodzi (KMPWiWF) możemy dowiedzieć się, że w SMRTR „Resursa” uprawiano konkurencje biegowe, rzutowe i skocznościowe. Patronat nad tym oddziałem sprawował Zarząd TR „Resursa”, który przydzielał do niego swojego przedstawiciela, posiadającego prawo weta w uchwałach zapadłych na zebraniach SMRTR „Resursa”. Kierownika Sekcji mianował również zarząd TR „Resursa”. Ciałem wspomagającym rozwój życia sportowego Sekcji Młodzieży była komisja sportowa. Poza tym Sekcja Młodzieży posiadała własny zarząd, który zajmował się jej wewnętrznymi sprawami. Pracami podsekcji sportowej kierował Tadeusz Chmielecki. W początkowym okresie, poza kolarstwem, rozwój życia sportowego przebiegał mozolnie. Niepodażenie zakończyły się prace niwelacyjne pod własne boisko sportowe oraz próby podejmowane przez władze Sekcji mające na celu wypożyczenie pola do gry (w parku ks. J. Poniatowskiego), a także szkolnych sal gimnastycznych. Kierownicy podsekcji sportowych zdawali sobie jednak sprawę, że tylko dostęp do boiska sportowego i sali treningowej w okresie zimowym będzie warunkiem rozwoju życia sportowego w Sekcji

wielka przeszkoda, gdyż dla młodych rzemieślników przysposabiających się do zawodu organizowano corocznie w czasie święta 3 maja „Bieg Młodzieży Rzemieśniczej” oraz „Bieg Młodzików”. W zawodach tych mogli startować uczniowie i absolwenci szkół rzemieślniczych i zawodowych, bez względu na to, czy byli zrzeszeni, czy niezrzeszeni w stowarzyszeniach kolarskich. Organizowane zawody – jak można przeczytać w jednym z protokołów posiedzeń Komisji Sportowej – dały możliwość młodym zwolennikom tego sportu wypróbowania swych sił na szosie i cieszą się zawsze bardzo dużym powodzeniem²⁷.

Pod koniec 1935 roku postanowieniem Związku Rzemieślników Chrześcijan (dawna: TR „Resursa”) rozwiązano działającą od 1920 roku SSTR „Resursa”. Na jej miejsce powołano nową organizację – Sekcję Sportową „Resursa” p.n. Związku Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi, która rozpoczęła działalność na podstawie nowego regulaminu i wybranego na tę okoliczność zarządu²⁸. W 1936 roku Sekcja Sportowa „Resursy” zorganizowała kiosk na Rzemieśniczej Wystawie –

Młodzieży. Dnia 21 lipca 1931 roku SMRTR „Resursa” została zgłoszona do Łódzkiego Okręgowego Związku Gier Sportowych (ŁOZGS). Rozpoczynając współzawodnictwo sportowe w najniższych klasach rozgrywek, zgłoszono 6 pań i 8 panów. W początkowym okresie męskie drużyny koszykówki, siatkówki i tenisa stołowego nie odnosiły w turniejach o mistrzostwo Łodzi większych sukcesów. Występowały jednak regularnie według kalendarza rozgrywek, odnosząc pojedyncze zwycięstwa. W 1933 roku sekcje męskich gier zespołowych wywalczyły tytuły mistrzowskie klasy B. Gorzej natomiast radziły sobie sekcje żeńskie. Drużyna żeńska siatkówki w ogóle nie zgłosiła się do rozgrywek, a tenisa stołowego ich nie ukończyła z powodu nie stawiania się na wyznaczone mecze. W 1937 roku podjęto starania o otrzymanie subwencji z Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (PUWFIPW) oraz Ministerstwa Przemysłu i Handlu na urządzenie boiska sportowego przy ulicy Kilińskiego 123. Był to plac o powierzchni 90x22m położony na tyłach gmachu głównego „Resursy”. I ta próba zakończyła się niepowodzeniem, mimo iż przedstawiono odpowiednie kosztorysy inwestycji. Aby podnieść wartość merytoryczną wniosku, władze „Resursy” zadeklarowały również urządzenie strzelnicy dla zdobywania odznak strzeleckich. Strategia ta została podtrzymana również w piśmie z dn. 17 kwietnia 1937 roku do KMPWiWF w Łodzi. Przedstawiciele „Resursy” podkreślali: *Sprawą „Strzelnicy” interesują się wszyscy członkowie zarówno członkowie czynni, jak i Sekcja Młodzieży Rzemieśniczej*. Dopiero w 1938 roku rozpoczęto prace niwelacyjne na boisku „Resursy”, uzyskując zarazem kwotę 500 zł z PUWFIPW na urządzenie strzelnicy i drabinek szwedzkich na boisku przy ul. Kilińskiego. Prace te wykonywano pod nadzorem Wydziału Wojskowego Zarządu Miejskiego w Łodzi. W 1939 roku kontynuowano roboty wykończeniowe boiska sportowego oraz rozpoczęto budowę szatni. APL, UWŁ, TRR, Sekcja Młodzieży, sygn. 25, s. 1, 2, 4, 5, 25, 27–28 i n.; APL, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 45; APL, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.; por.: A. Bogusz, *Dawna...*, s. 195.

²⁷ APL, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 27.

²⁸ APL, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 29.

Targach w Łodzi. Zaprezentowano tam dorobek sportowy stowarzyszenia od momentu jego powstania²⁹.

W 1939 roku jednym z postulatów przygotowywanych na Walne Zgromadzenie TR „Resursy” było rozwiązanie Sekcji Młodzieży. Motywem miało być całościowe przejęcie jej członków i zadań przez SSTR „Resursa”³⁰.

Obszary sportowo-wychowawczej działalności SSTR „Resursa”

a) szkolenie zawodników

Koordynowaniem życia sportowego w SSTR „Resursa” zajmowała się komisja sportowa, w skład której wchodziła czołowa działaczka i zawodnicy³¹. Ważną funkcję organizacyjną i wychowawczą sprawowali kapitanowie sekcji, którzy prowadzili wycieczki, dbali o przygotowanie kolarzy do startów w zawodach oraz nadzorowali ich udział w różnorodnych wydarzeniach kulturalnych. Aby odpowiednio przygotować cyklistów do sezonu, organizowano szereg wycieczek rowerowych³², urządzano zawody wewnętrzne, zapewniano opiekę medyczną oraz dbano o popularyzowanie jazdy na rowerze m.in. wśród kobiet i młodzieży³³. I choć krótko po wojnie borykano się z brakiem rowerów, to już w 1922 roku sekcja kolarska „Resursy” liczyła ponad 80 osób³⁴, w tym kilkanaście pań³⁵. Od 1923 roku do SSTR „Resursa” przyjmowano tylko żony, siostry i córki działaczy zrzeszenia³⁶. W 1931 roku przeznaczono niezabudowany plac przy ulicy Al. Kościuszki 77 na „BOISKO SPORTOWE i WYCHOWANIA

---

²⁹ APŁ, UWŁ, TRR, [Korespondencja zawiadomienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936, sygn. 34, b.p.s.

³⁰ APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

³¹ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 81–82; APŁ, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 1.

³² Na wycieczkach poruszano się ze średnią prędkością ok. 15km/h. W przypadku lepszej nawierzchni do jazdy, za zgodą kapitana, organizowano w ramach treningu tzw. szybkie tempo. APŁ, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 3.

³³ W organizowanych przez kierownictwo SSRT „Resursa” zawodach odbywały się również wyścigi dla kobiet, juniorów i młodzieży. Świadczyło to o aktywnej polityce zrzeszenia w zakresie prowadzenia naboru i upowszechniania sportu kolarskiego. APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 13.

³⁴ W 1929 roku do sekcji należało 117 członków. APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 78.

³⁵ Członkostwo kobiet w „Resursie” powiązane było również z określonymi funkcjami. W jednym z zarządów kapitanową była Marta Bankoni, a gospodyniami Alicja Ulińska i Barbara Siutowa. A. Bogusz, *Dawna...*, s. 194.

³⁶ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 7.

FIZYCZNEGO” SSTR „Resursa” i młodzieży rzemieślniczej³⁷. Niestety w niedługim czasie nieruchomości tę sprzedano w celu realizacji krótkoterminowych zobowiązań wekslowych³⁸.

Pomimo że SSRT „Resursa” posiadała własny zarząd, to spora część zamierzeń na rzecz szkolenia zawodników, zakupywania i serwisowania sprzętu oraz organizacji imprez sportowych była finansowana z kasy TR „Resursa”³⁹. Przykładowo w 1935 roku zapotrzebowanie na tego typu działania wynosiło około 1000 zł. Zarząd postanowił zebrać tę kwotę ze składek członkowskich wśród łódzkich cechów rzemieślniczych⁴⁰. Warto podkreślić jest to, że niemalże na każdym zebraniu zarządu TR „Resursa” jednym z punktów obrad były sprawy Sekcji Sportowej.

W okresie międzywojennym władze „Resursy” zamawiały i serwisowały rowery u W. Sierpińskiego, właściciela Łódzkiej Fabryki Rowerów i Motocykli „Wicher” W. Sierpiński⁴¹. W 1931 roku na prośbę władz Sekcji Sportowej zarząd TR „Resursa” zakupił od firmy Sierpińskiego tzw. Homotrenaera (rolki treningowe), które umożliwiały prowadzenie treningów w sezonie zimowym⁴². Materiał na sprzęt sportowy zakupywano natomiast u T. Finstera oraz u J. Roznera (ulica Piotrkowska 98). Wykonywanie znaczków i godeł zrzeszenia powierzano firmie artystyczno-grawerskiej S. Bobkowicza i A. Kesslera (ulica Wólczańska 91) oraz S. Szyndlauerowi (ulica Główna 8)⁴³.

Do najwybitniejszych cyklistów SSTR „Resursy” okresu międzywojennego należeli m.in.: Jan Zybert (Siebert)⁴⁴ (wielokrotny triumfator

---

³⁷ APŁ, UWŁ, TRR, Sprawy podatkowe, sygn. 8, b.p.s.

³⁸ APŁ, UWŁ, TRR, [Udział rzemieślników członków BBWR w wyborach do Rady Miejskiej w 1934 roku] 1933–1934, sygn. 14, s. 3.

³⁹ APŁ, UWŁ, TRR, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928–1930, sygn. 2, b.p.s.; APŁ, UWŁ, TRR, Protokularz posiedzeń Zarządu Twa Rzem. „Resursa” od dnia 4 VI 1930 roku do dnia 5 X 1932 roku, sygn. 3, s. 185; APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 98, 101.

⁴⁰ APŁ, UWŁ, Zarząd Stow. Rzemieśl. „Rzemiosło Łódzkie” w Łodzi. Protokoły od 31/I–1934 do 28/VIII–1935, sygn. 4, s. 55.

⁴¹ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 33; APŁ, UWŁ, WSP, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 136–137.

⁴² APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 8, 13; zob. też: APŁ, UWŁ, WSP, TRR, [Korespondencja zawiadomienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936, sygn. 34, b.p.s.

⁴³ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 31, 35, 79, 99.

⁴⁴ Przyjęty do SSTR „Resursa” 14 maja 1923 roku. Od 1929 roku kolarz S.S. „Union”, a później działacz Łódzkiego Towarzystwa Kolarskiego. APŁ, UWŁ, TRR,

zawodów o mistrzostwo zrzeszenia, wicemistrz Łodzi w wyścigach torowych w 1925 roku, brązowy medalista Mistrzostw Polski w wyścigu torowym sprinterów w 1927 roku, zdobywca 9 miejsca w wyścigu parami w Mistrzostwach Świata w Kolonii w 1927 roku⁴⁵ oraz uczestnik Igrzysk Olimpijskich w Amsterdamie w 1928 roku⁴⁶, Feliks Więcek⁴⁷ (zwycięzca I Biegu Dookoła Polski – dzisiejszy *Tour de Pologne*, zdobywca 7 lokaty w wyścigu Berlin – Warszawa, a także wielokrotny reprezentant Polski)⁴⁸. Do wyróżniających kolarzy zaliczał się Wacław Kołodziejczyk⁴⁹ (mistrz województwa łódzkiego w latach 1933 i 1936, szósty kolarz w Challenge „Przeglądu Sportowego”, zwycięzca Wyścigu Dookoła Łodzi w 1935 roku oraz wicemistrz Polski w Drużynowym Wyścigu na dystansie 146 km)⁵⁰. Do czołówki sprinterskiej okręgu łódzkiego zaliczał się Bruno Brauer. Duży talent kolarski przejawiał również Bolesław Koprowski. Utytułowanymi kolarzami okresu międzywojennego i Polski Ludowej byli bracia Marian i Lucjan Pietraszewscy⁵¹ oraz Jan Kasprzak⁵².

Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 6–7. Por.: A. Bogusz, *Łódzcy Olimpijczycy 1924–1992*, Łódź 1992, s. 172.

⁴⁵ Tak wspominał swój występ J. Zybert: *Przyznać muszę, że jako jeden z młodszych, pierwszy raz mający wystąpić na arenie światowej, by bronić honor Polski i postawić kraj nasz w rzędzie pierwszych państw – poczułem się maluszkim i wcale nie przygotowanym do tego zadania. Po krótkim więc zaledwie odpoczynku na miejscu rozpocząłem treningi, zapoznając się jednocześnie z tamtejszym torem, jak również pilnie obserwowałem pracę innych jeźdźców, którzy w oczach moich – niestety! Przedstawili prawdziwych rycerzy, którzy godnie potrafią bronić barw swojego kraju.* APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 68; zob. też: B. Tuszyński, *Złota Księga Kolarstwa Polskiego*, Warszawa 1995, s. 74–75.

⁴⁶ APŁ, UWŁ, TRR, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928–1930, sygn. 2, b.p.s.; APŁ, UWŁ, WSP, Księga Pamiątkowa S.S.R., sygn. 36, b.p.s.

⁴⁷ F. Więcek został zawodnikiem SSRT „Resursy” w 1934 roku. Z zawodu był czeladnikiem masarskim. Na polecenie zarządu sprawą reprezentowania barw Sekcji Sportowej „Resursy” przez Więcka zajął się J. Placek. Używając swoich wpływów, wystarał się o pracę u prezesa TR „Resursy” S. Kopczyńskiego. APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 77; zob. też: B. Tuszyński, *100 lat Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów Kolarstwa Polskiego*, Warszawa 1986, s. 124–125.

⁴⁸ S. Glica, *op. cit.*, s. 13; A. Bogusz, *Dawna...*, s. 194.

⁴⁹ W. Kołodziejczyk w okresie, gdy był kolarzem „Resursy” pracował jako biletier kina „Stylowy”. Od połowy lat trzydziestych XX wieku reprezentował Klub Sportowy „WIMA”. APŁ, UWŁ, WSP, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 51, 53.

⁵⁰ S. Glica, *op. cit.*, s. 13–14.

⁵¹ M. Pietraszewski był pracownikiem firmy W. Sierpińskiego. W latach trzydziestych XX wieku otworzył własny Zakład Ślusarsko-Rowerowy przy ulicy Kilińskiego 130.

⁵² A. Bogusz, *Dawna...*, s. 195; S. Glica, *op. cit.*, s. 14.

b) uczestniczenie i organizowanie imprez sportowych

Obok prowadzenia treningów kolarskich ważną sferą działań SSTR „Resursa” było urządzenie zawodów kolarskich szosowych (w Łodzi i okręgu) i torowych (park Helenów). Zawodnicy sekcji startowali w imprezach sportowych różnej rangi i prestiżu. Należały do nich: wewnętrzne zawody kolarskie o mistrzostwo stowarzyszenia oraz organizowane własnym sumptem zawody międzyklubowe⁵³ (m.in. wyścig „Kolarzy” i „Piechurów”⁵⁴, wyścig „Młodzieży Rzemieślniczej” – rozgrywany zawsze w święto 3 maja⁵⁵), zawody o mistrzostwo Łodzi i okręgu (m.in. o Tytuł Mistrza Szosowego w województwie łódzkim na trasie Krzywie – Stryków – Głowno – Łowicz⁵⁶), zawody o mistrzostwo Polski i o charakterze ogólnopolskim (m.in. Przelajowe Mistrzostwa Polski, bieg „Expressu Porannego” w Warszawie⁵⁷, wyścig na dystansie 200 km Warszawa – Radom – Warszawa organizowany przez Państwowe Zakłady Uzbrojenia „Łucznik”, wyścig „Dookoła Śląska”), biegi o randze międzynarodowej (m.in. I Wyścig Berlin – Warszawa) oraz wyścigi lokalne i okazjonalne w układach międzyklubowych (m.in. Wyścig Dookoła Łodzi, o Nagrodę Magistratu Miasta Łodzi, z okazji imienin Marszałka Józefa Piłsudskiego, bieg kolarski o puchar przechodni imienia kuratora W. Wagnera⁵⁸,

⁵³ W 1923 roku na zawody na trasie Krzywie – Stryków kierownictwo „Resursy” zaprosiło Towarzystwo Włocławskich Kolarzy, Pabianickie Towarzystwo Cyklistów (PTC), TWC w Łodzi, Stowarzyszenie Sportowe „Union” (SS „Union”) oraz Stowarzyszenie Sportowe „Aurora”. Program zawodów przedstawiał się następująco: 1) bieg wstępny dla gości 6 km, 2) bieg wstępny dla członków „Resursy” 6 km, 3) bieg turystyczny 10 km, 4) bieg główny 20 km, 5) bieg damski 6 km, 6) bieg główny klubowy 15 km, 7) bieg juniorów 6 km. APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 8; zob. też: APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 54 i n.

⁵⁴ APŁ, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 94; „Rozwój” 1921, nr 272, s. 6.

⁵⁵ Organizowany bieg kolarski dla młodzieży rzemieślniczej z okazji święta 3 maja miał swoją wieloletnią tradycję. Protektorat nad tą imprezą sprawowało Koło Starszych i Podstarszych Cechów Łódzkich. Nagrodami dla zwycięzców były pamiątkowe żetony oraz narzędzia praktyczne. W 1934 roku fundatorami nagród były cechy piekarzy, malarzy, tapicerów, blacharzy, kominiarzy, krawców i rzeźników wędliniarskich. APŁ, UWŁ, TRR, [Zaproszenia na uroczystości państwowe i instytucji] 1930–1934, sygn. 16, b.p.s.; APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 69, 72.

⁵⁶ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 9.

⁵⁷ „Przegląd Sportowy” 1928, nr 153, s. 5.

⁵⁸ Władysław Wagner – prezes TR „Resursa”. W 1924 roku ufundował srebrny puchar przechodni, który po trzykrotnym zdobyciu (w latach 1925–1927) przeszedł na własność PTC. W 1929 roku ufundował w biegu seniorskim na 100 km statuetkę konia z brązu, a w biegu juniorskim na 50 km płaskorzeźbę z brązu w ramie wyobrażającej psa w biegu. APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 91;

„Pierwszy Krok Kolarski” ŁOZK, wyścig o puchar przechodni „Expressu Ilustrowanego” w Łodzi, z okazji święta 3 maja, bieg „Gospodarza”, bieg „Seniorów”, „Pościg za lisem”)⁵⁹.

Ze względów organizacyjnych związanych z dojazdem do miejsca startu i z powrotem do miasta zawody miały zazwyczaj charakter wyścigów. Udział w prestiżowych wyścigach szosowych i torowych kolarzy „Resursy” był możliwy dzięki przynależności do PZTK, a co za tym idzie opłacaniu składek, posiadaniu legitymacji oraz licencji. Początkowo zawody urządzano w celu przygotowania odpowiedniej formy i zapewnienia czynnika rywalizacji dla członków zrzeszenia. Z czasem zaczęto urządzać wyścigi indywidualne i drużynowe dla kolarzy z różnych stowarzyszeń sportowych z Łodzi i okolic. W 1923 roku staraniem Zarządu „Resursy” odbyły się pierwsze po wojnie drużynowe wyścigi na dystansie 100 km o mistrzostwo województwa łódzkiego⁶⁰. Warto dodać, że organizacja zawodów sportowych stawiała wiele wymagań przed działaczami „Resursy”. Musieli oni m.in.: opracować regulamin wyścigu, wytyczyć, wymierzyć i zabezpieczyć⁶¹ trasę, dokonać weryfikacji zawodników, przygotować nagrody, sprawnie przeprowadzić ceremonię dekoracji zwycięzców, zaangażować osoby specjalizujące się w pomocy lekarskiej oraz przy zawodach wyższej rangi zapewnić motocyklistów, w celu kontroli kolarzy w czasie wyścigu⁶². Zdarzało się, że wypożyczano również samochody do asysty, które towarzyszyły kolarzom na trasie jako pomoc ratunkowo-sanitarna⁶³.

Członkowie Sekcji Sportowej „Resursy” włączali się również w organizację imprez sportowych innych zrzeszeń sportowych. W 1922 roku pomogli w sędziowaniu, zabezpieczaniu trasy i utrzymywaniu porządku na trybunach w zawodach urządzanych staraniem TWC

APŁ, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 155; zob. też: K. Brzeziński, T. Feliksiński, *op. cit.*, s. 204–205.

⁵⁹ APŁ, UWŁ, TRR, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928–1930, sygn. 2, b.p.s.; APŁ, UWŁ, TRR, Protokolarz posiedzeń Zarządu Twa Rzem. „Resursa” od dnia 4 VI 1930 roku do dnia 5 X 1932 roku, sygn. 3, s. 117–118; APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 30; APŁ, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 10; A. Bogusz, *Dawna...*, s. 194–195; S. Glica, *op. cit.*, s. 8 i n.

⁶⁰ A. Bogusz, *Dawna...*, s. 194.

⁶¹ W tym celu wysyłano pisma do Komendantów Posterunków Policji o zabezpieczenie tras przejazdu kolarzy.

⁶² APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 9; APŁ, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 16–17.

⁶³ Zob.: APŁ, UWŁ, TRR, Książka protokołów posiedzeń Zarządu i Ogólnych zebrań Twa Rzemieślniczego „Resursa” w Łodzi, sygn. 1, s. 31–32; APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 49.

w Łodzi⁶⁴. Prężna działalność łódzkiego ośrodka kolarskiego – w tym SSTR „Resursa” – przyczyniła się w 1928 roku do zlokalizowania w Łodzi finiszu jednego z etapów I Biegu Dookoła Polski⁶⁵. W 1931 roku pięciu kolarzy „Resursy” pomogło Łódzkiemu Klubowi Sportowemu (ŁKS) w obstawieniu trasy zawodów przełajowych⁶⁶. W 1932 roku jeden z członków „Resursy” wszedł w skład Komisji Sędziowskiej „Biegu na przełaj” im. Pfeifra, organizowanego przez działaczy ŁKS⁶⁷.

W sierpniu 1939 roku władze „Resursy” rozpoczęły przygotowania do organizacji biegu kolarskiego powiązanego z przysposobieniem wojskowym⁶⁸. Zawody miały odbyć się na trasie Łódź – Chojny – Rzgów – Toruń. Przeprowadzenie wyścigu miało dwa cele: po pierwsze przygotować zawodników do zawodów ŁOZK na dystansie 50 km, po drugie przygotować kolarzy do wypełniania zadań militarnych. Każdy ze startujących kolarzy musiał posiadać maskę przeciwgazową z pochłaniaczami w specjalnej puszcze. Dyskwalifikacji poddawano tych zawodników, którzy źle używali maski i jej oprzyrządowania na terenie umownie zagazowanym⁶⁹.

---

⁶⁴ APŁ, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 149.

⁶⁵ Dla najlepszego z łodzian Stanisława Kłosowicza (Towarzystwo Zwolenników Sportu; TZS), z zawodu tokarza, zarząd Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” ufundował złoty zegarek. Ponadto na trasie wyścigu „Dookoła Polski” kolarze „Resursy” tworzyli punkty posterunkowe w okolicach Strykowa. APŁ, UWŁ, TRR, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928–1930, sygn. 2, b.p.s.; APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów wycieczek turystycznych S.S. „Resursa”. Rok 1928.29.30, sygn. 30, s. 34.

⁶⁶ APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 7.

⁶⁷ APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 28; zob. też: APŁ, UWŁ, TRR, [Korespondencja zawiadomienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936, sygn. 34, b.p.s.

⁶⁸ Już pod koniec XIX wieku zapoczątkowano tworzenie formacji cyklistów w strukturach modernizowanych wojsk państw Europy Zachodniej, a także Rosji. Wyspecjalizowane oddziały rowerzystów wzięły udział zarówno w I, jak i II wojnie światowej. W Polsce w okresie międzywojennym kompanie kolarzy działały w składach dywizji piechoty oraz pułkach kawalerii. W latach trzydziestych XX wieku rozpoczęto tworzenie całych plutonów cyklistów. Do ich zadań należało m.in. udział w starciach bojowych (oddziały strzeleckie), prowadzenie zwiadu i patrolowanie wyznaczonych terenów oraz wykonywanie zadań z zakresu łączności. Standardowym rowerem na wyposażeniu wojska był PWU typ XX „Łucznik”. Oprócz tego kupowano rowery polskich firm, włączano cywilne rowery w drodze mobilizacji, a także rekwirowano je w okresie działań wojennych. Zob.: *Było... nie minęło. Kronika zwiadowców historii*, TVP Historia, 16 II 2015; D. Zawadzki, *Kompanie kolarzy w Wojsku Polskim*, <http://kresowiaczy.com/2014/05/kompanie-kolarzy-w-wojsku-polskim/> [dostęp: 10 III 2015].

⁶⁹ APŁ, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 35.

c) propagowanie idei olimpizmu i zasady *fair play*

Idea *fair play* pomiędzy zrzeszeniami sportowymi bardzo często objawiała się poprzez utrzymywanie przyjacielskich relacji. Okazywanie szacunku i życzliwości przyjmowało różne formy. W 1923 roku, z okazji 25-lecia istnienia SS „Union”, kierownictwo SSTR „Resursa”⁷⁰ ufundowało tabliczkę pamiątkową na sztandar. Ponadto w jubileuszu wzięła udział specjalna delegacja kolarzy „Resursy”⁷¹. W tym samym roku przedstawiciele „Resursy” wzięli udział w pogrzebie jednego z kolarzy „Unionu”, który zmarł w zawodach o mistrzostwo województwa *rażony promieniami słonecznymi*⁷². W związku z tragedią władze „Resursy” zamieściły nekrolog w gazetach łódzkich oraz zakupiły wieńiec na uroczystość pogrzebową.

Czynnikiem sprzyjającym rywalizacji na zasadach *fair play* było należenie SSTR „Resursa” do ZPTK. Począwszy od 1923 roku związek organizował zjazdy stowarzyszeń kolarskich w różnych miastach Polski, w tym także w Łodzi. Inicjatywę tę uzasadniano w sposób następujący: *Mają one [zjazdy – P.K.] na celu zaznajomienie się wzajemne towarzystw z różnych dzielnic Rzplitej, a jednocześnie łamanie antagonizmów dzielnicowych*⁷³. Na wspomnianym wyżej zjeździe w 1923 roku, który odbył się w Warszawie, zorganizowano wycieczkę do Wilanowa, zjedzono wspólny obiad w restauracji Towarzystwa Warszawskich Cyklistów (TWC), a niedługo po nim urządzano wyścigi o Mistrzostwo Rzeczypospolitej na 1923 rok⁷⁴. Również w 1923 roku ZPTK, aby zapewnić równość szans wszystkim zawodnikom, zaleciło organizatorom imprez sportowych plombowanie rowerów przy okazji różnego rodzaju wyścigów, co miało zapobiec zmienianiu rowerów w czasie jazdy⁷⁵. Warto dodać, że władze „Resursy” dbały również

---

⁷⁰ W pkt. 1. Regulaminu sportowego Sekcji Sportowej „Resursy” zapisano: *Każdy członek S.S. Tow. „Resursa”, wyjeżdżając w ubiorze i pod znakiem tegoż, reprezentuje Towarzystwo na zewnątrz, a więc zachowaniem się swoim za honor i dobre imię jego jest odpowiedzialnym, powinien zachować się z godnością, by nie przyjmować ujmę sportowi i sobie samemu. Obowiązany jest przeto przestrzegać przepisów jazdy prawidłowej, które chronią zarówno jeźdźca jak i spotykane osoby od wypadków, a przy jeździe zbiorowej są warunkiem koniecznym utrzymania porządku.* APŁ, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 2.

⁷¹ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 7; zob. też: K. Brzeziński, T. Feliksiński, *op. cit.*, s. 29.

⁷² APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 10.

⁷³ *Ibidem*, s. 10.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 10–11.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 11.

o dobry wizerunek zrzeszenia na zewnątrz. W 1923 roku z powodu podobieństwa czapek używanych przez członków SSTR „Resursa” i Towarzystwa Cyklistów „Rekord” wystosowano specjalne pismo z prośbą o wprowadzenie zmiany w tej części garderoby. Sprawę tę tłumaczono faktem, że *różne pomyłki i wybryki karygodne ich członków są brane na karb Res. Rzem.*⁷⁶.

Zorganizowana w 1924 roku przez działaczy Sekcji Sportowej „Resursy” uroczystość poświęcenia sztandaru stanowiła swego rodzaju symbol otwartości wobec innych stowarzyszeń sportowych. Władze „Resursy” zaprosiły przedstawicieli ponad dwudziestu zrzeszeń z Łodzi i innych miast Polski (m.in. Krakowa, Poznania i Warszawy)⁷⁷. W 1925 roku przedstawiciele sekcji kolarskiej wzięli udział w otwarciu parku sportowego Robotniczego Klubu Sportowego „Legja” Kraków⁷⁸. Z kolei w 1927 roku jeden z członków Zarządu SSTR „Resursy” E. Urbanowicz, przebywając na urlopie na Pomorzu, nawiązał kontakt z tamtejszymi stowarzyszeniami kolarskimi z Kartuz, Jastarni i Wielkiej Wsi. Dla symbolicznego uczczenia zawartej przyjaźni władze „Resursy” wymieniły się z pomorskimi zrzeszeniami listami z życzeniami oraz przesyłały gwoździe do drzewca sztandarów⁷⁹. W 1927 roku władze SSTR „Resursa” wzięły udział w jubileuszu TZS, który połączony był z poświęceniem sztandaru i wyścigami⁸⁰. Podobny klimat miały uroczystości w 1928 roku, kiedy to członkowie SSTR „Resursa” zostali zaproszeni przez Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Łodzi (TG „Sokół”) na uroczystość 20-lecia działalności w Polsce Odrodzonej⁸¹.

W celu sprawiedliwego rozstrzygnięcia spornych kwestii pomiędzy członkami „Resursy” powoływano sąd koleżeński. Gdy sprawa miała charakter doraźny i na przykład dotyczyła niewłaściwego zachowania jednego z członków zrzeszenia, władze udzielały upomnienia. Jednak gdy to nie skutkowało, pozbawiano taką osobę członkostwa oraz zakazywano używania barw i znaczków stowarzyszenia⁸².

Członkowie władz Sekcji Sportowej „Resursy” koncentrowali się w swoich działaniach nie tylko na sprawach sportowo-organizacyjnych, ale w szczególnych sytuacjach potrafili zorganizować także

---

⁷⁶ *Ibidem*, s. 8.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 17.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 36.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 67–68.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 55.

⁸¹ APL, UWŁ, TRR, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928–1930, sygn. 2, b.p.s.

⁸² APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 24.

pomoc socjalną. W 1931 roku takie wsparcie materialne otrzymał zasłużony dla sekcji A. Uliński⁸³, który – jak pisano – *zaniewidział na oczy*. Na zasilek zarząd zrzeszenia przekazał środki finansowe przeznaczone na kupno nagród dla zawodników na koniec sezonu⁸⁴. Gdy Uliński znalazł się w Domu Starości władze zarządu postanowiły podtrzymać jego przynależność członkowską. Zadłużenie w składkach pokryto doraźnymi wpłatami, a pozostałą część „sprezentowano”. Ponadto postanowiono, że każdy członek mógł za niego – „co łaska” – przeznaczyć określoną kwotę na poczet składek⁸⁵.

Nurty oświatowo-kulturalne SSTR „Resursa”

a) popularyzowanie czytelnictwa

Jedną z pierwszych akcji w ramach upowszechniania czytelnictwa wśród członków „Resursy” było zamówienie w 1923 roku prenumeraty lwowskiego „Sportu Ilustrowanego”. Kilka lat później, w 1927 roku, zwiększono ilość abonowanych tytułów, kontraktując warszawskiego „Kolarza Polskiego” (będącego oficjalnym organem ZPTK)⁸⁶, „Przegląd Sportowy” oraz „Stadjon”⁸⁷. O wszelkich istotnych sprawach sportowo-organizacyjnych informowano za pośrednictwem gazet łódzkich, m.in. „Kurjera Łódzkiego”, „Rozwoju”, „Echa”, „Republiki”, „Neue Lodzer Zeitung” oraz, wspomnianego już wcześniej, warszawskiego „Stadjonu”⁸⁸. Jednak najwięcej informacji na temat działalności Sekcji Sportowej zamieszczano w czasopiśmie „Hasło Łódzkie” wydawanym w latach 1927–1930 przez TR „Resursa”. Od 1931 roku w wyniku upadłości „Hasła” nowym organem prasowym, za pośrednictwem którego władze Sekcji Sportowej „Resursy” ogłaszały komunikaty zarządu, był „Express Wieczorny Ilustrowany”⁸⁹.

---

⁸³ Zob.: APŁ, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 154.

⁸⁴ APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 18, 19, 36; zob. też: APŁ, UWŁ, WSP, TRR, Sekcja sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 17, 12.

⁸⁵ APŁ, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 108.

⁸⁶ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 49.

⁸⁷ APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 6; APŁ, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, b.p.s.

⁸⁸ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 4.

⁸⁹ „Express Wieczorny Ilustrowany” 1 VIII 1931.

b) organizowanie odczytów, wykładów i pogadank

Dla wielu stowarzyszeń i sekcji sportowych działających w obrębie organizacji społeczno-kulturalnych tematyka odczytów i referatów była często wybierana według klucza politycznego. Tak było również w przypadku działalności SSTR „Resursa”. Główne władze TR „Resursa”, utożsamiając się z ideologią obozu piłsudczykowskiego, nie tylko mobilizowały zawodników „Resursy” do obchodzenia świąt i organizowania zawodów ku czci Marszałka J. Piłsudskiego, ale również aktywnie wspierały akcję odczytową Rady Grodzkiej Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem w Łodzi (BBWR). Tym sposobem włączano rzemieślników-sportowców w nurt określonej frakcji politycznej, kształtując ich światopogląd i stosunek do bieżących spraw państwowych. Miejscem odczytów i wykładów była sala kinoteatru „Stylowy”. Podczas organizowanych prelekcji częstym tematem były sprawy stosunków polsko-niemieckich (np. *Polska i Niemcy w dzisiejszym momencie ich dziejowego stosunku*⁹⁰).

W 1939 roku jednym z postulatów na mające się odbyć Nadzwyczajne Zgromadzenie członków TR „Resursa” było utworzenie w łonie Sekcji Sportowej koła kulturalno-oświatowego. Jego zadaniem – jak pisano – miało być: [...] *prócz ogólnego wychowania młodzieży pogłębianie wiedzy przez organizowanie: pogadank, odczytów, wycieczek lokalnych w celu poznania własnego miasta, jego urzędzeń itp.*⁹¹. Na miejsce spotkań przewidywano kino „Stylowy”, a same działania zamierzano finansować poprzez subsydlum TR „Resursa”.

c) prowadzenie akcji wydawniczych

W okresie międzywojennym SSTR „Resursa” wydawała na dany rok „Kalendarzyk Sportowy”⁹², który zawierał daty ważniejszych wycieczek i wyścigów oraz ogłoszenia firmowe członków Sekcji Sportowej⁹³. Reda-

---

⁹⁰ APL, UWŁ, TRR, Sprawy społeczne, sygn. 15, b.p.s.; zob. też: APL, UWŁ, [Udział rzemieślników członków BBWR w wyborach do Rady Miejskiej w 1934 roku] 1933–1934, sygn. 14.

⁹¹ APL, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

⁹² Zob.: APL, UWŁ, TRR, Księga Protokółów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 5, 15–16; APL, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 34; APL, UWŁ, Księga Pamiątkowa S.S.R., sygn. 36, b.p.s.; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6.

⁹³ W 1931 roku kalendarzyk „Resursy” zredagowano na podstawie wzoru Częstochowskiego Towarzystwa Cyklistów i Motocyklistów. APL, UWŁ, TRR, Księga Protokółów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 16; zob. też: APL, UWŁ, WSP, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 105.

gowali go zazwyczaj kapitanowie sekcji oraz członkowie komisji sportowej⁹⁴. Kalendarzyk rozpowszechniano wśród członków zrzeszenia oraz przesyłano zaprzyjaźnionym stowarzyszeniom z Łodzi i całej Polski. Na 1930 rok zarząd zrzeszenia przygotował nakład 150 kalendarzyków⁹⁵.

Inną – okazjonalnie podejmowaną akcją wydawniczą – było drukowanie regulaminów zawodów wewnętrznych urządzanych przez Komisję Sportową SSTR „Resursa”. Miały one formę książeczek, których koszt wydruku pokrywały władze TR „Resursa”. Następnie sprzedawano je za cenę minimalną zawodnikom sekcji⁹⁶.

Oprócz tego, Wydawnictwo TR „Resursa” wydawało dziennik informacyjno-polityczny o orientacji sanacyjnej „Hasło Łódzkie”⁹⁷. Świadczyły o tym artykuły prasowe, korespondencja i współpraca z BBWR⁹⁸ oraz obchodzenie uroczystości państwowych związanych z osobą J. Piłsudskiego czy Związku Peowiaków w Łodzi⁹⁹. Na łamach „Hasła” władze „Resursy” podkreślały również chrześcijański charakter zrzeszenia.

Władze SSTR „Resursa” dbały również o dokumentowanie prowadzonej działalności. Jednym z ważnych elementów tej pracy był *album do zdjęć fotograficznych na wieczną rzecz pamiątkę*, który został ofiarowany przez członków zrzeszenia¹⁰⁰. Umieszczono w nim podobizny niemal wszystkich byłych i obecnych przedstawicieli stowarzyszenia oraz zdjęcia z wycieczek i uroczystości¹⁰¹. W 1928 roku w lokalu „Resursy” znajdowały się ogółem 3 albumy do zdjęć i ogłoszeń sportowych oraz 23 sztuki oprawionych pamiątkowych zdjęć¹⁰².

---

⁹⁴ APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 3.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 101.

⁹⁶ APL, UWŁ, TRR, Księga Protokółów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 7.

⁹⁷ W piśmie poufnym do Prezydium BBWR władze „Resursy” informowały: *Odczuwając brak organu prasowego, któryby zdecydowanie szedł w kierunku ideologii Marszałka Józefa Piłsudskiego, Towarzystwo Rzemieślnicze „Resursa”, w roku 1927 rozpoczęło wydawanie dziennika „Hasło Łódzkie” – który pierwszy na terenie Województwa Łódzkiego podjął otwartą walkę z partyjniactwem, uświadamiając społeczeństwo koniecznością poparcia zamierzeń odrodzeniowych Rządu*. APL, UWŁ, TRR, [Udział rzemieślników członków BBWR w wyborach do Rady Miejskiej w 1934 roku] 1933–1934, sygn. 14, s. 3; W. Kaszubina, *Bibliografia prasy łódzkiej 1863–1944*, Warszawa 1964, s. 80.

⁹⁸ Zob.: APL, UWŁ, WSP, TRR, [Udział rzemieślników członków BBWR w wyborach do Rady Miejskiej w 1934 roku] 1933–1934, sygn. 14, s. 1–3.

⁹⁹ APL, UWŁ, WSP, TRR, [Zaproszenia na uroczystości państwowe i instytucji] 1930–1934, sygn. 16, b.p.s.

¹⁰⁰ Fotografem współpracującym z Sekcją Sportową „Resursy” był Karol Rabiega ze Zgierza.

¹⁰¹ APL, UWŁ, WSP, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 78.

¹⁰² *Ibidem*, s. 79.

Działacze Sekcji Sportowej „Resursy” drukowali „Kalendarzyki Sportowe” za pośrednictwem drukarni L. Werwasa (ulica Sienkiewicza 7). Natomiast u J. Szcześniewskiego (ulica Piotrkowska 118) zakupywali, a później rozpowszechniali pocztówki i zaproszenia na różnego rodzaju imprezy i uroczystości. W 1931 roku zamówiono ich 1000 sztuk¹⁰³. Usługi na rzecz „Resursy” świadczył również S. Barczyński, który wykonywał różnorodne zlecenia drukarskie, m.in. druk regulaminów oraz kart uczestnictwa w wydarzeniach organizowanych przez „Resursę”.

Warto również zwrócić uwagę na zachowaną dokumentację SSTR „Resursa”. Władze zrzeszenia dbały o rzetelne i systematyczne prowadzenie ksiąg protokołów z zebrań zarządu, komisji sportowej oraz odbytych wycieczek¹⁰⁴.

d) obchodzenie świąt i jubileuszy

Członkowie SSTR „Resursa” z dużą estymą podchodzili do różnego rodzaju świąt, uroczystości i jubileuszy. Prym w tego rodzaju imprezach wiedli zwłaszcza przedstawiciele sekcji kolarskiej „Resursy”, którzy samodzielnie lub wspólnie z władzami TR „Resursa” przygotowywali i uczestniczyli w danych uroczystościach. Przy okazji świąt narodowych (np. w Święto Niepodległości czy rocznicy „Cudu nad Wisłą”) brali udział w paradach ulicami miasta, nabożeństwach, składali kwiaty przy Grobie Nieznanego Żołnierza i pomniku T. Kościuszki. Częstym akcentem tych uroczystości było urządzenie zawodów sportowych (np. Sztafeta Kolarska z okazji imienin Marszałka Józefa Piłsudskiego¹⁰⁵, Bieg rowerowy „Młodzieży Rzemieślniczej” z okazji święta 3 maja¹⁰⁶)

---

¹⁰³ APL, UWŁ, WSP, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 27.

¹⁰⁴ Wycieczki nakazywano opisywać według następujących wytycznych: cel, data, ilość km, obecni, liczba osób, godzina wyjazdu, opisanie wycieczki (wydarzenia), godzina przyjazdu, kto ukończył wycieczkę, liczba osób, kto prowadził wycieczkę, podpisy kapitanów. Kapitanowie zobowiązani byli prowadzić wycieczkę w mundurach i czapkach zrzeszenia. Władze „Resursy” przywiązywały szczególnie dużą wagę do rozpoczynania i kończenia wycieczek w siedzibie „Resursy”. Osoby, które kończyły wyprawę w innym miejscu na terenie Łodzi miały odliczane kilometry. APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 74; APL, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 3 i n.

¹⁰⁵ W 1934 roku program uroczystości imieninowych Marszałka władze „Resursy” konsultowały z Komitetem Organizacyjnym Uroczystości Imieninowych Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego. APL, UWŁ, TRR, [Zaproszenia na uroczystości państwowe i instytucji] 1930–1934, sygn. 16, b.p.s.

¹⁰⁶ W 1928 roku władze „Resursy”, oprócz zorganizowanych zawodów z okazji imienin J. Piłsudskiego, wysłały specjalną delegację na uroczystości do Warszawy

oraz organizacja wydarzeń kulturalno-politycznych (np. Akademia ku czci Powstania Listopadowego, poświęcenie sztandaru zrzeszenia, nabożeństwo z okazji urodzin I. Paderewskiego w Spale¹⁰⁷, manifestacja przeciwko polityce zaborczej Niemiec¹⁰⁸, bankiet ku czci Jana Dekerta z okazji 140-letniej rocznicy „Zjazdu Miast”¹⁰⁹).

Ważne wydarzenie dla cyklistów SSSTR „Resursa” stanowił również moment rozpoczęcia i zakończenia sezonu sportowego, któremu nadawano odpowiednią symbolikę i oprawę¹¹⁰. Program rozpoczęcia sezonu w 1922 roku wyglądał w sposób następujący: wyjazd na nabożeństwo do Łagiewnik (pieśni religijne wykonywała Sekcja Śpiewacza „Resursy”), ceremonia poświęcenia sztandaru z udziałem miejscowego proboszcza, po powrocie do miasta wspólny obiad, wieczorem zabawa taneczna¹¹¹. W październiku 1922 roku podobny przebieg miało też zakończenie sezonu sportowego. Msza odbyła się w kaplicy Szkoły Rzemiosł, a na wycieczkę udano się do Tuszyna. Po powrocie zorganizowano wspólny obiad, po którym rozdano nagrody zdobyte w wyścigach szosowych oraz urządzono zabawę taneczną. Kolarze „Resursy” uczestniczyli też w głównych (miejskich) uroczystościach inauguracji i zakończenia sezonu sportowego, w których brali także udział cykliści zrzeszeń łódzkich¹¹². Program imprez był bardzo bogaty, gdyż składał się on zazwyczaj z uroczystej zbiórki kolarzy, marszu z rowerami i orkiestrą, nabożeństwa, złożeniu wieńca na Grobie Nieznanego Żołnierza, wyścigów kolarskich oraz wspólnej biesiady¹¹³. Często również tzw. „Oplatek” stawał się okazją do wręczania nagród za osiągnięte sukcesy sportowe oraz za przejechanie największej ilości kilometrów¹¹⁴. Dnia 10 czerwca 1923 roku odbył się jubileusz 10-lecia istnienia Sekcji Sportowej „Resursy”. Przebieg uroczystości zaplanowano

---

oraz przesłały Marszałkowi „choldowniczą depeszę”. APL, UWŁ, TRR, Książka protokółów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928–1930, sygn. 2, b.p.s.; APL, UWŁ, TRR, Protokularz posiedzeń Zarządu Twa Rzem. „Resursa” od dnia 4 VI 1930 roku do dnia 5 X 1932 roku, sygn. 3, s. 117–118; APL, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

¹⁰⁷ APL, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 17; APL, UWŁ, TRR, Księga protokółów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 9.

¹⁰⁸ APL, UWŁ, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 107.

¹⁰⁹ APL, UWŁ, Księga Pamiątkowa S.S.R., sygn. 36, b.p.s.

¹¹⁰ S. Glica, *op. cit.*, s. 12.

¹¹¹ APL, UWŁ, TRR, Księga raportów S.S. „Resursa, sygn. 27, s. 1–2, 12, 73.

¹¹² Zob.: „Łódź w Ilustracji” 1930, nr 43, s. 1.

¹¹³ Zob.: „Hasło Łódzkie” 1928, nr 101, s. 6.

¹¹⁴ APL, UWŁ, TRR, Księga raportów S.S. „Resursa, sygn. 27, s. 1–2, 14.

w następujący sposób: 1) *Zbiórka w lokalu Twa o godz. 7³⁰ rano*, 2) *Wyjazd do Łagiewnik o godz. 8^{ei}*, 3) *Nabożeństwo w Łagiewnikach o godz. 10^{ei}*, 4) *Po nabożeństwie herbatka w Łagiewnikach. Powrót na godz. 3^{cia}*, 5) *Zdjęcie fotograficzne*, 6) *Obiad o godz. 4^{ei}*. Po obiedzie zabawa taneczna¹¹⁵. Jeżeli pozwalały na to fundusze sekcji, zabawom towarzyskim towarzyszyła wynajęta orkiestra. Jubileusze istnienia Sekcji Sportowej „Resursy” obchodzono jeszcze w latach 1933 (20-lecie) i 1938 (25-lecie)¹¹⁶. W ostatniej przed wojną 25. rocznicy nagrodą przechodnią w wewnętrznym biegu jubileuszowym była statua Marszałka J. Piłsudskiego i żetony¹¹⁷. Na zaproszenie władz zrzeszenia odpowiedziały wówczas 63 drużyny kolarskie¹¹⁸. Za koordynowanie przygotowań do rocznicy odpowiadała Komisja Jubileuszowa, w skład której wchodził działacze Zarządu „Resursy”.

Również świętom religijnym członkowie SSTR „Resursa” starali się nadać odpowiednią oprawę. W Boże Ciało urządzano tradycyjne zjazdy kolarzy¹¹⁹, a niejednokrotnie wyjeżdżano też na uroczystości na Jasnej Górze. W 1925 roku uczestniczono w obchodach Królowej Korony Polskiej w Częstochowie, w związku z czym przedstawiciele „Resursy” otrzymali pamiątkowy gwóźdź do sztandaru¹²⁰. W 1928 roku wzięli udział w Kongresie Eucharystycznym, który zorganizowano w Łodzi¹²¹. Z kolei w 1929 roku obchodzono 50-lecie kapłaństwa papieża Piusa XI¹²².

W 1930 roku działacze „Resursy” brali udział m.in. w uroczystości przyjazdu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z okazji otwarcia Kas Chorych w Łodzi, 10-lecia istnienia ZPTK, 10-tej rocznicy „Cudu nad Wisłą” oraz odsłonięcia pomnika T. Kościuszki i ks. I. Skorupki. W 1932 roku uczestniczyli w obchodach 10-lecia przyłączenia Śląska do Polski¹²³. Członkowie Sekcji Sportowej wzięli także udział w ceremonii ślubu członka „Resursy” P. Siuty, gdzie współtworzyli szpaler¹²⁴.

Członkowie SSTR „Resursa” aktywnie uczestniczyli w świętach jubileuszowych i akademiach innych stowarzyszeń sportowych. Były

---

¹¹⁵ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 7.

¹¹⁶ Zob.: APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

¹¹⁷ APŁ, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 32.

¹¹⁸ APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

¹¹⁹ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 14.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 44.

¹²¹ W zgromadzeniu tym wzięli udział m.in. prymas polski A. Hlond oraz nuncjusz apostolski Francesco Marmaggi. „Hasło Łódzkie” 1928, nr 177, s. 6; „Ilustrowana Republika” 1928, nr 179, s. 1.

¹²² „Hasło” 1929, nr 45, s. 4.

¹²³ APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 102.

¹²⁴ APŁ, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 14.

to uroczystości SS „Union”, Łódzkiego Towarzystwa Kolarskiego, Polskiego Towarzystwa Sportowego „Świt” (przy Narodowej Partii Robotniczej Lewicy), TG „Sokół”, Stowarzyszenia Sportowo-Kulturalnego im. A. Mickiewicza w Chojnach, Wileńskiego Towarzystwa Kolarskiego, PTC, WTC i in.

Dla uczczenia pamięci zmarłych członków zrzeszenia władze „Resursy” zamawiały żałobne nabożeństwa w ich intencji¹²⁵.

e) współdziałanie z Sekcją Śpiewaczą TR „Resursa”

Sekcja śpiewacza (w materiałach źródłowych opisywana także jako: Sekcja Śpiewaczo-Dramatyczna) działała w TR „Resursa”. Jej przedstawiciele uświetniali swoimi występami ważne wydarzenia SSTR „Resursa”. Wykonywali m.in. pieśni religijne podczas nabożeństw z okazji rozpoczęcia i zakończenia sezonu, uświetniali jubileusze Sekcji Sportowej „Resursy” oraz współorganizowali imprezy wewnętrzne, jak na przykład „Oplatek” czy „Pączek”¹²⁶. Zapraszając gości na wyżej wspomniane wydarzenia, ograniczano się zazwyczaj do najbliższej rodziny członków¹²⁷.

W 1929 roku w dowód uznania dla działalności sekcji kolarskiej „Resursy” Maksymilian Kramer ułożył 3 piosenki, tj. *Hej Kolarze, Toast Hasło* oraz *Nasza sekcja wesola* (w tonacji marszowej)¹²⁸.

¹²⁵ APŁ, UWŁ, TRR, [Korespondencja zawiadomienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowej] 1936, sygn. 34, b.p.s.

¹²⁶ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 1–2.

¹²⁷ Udział rodzin działaczy i zawodników w życiu sportowym „Resursy” sprzyjał budowaniu poczucia wspólnotowości i dobra wspólnego. Spośród grona członków można wymienić: Aleksandra i Annę Ulińskich, Rudolfa i Martę Bankonich, Józefa, Mariana i Lucjana Pietraszewskich, Czesława, Jana i L. Skotlewskich, Jana i Helenę Placków, Klemensa, Floriana, Bogdana i Edmunda Urbanowiczów, Franciszka i Janinę Supernaków, Czesława i Mieczysława Leśniaków, Józefa i Tadeusza Jabłońskich, Br. i St. Siutów, Leopolda, Melidę, Anzelmę i Wandę Pladków, Piotra i Wierę Leonow, Adolfa i Ewę Brauner, Wojciecha i Stanisława Wójcików.

¹²⁸ Tekst utworu *Hej Kolarze*:

I *Hej kolarze hejże ha*
Póki wiosna życie trwa
Póki serce żywo bije
Póki kolarz siły czuje
Bo kolarze jadą w parze
Gdy trąbka zagra.

II *Dalej druchowie mili*
Nie będziemy smucili.
Czy bieg długi, czy bieg mały.
Zawsze kolarz jest wytrwały.

III *Nasz kapitan wielki zuch.*
On kieruje cały ruch
Gdy na przodzie jedzie z nami
Za nim gdyby malowani
Jedzie sekcja druchów, zuchów.
Aż patrzeć nie żal,

IV *Nasze Hasło „C Z O Ł E M” wszak*
Biała czapka to nasz znak
Zawsze jedność, zawsze zgoda
Czy to burze, czy pogoda

f) organizowanie wycieczek turystyczno-krajoznawczych

Specjalizacja sportowa członków SSRT „Resursa” w zakresie kolarstwa powodowała, że jednym ze środków treningowych, a zarazem sposobem spędzania czasu wolnego, była turystyka rowerowa. Oprócz pobudek rekreacyjnych i sportowych, na wycieczki wyprawiano się także przy okazji świąt narodowych, religijnych i zwyczajowych. Celem wypraw były: Łagiewniki, Ruda Pabianicka, Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki, Lutomiersk, Szadek, Zgierz, Ozorków, Łęczyca, Brzeziny, Widawa, Piotrków Trybunalski, Wolbórz, Skierniewice, Łowicz, Stryków, Rzgów, Uniejów, Włocławek, Ciechocinek, Łask, Poznań, Warszawa, Lwów i in. W 1922 roku odbyto 25 wycieczek. W 1923 roku, w celu podniesienia wiedzy dotyczącej odwiedzanych miejsc historycznych, zarząd Sekcji Sportowej postanowił nawiązać współpracę z Towarzystwem Krajoznawczym w Łodzi przy ulicy Al. Kościuszki 17¹²⁹.

W 1929 roku w ukończonych 26 wycieczkach kolarze „Resursy” pokonali 16 731 km¹³⁰. Do najważniejszych należały: Górny Śląsk – Kraków – Wieliczka – Częstochowa¹³¹ oraz Łowicz – Tomaszów – Warta – Piotrków – Włocławek¹³². Ze skrótowych sprawozdań z wycieczek można przeczytać o serdecznych stosunkach między uczestnikami wypraw, o życzliwości napotykanym osobom, o hartowaniu ducha kolarzy w trudnych sytuacjach oraz o szczegółowych faktach historycznych odwiedzanych miejsc¹³³. W protokole sprawozdawczym z walnego zebrania członków „Resursy” w 1929 roku czytamy: *Wycieczki odczytywane przez kpt. Janickiego S., Kowalskiego A. i Supernaka Fr. wywołały miły i wesoły nastrój. Różne i liczne przygody i niewygodności znośne z ochotą przez jeźdźców w różnych miejscowościach oklaskiwane były żywo i pozostawiło na zebranych miłe wrażenie*¹³⁴. W czasie wycieczek robiono również zdjęcia.

Więc druchowie póki zdrowie.

Jeszcze służy nam.

APŁ, UWŁ, Księga Pamiątkowa S.S.R., sygn. 36, b.p.s.

¹²⁹ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 5.

¹³⁰ „Hasło” 1929, nr 22, s. 5.

¹³¹ Wycieczka trwała 4 dni i uczestniczyło w niej 14 osób.

¹³² APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 2; S. Glica, *op. cit.*, s. 10; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6; *ibidem*, nr 156, s. 6.

¹³³ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów wycieczek turystycznych S.S. „Resursa”. Rok 1928.29.30, sygn. 30; APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 5–6.

¹³⁴ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 80.

Począwszy od 1930 roku popularność wycieczek wśród członków spadała (we wspomnianym roku zorganizowano ich tylko 15)¹³⁵. Na walnym zebraniu członków SSSTR „Resursa” A. Kowalski zaproponował, *by Sekcja urządziła raz w miesiącu gremjalne wycieczki, a to z tych względów że wycieczki ostatnimi czasy bywają nieliczne*¹³⁶. W 1931 roku podjęto starania, aby zorganizować wycieczkę nad polskie morze, gdzie zamierzano zwiedzić Gdańsk, Gdynię i Hel¹³⁷. Niestety, mimo tak atrakcyjnych celów wypraw, w dalszym ciągu nie cieszyły się one dużym zainteresowaniem. W 1934 roku jeden z członków zarządu F. Supernak tak wyjaśniał ten problem: [...] *nastąpiło to na skutek niedopisywania pogody oraz trudnych warunków materialnych w jakich znaleźli się członkowie dzięki panoszącemu się kryzysowi*¹³⁸.

g) rozwijanie życia towarzyskiego

Ważnym elementem integrującym członków SSSTR „Resursa” było życie wewnątrzklubowe. O sprawach sportowych dyskutowano na zebraniach zarządu, które w sezonie sportowym odbywały się zazwyczaj raz w tygodniu – w poniedziałek. W piątek natomiast odbywały się nieformalne spotkania „informacyjno-koleżeńskie”¹³⁹. Dyskutowano wówczas o problemach sekcji oraz korzystano z różnych godziwych rozrywek, gdyż w lokalu dostępne były warcaby, szachy, domino i kółka zręczności¹⁴⁰. Pozasportowe życie towarzyskie rozwijało się także przy okazji różnych świąt religijnych i zwyczajowych. Organizowano m.in. „Pączek”, „Jajko”, „Tradycyjny Opłatek”¹⁴¹, „Herbatkę” czy „Noc Sylwestrową”. Przebieg tych imprez referowano podczas posiedzeń zarządu TR „Resursa”¹⁴². Wydarzeniom tym często towarzyszyła Sekcja Śpiewacza. Urządzane zabawy karnawałowe – np. w cyklu trzech

---

¹³⁵ APŁ, UWŁ, TRR, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 14, 25.

¹³⁶ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 97.

¹³⁷ „Express Wieczorny Ilustrowany” 1 VIII 1931.

¹³⁸ APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 79; zob. też: APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów wycieczek turystycznych S.S. „Resursa”. Rok 1928.29.30, sygn. 30, s. 77.

¹³⁹ APŁ, UWŁ, WSP, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 66.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 79.

¹⁴¹ Zob.: „Hasło” 1929, nr 7, s. 2.

¹⁴² Na imprezy te Sekcja Sportowa zawsze zapraszała przedstawicieli władz TR „Resursa”. APŁ, UWŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu i Ogólnych zebrań T^{wa} Rzemieślniczego „Resursa” w Łodzi, sygn. 1, s. 45 i n; zob. też: APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 2; APŁ, UWŁ, TRR, Sekcja sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 130.

następujących po sobie sobót – przynosiły wpływy do kasy zrzeszenia¹⁴³. Wiosną wyprawiano się poza Łódź na „Majówkę”¹⁴⁴, a latem na „Lipcówkę”¹⁴⁵ i „Zabawę leśną”. Jednak spotkaniami, które cieszyły się największym zainteresowaniem były rozpoczęcia i zakończenia sezonów sportowych¹⁴⁶. Wówczas to wyprawiano się na wycieczkę do podłódzkich miejscowości, uczestniczono w nabożeństwach, wspólnie biesiadowano, urządzano konkursy strzeleckie oraz tańczono¹⁴⁷. Na imprezach towarzysko-rozrywkowych w lokalu „Resursy” władze zapewniały muzykę, wystrój sali, bufet *prowadzony własnym sposobem (gospodarskim)* oraz loterie fantowe (np. w celu pozyskania funduszy na nowy sztandar)¹⁴⁸. Również sama ceremonia poświęcenia sztandaru stanowiła zaplanowane i starannie przygotowane wydarzenie integracyjne. W 1924 roku program ten obejmował m.in.: przemarsz ulicami miasta z akompaniamentem orkiestry, mszę i poświęcenie proporca, wspólną fotografię, a także obiad i zabawę taneczną w „sali białej” w hotelu „Manteuffla”¹⁴⁹. Gwoździe do sztandaru wbijali rodzice chrzestni oraz członkowie zaproszonych stowarzyszeń sportowych. W 1929 roku działacze „Resursy” zorganizowali rewię sportową w salach Klubu Turystów „Touring-Clubu” (ulica Kilińskiego 145). Poza zabawą taneczną dla członków i sympatyków zrzeszenia przygotowano następujące atrakcje: balet, komedię, karuzel na scenie oraz koncert bałałajkowy. Frekwencja wyniosła 182 osoby¹⁵⁰.

O podtrzymywanie życia towarzyskiego władze Sekcji Sportowej „Resursy” dbały również w okresie zimowym. W 1933 roku J. Placek udostępnił prywatną wiatrówkę i tarcze w celu urządzenia w siedzibie zrzeszenia strzelnicy. Z kolei inni członkowie zadeklarowali przyniesienie małego bilardziku oraz zestawu do gry w kręgle¹⁵¹.

---

¹⁴³ APŁ, UWŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu i Ogólnych zebrań Twą Rzemieślniczego „Resursa” w Łodzi, sygn. 1, s. 194–195; APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 2.

¹⁴⁴ W 1930 roku „majówkę” urządzono w majątku J. Placka, którego willa wraz z ogrodem położona była we wsi Radogoszcz (ulica Modrzejowa 103). APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 90, 102.

¹⁴⁵ Por.: APŁ, UWŁ, WSP, TRR, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924–1936, sygn. 33, s. 98.

¹⁴⁶ W 1923 roku w imprezie zakończenia sezonu uczestniczyło około 60 osób.

¹⁴⁷ APŁ, UWŁ, TRR, Księga raportów, S.S. Resursa, sygn. 27, s. 1–2.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 12, 14, 50.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 17 i n.

¹⁵⁰ APŁ, UWŁ, Księga Pamiątkowa S.S.R., sygn. 36, b.p.s.

¹⁵¹ APŁ, UWŁ, TRR, Księga protokołów S.S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 61.

***

Analizując dzieje SSTR „Resursa” w okresie międzywojennym, można je podzielić na cztery etapy: rozwoju, stabilizacji, kryzysu oraz powrotu do stabilności. We wszystkich tych okresach Sekcja Sportowa wykazywała silnie uzależnienie od czynników ekonomicznych, a także przejawiała dużą wrażliwość na gwałtowne zmiany w polityce wewnątrzklubowej. Bez względu na okoliczności, żywym fundamentem i gwarantem egzystowania oddziału sportowego „Resursy” – przez całe lata dwudzieste i trzydzieste XX wieku – była tkanka ludzka w postaci działaczy, zawodników i sympatyków. Ten swoisty kapitał osobowy ukształtował charakter i tożsamość zrzeszenia oraz pozwolił mu przetrwać trudne okresy działalności. Na uwagę zasługuje również fakt, iż SSTR „Resursa”, będąca praktycznie stowarzyszeniem jednosekcyjnym, rozwinęła wielopłaszczyznową i wielokierunkową pracę sportowo-wychowawczą i oświatowo-kulturalną. Stanowiło to swego rodzaju ewenement w historii łódzkiego ruchu zrzeszeniowego w dwudziestoleciu międzywojennym.

Summary

„Sport is health. Don't miss the trip!”. The directions of activities of the Sports Section of the Craft Association “Resursa”

The goal of this article is to introduce the activities of the Sports Section of the Craft Associations “Resursa”. This club was for Lodz's craftsmen and conducted activities related to sports, education and culture. Thanks to its broad offer the members of the Sports Section could develop their passion through cycling, cycling tourism, being closer to literature and art and supporting human relationships. In the individual areas the character of the work depended on social, economic and political factors.

Paulina Sołuba

(Wydział Filozoficzno-Historyczny UŁ, Łódź)

Życie towarzyskie kolonii amerykańskiej w Berlinie w latach 1933–1939

Liczba członków kolonii amerykańskiej w Berlinie ulegała zmianie w dwudziestoleciu międzywojennym. Po zakończeniu I wojny światowej do stolicy Niemiec stopniowo zaczęli napływać obywatele USA. Berlin ze względu na korzystny kurs dolara, kosmopolityczną atmosferę oraz napływ kapitału amerykańskiego wydawał się być dobrym miejscem do zamieszkania. Sytuacja uległa pogorszeniu w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego. W konsekwencji niepokoїв społecznych wywołanych bezrobociem do władzy doszła partia narodowo-socjalistyczna. Naziści niezwłocznie podjęli kroki zmierzające do całkowitego przejęcia władzy w Niemczech. Zaniepokojeni rozwojem sytuacji Amerykanie nierzadko decydowali się na powrót do ojczyzny. Do wybuchu II wojny światowej, ze względu na wzrost radykalizmu i agresywności nazistów, liczba członków kolonii amerykańskiej w Berlinie stopniowo ulegała zmniejszeniu. Była jednak najbardziej liczna spośród wszystkich społeczności amerykańskich w miastach niemieckich. Wpływ na to miał fakt, iż w stolicy Rzeszy znajdowało się wiele placówek USA, m.in. siedziba ambasady, Stowarzyszenie Korespondentów Zagranicznych oraz filie firm ze Stanów Zjednoczonych. Z tego względu wśród członków kolonii obywateli USA można odnaleźć dyplomatów, dziennikarzy, biznesmenów, artystów czy intelektualistów.

Prezentowana praca powstała w oparciu o relacje obywateli USA przebywających w Niemczech w latach 1933–1939. W celu ukazania jak największego spektrum opinii w tekście uwzględniono wspomnienia różnych grup Amerykanów. Z tego względu korzystano z relacji dyplomatów, korespondentów, biznesmenów i turystów z USA. Warto zaznaczyć, iż wielu obywateli USA nie uwzględniało opisu życia towarzyskiego w swych wspomnieniach. Przyczyn takiego stanu rzeczy

należy doszukiwać się w chęci chronienia niemieckich przyjaciół (część memuarów zostało opublikowanych w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku) oraz w swoistej autocenzurze (Amerykanie niechętnie przyznawali się do kontaktów towarzyskich z nazistami).

Przystępując do pracy, starano się odpowiedzieć na kilka pytań: W jaki sposób przejęcie władzy przez nazistów wpłynęło na wygląd życia towarzyskiego Amerykanów? Z jakimi grupami socjety berlińskiej obywatele USA utrzymywali relacje? W jakim stopniu członkowie kolonii integrowali się w ramach swojej społeczności? Czy życie towarzyskie Amerykanów ewoluowało wraz ze zmianami zachodzącymi w III Rzeszy?

Niniejsza praca ma cztery zasadnicze części. W pierwszej zaprezentowano uczestnictwo Amerykanów w imprezach organizowanych przez nowe władze, w drugiej kontakty obywateli USA z członkami berlińskiej socjety. W trzeciej przedstawiono obraz życia towarzyskiego toczącego się w ramach kolonii, natomiast ostatnia część została poświęcona problemowi zmian zachodzących w postrzeganiu cudzoziemców w Rzeszy.

Zmiana na fotelu kanclerskim największy wpływ wywarła na wygląd życia towarzyskiego Amerykanów, których praca polegała na kontakcie z władzami niemieckimi. Dyplomaci oraz korespondenci z USA w latach dwudziestych mieli okazję obserwować poczynania partii NSDAP. Dziennikarze Louis Lochner, Dorothy Thompson, Hubert R. Knickerbrocker, Hans Kaltenborn czy Karl von Wiegand przeprowadzili w latach 1921–1932 wywiady z Adolfem Hitlerem¹.

---

¹ Pierwszym korespondentem amerykańskim, który przeprowadził wywiad z Hitlerem jako szefem partii był Karl Henry von Wiegand. Uczynił to w 1921 roku. Hubert Renfro Knickerbrocker z „International News Service” po raz pierwszy usłyszał przemówienie wodza w sierpniu 1923 roku w Zirkus Krone w Monachium. Następnie wspomniany korespondent relacjonował pucz monachijski. Po delegalizacji partii zainteresowanie osobą Hitlera spadło. Ten ostatni po wyjściu z więzienia walczył o odnowienie ruchu narodowosocjalistycznego. Druga fala zainteresowania postacią Hitlera i NSDAP nastąpiła w latach 1929–1932. Korespondenci amerykańscy zaczęli zabiegać o możliwość przeprowadzenia wywiadu z Führerem. Zmiana postawy dziennikarzy wynikała ze wzrostu popularności NSDAP. Hans Kaltenborn w 1929 roku zdołał przeprowadzić z Hitlerem wywiad. Louis Lochner z „Associated Press” uczynił to samo w styczniu lub lutym następnego roku. Rozmowa odbyła się w Brunatnym Domu w Monachium. Rok wyborów prezydenckich (1932) również obfitował w spotkania dziennikarzy z przywódcą NSDAP. Wywiad z Führerem przeprowadził wówczas Knickerbrocker z INS, Hans Kaltenborn, Karl von Wiegand i Louis Lochner z AP. W tymże roku z Hitlerem spotkała się także Dorothy Thompson. Swe przemyslenia dziennikarka zawarła w książce pt. *I Saw Hitler – A. Nagorski, Hitlerland. Jak naziści zdobywali władzę*, Poznań 2012, s. 40–41, 108–112.

Amerykanie nie utrzymywali jednak kontaktów towarzyskich z naziistami. Sytuacja ta uległa zmianie po 30 stycznia 1933 roku.

Początkowo elity nazistowskie zajęte dążeniem do przejęcia całości władzy w Niemczech nie udzielały się towarzysko. Sytuacja uległa zmianie po marcu 1933 roku. Odczuł to następca Fredericka M. Sacketta na stanowisku ambasadora amerykańskiego William Dodd². Przybyły w lipcu 1933 roku dyplomata w swym dzienniku zanotował, iż mnożyły się zaproszenia na przyjęcia rządowe, otwarcia targów i wystaw międzynarodowych, premiery teatralne i operowe, imprezy organizowane dla cudzoziemców oraz spotkania urządzone przez osoby prywatne³. Ambasador pisał, co następuje: *To straszne być tak wciąż zmuszanym do brania udziału w tych męczących ceremoniach, ale wydaje się, że bez nich nie można się tu obejść*⁴. Na wspomnianych przyjęciach spotykali się dyplomaci, dziennikarze, intelektualiści, artyści oraz biznesmeni. Uczestniczący w balach Amerykanie zdawali sobie sprawę z propagandowego celu imprez. Naziści starali się na polu towarzyskim pozyskać przychyłność cudzoziemców. Wspomniane spotkania opisywane były również przez niemiecką prasę⁵. Korespondent amerykański Louis Lochner w liście do córki Betty z 10 lutego 1934 roku wymienił listę przyjęć, w których uczestniczył w ostatnim czasie. Amerykanin zjawił się na przyjęciu wydawanym przez szefa Wydziału Zagranicznego NSDAP Alfreda Rosenberga 30 stycznia 1934 roku w hotelu Adlon, następnie 2 lutego udał się na proszoną herbatę do radzieckiego *attaché*, dzień później uczestniczył w oficjalnej kolacji u byłego gubernatora niemieckich posiadłości we wschodniej Afryce. Na wszystkich imprezach Lochner pozyskał nowych znajomych oraz potencjalnych informatorów⁶. Podobnie na uczestnictwo w imprezach nazistowskich zapatrywał się William Shirer. Dziennikarz, po przybyciu do Niemiec pod koniec sierpnia 1934 roku, wykorzystywał każdą nadarzącą się sposobność do zapoznania elity nazistowskiej. Amerykanin uzyskał zaproszenie na *Bierabends* w hotelu Adlon odbywający się 15 listopada

---

² Frederick Sackett był ambasadorem w Rzeszy od lutego 1930 roku do marca 1933 roku; B.V. Burke, *Ambassador Frederic Sackett and the Collapse of the Weimar Republic from 1930 to 1933*, Cambridge University Press 1994, s. 40, 295.

³ F. d'Almeida, *Światowe życie w czasach nazizmu*, Wrocław 2009, s. 245.

⁴ W.E. Dodd, *Dziennik ambasadora 1933–1938*, Warszawa 1972, s. 78; E. Larson, *W ogrodzie bestii. Miłość, terror i amerykańska rodzina w Berlinie czasów Hitlera*, Katowice 2012, s. 144–145.

⁵ F. d'Almeida, *op. cit.*, s. 228.

⁶ L.P. Lochner, *Round Robins from Berlin. Louis P. Lochner's Letters to His Children 1932–1941*, "Wisconsin Magazine of History" Summer 1967, vol. 50, no. 4, s. 309.

1934 roku. Organizatorem przyjęcia był wspomniany wcześniej Alfred Rosenberg. Shirer podczas imprezy poznał wielu liczących się działaczy nazistowskich. Na następnym wydawanym przez Rosenberga przyjęciu w grudniu tegoż roku korespondent miał okazję rozmawiać z numerem dwa III Rzeszy Hermannem Göringiem⁷.

Również przedsiębiorcy amerykańscy mieszkający w Rzeszy starali się utrzymywać kontakty towarzyskie z elitami nazistowskimi. Bankier Henry Mann z National City Bank w sierpniu 1933 roku spotkał się z Hitlerem w celu omówienia dalszych posunięć kanclerza Rzeszy. Na przyjęciach wydawanych przez Manna zjawiali się nie tylko niemieccy finansisci, ale również najbliżsi współpracownicy Führera, np. Joachim Ribbentrop. Ze swej strony Henry Mann pojawiał się na imprezach organizowanych przez nazistów⁸.

Dyplomaci i korespondenci amerykańscy uczestniczący w nazistowskich przyjęciach zauważyli, iż prawdziwymi lwami salonowymi byli Joseph Goebbels i Hermann Göring. Pierwszy znany był z ciętego dowcipu i umiejętności pozyskiwania przychylności rozmówców. Z kolei Göring postrzegany był jako najmilszy członek elity nazistowskiej. Z powodu zamilowania do mundurów i tuszy stawał się często obiektem żartów⁹.

Amerykańscy obserwatorzy wraz z upływem czasu zauważyli, iż wśród bonzów nazistowskich narodziła się rywalizacja na polu organizacji przyjęć. Do 1936 roku niekwestionowanym liderem był Hermann Göring. Wystawność jego imprez spotykała się z krytyką, zwłaszcza ze strony ministra propagandy Josepha Goebbelsa¹⁰.

Wraz ze wzrostem rywalizacji bonzów nazistowskich w kalendarzu spotkań towarzyskich pojawiało się coraz więcej imprez. Amerykanie szybko zostali wciągnięci w wir przyjęć. Korespondent Louis Lochner w liście do córki Betty z 20 kwietnia 1935 roku stwierdził, iż jego kalendarz spotkań towarzyskich nie był tak przepełniony od lat. Największym wydarzeniem roku 1935 okazał się wręcz hollywoodzko zorganizowany ślub Hermanna Göringa z aktorką Emmą Sonnemann. Zaślubiny trwały dwa dni. Lochner wspomniał, iż pierwsza część odbywała się 9 kwietnia 1935 roku. Korespondent z trudem przedostał się przez zatłoczone miasto do opery państwowej, gdzie miała odbyć się uroczystość. Lochner był zaskoczony ilością mundurów oraz zna-

---

⁷ W.L. Shirer, *20th Century Journey. A memoir of a Life and the Times*, volume II: *The Nightmare Years 1930–1940*, Boston – Toronto 1984, s. 182–183, 189–193.

⁸ R. Sobel, *ITT the Management of Opportunity*, New York 1982, s. 91–92.

⁹ L.P. Lochner, *op. cit.*, s. 315; E. Larson, *op. cit.*, s. 146–147.

¹⁰ D. Irving, *Goebbels mózg Trzeciej Rzeszy*, Gdynia 1998, s. 343.

mienitością zaproszonych gości. Na uroczystości pojawili się m.in. członkowie korpusu dyplomatycznego rezydującego w Berlinie. Do dyspozycji gości przeznaczono wyszukane smakołyki i morze alkoholu. Amerykaninowi udało się również uzyskać bilet wstępu na kościelne zaślubiny pary odbywające się 10 kwietnia. Lochner był pod wrażeniem oprawy muzycznej uroczystości. Na potrzeby chóru zaangażowano m.in. śpiewaków berlińskiej opery¹¹.

Amerykanie zauważyli, iż do rywalizacji na polu organizacji przyjęć w 1936 roku dołączył Joseph Goebbels. Głównym oponentem ministra propagandy w tym względzie był Hermann Göring. Wspomniani naziści – jak zauważyła Martha Dodd – nie zjawiali się na przyjęciach oponenta. Każdy z nich starał się zorganizować imprezy przebijające przepychem i splendorem bale przeciwnika¹². Prawdziwe apogeum miało miejsce podczas letnich igrzysk olimpijskich w Berlinie w 1936 roku. Obserwujący Olimpiadę ambasador William Dodd wziął udział w swoim rajdzie przyjęć. Dyplomata w dniu 13 sierpnia pojawił się na *garden party* u marszałka Rzeszy Hermanna Göringa¹³. Na przyjęciu ambasador spotkał wielu dyplomatów z całego świata oraz całą gamę dygnitarzy niemieckich. Był pod wrażeniem pokazu tancerzy ubranych w historyczne stroje z XVIII wieku oraz akrobacji lotniczych asa przestworzy Ernsta Udet¹⁴. Dwa dni później Dodd uczestniczył w balu zorganizowanym przez ministra propagandy Josepha Goebbelsa¹⁵. Przyjęcie odbyło się na Wyspie Pawiej, położonej pod Berlinem. Zaproszono 2700 osób, w tym sportowców. Młode tancerki, trzymające pochodnie, prowadziły gości z molo do właściwego miejsca spotkania. Tam czekali gospodarze, by przywitać biesiadników¹⁶. Obecny na przyjęciu szef berlińskiej siedziby „Associated Press” Louis Lochner wspominał, iż każda dama otrzymała wyjątkowy podarek z porcelany¹⁷. Dziennikarz zauważył, iż wydawane przyjęcia cechowały się nie tylko wytwornością, tendencją do przepychu, ale nade wszystko kosztownością. W pamięci korespondenta zapadł bal wydany przez Josepha Goebbelsa w lipcu 1937

---

¹¹ L.P. Lochner, *op. cit.*, s. 313–314.

¹² M. Dodd, *My Years in Germany*, London 1939, s. 202–203.

¹³ W.E. Dodd, *op. cit.*, s. 101.

¹⁴ *Ibidem*, s. 292. I. Kershaw, *Hitler 1936–1941. Nemezis*, t. 2 cz. 1, Poznań 2002, s. 7. Ernst Udet (1896–1941) – pilot wojskowy, sportowy i wyczynowy, bohater I wojny światowej.

¹⁵ G. Walters, *Igrzyska w Berlinie. Jak Hitler ukradł olimpijski sen*, Poznań 2008, s. 292. F. d’Almeida, *op. cit.*, s. 66–67.

¹⁶ W.E. Dodd, *op. cit.*, s. 294.

¹⁷ D. Irving, *op. cit.*, s. 359.

roku, który odbył się na Wyspie Pawiej. Kilka miesięcy przed planowanym balem grono artystów rozpoczęło pracę nad przemianieniem wyspy w mini raj. W noc wydarzenia na zaproszonych gości czekały ubrane na biało berlińskie uczennice. To one prowadziły biesiadników do miejsca spotkania. Zaproszonym gościom zapewniono nie tylko morze alkoholu, wytworne jadło, ale również drogie podarki¹⁸.

Kolejnym zauważonym przez Amerykanów *novum* było pojawienie się mody na mundury na oficjalnych spotkaniach towarzyskich. Korespondent „Associated Press” Louis Lochner odnotował, iż stopniowo wspomniany ubiór stał się wyznacznikiem ważności gościa. Podczas przyjęć Niemcy nierzadko czuli dyskomfort w rozmowach z ubranymi wieczorowo Amerykanami. Strój współbiesiadnika w takich przypadkach nie sugerował zajmowanego w drabinie społecznej miejsca. Lochner wielokrotnie odczuł ulgę rozmówcy, gdy zdradzał swój zawód. Dziennikarz pełnił funkcję szefa berlińskiego oddziału „Associated Press”. Poinformowani o tym Niemcy automatycznie zaczęli zwracać się do niego „Herr Chefredakteur”¹⁹. Stopniowo mundury pojawiły się również na przyjęciach prywatnych, wydawanych przez Amerykanów. Prekursorem wspomnianej zmiany był kierownik wydziału do spraw prasy zagranicznej z ramienia partii narodowosocjalistycznej Ernst „Putzi” Hanfstaengl. Ten ostatni był dobrze znany członkom kolonii amerykańskiej. Hanfstaengl wielokrotnie pomagał dyplomatom i korespondentom z USA w nawiązywaniu znajomości z elitami nazistowskimi, a nawet samym Hitlerem. Członkowie kolonii często zapraszali go na przyjęcia, mając na względzie fakt, iż matka nazisty była Amerykanką. Sam Putzi ukończył Harvard i płynnie mówił po angielsku, co więcej, jego żona Helena miała obywatelstwo USA. Nieoficjalnie mówiono, iż Putzi był doradcą Hitlera w sprawach amerykańskich²⁰.

W liście do córki Betty z 30 kwietnia 1933 roku korespondent Louis Lochner opisał przebieg wydanego 18 kwietnia przyjęcia. Zaproszonych gości obowiązywał strój wieczorowy. Na spotkanie przybyli politycy niemieccy, np. były minister obrony Wilhelm Groener, oraz zaproszeni Amerykanie, m.in. śpiewaczka Dusolina Giannini²¹.

---

¹⁸ L.P. Lochner, *What About Germany?*, New York 1942, s. 64.

¹⁹ *Ibidem*, s. 24.

²⁰ A. Nagorski, *op. cit.*, s. 241.

²¹ Karl Eduard Wilhelm Groener (1867–1939) – niemiecki polityk, minister transportu (1920–1923), minister obrony (1928–1932), minister spraw wewnętrznych (1931–1932). Dusolina Giannini była amerykańską śpiewaczką operową o korzeniach włoskich. W latach dwudziestych rozpoczęła karierę sceniczną w Europie. Występowała w Hamburgu, Berlinie, Londynie, Paryżu.

Uwzględniony na liście gości Hanfstaengl spóźnił się na uroczystość, co więcej, pojawił się w mundurze partyjnym. Jego zachowanie wywołało piorunujące wrażenie na gościach. Jedną z obecnych w pomieszczeniu dam omdlałym głosem szepnęła: Gestapo²².

Naziści nie wahali się również wykorzystywać organizowanych przyjęć do pozyskania przychylności zagranicznych gości. Przykładem skuteczności wspomnianej taktyki był lotnik Charles Lindbergh. Amerykanin przebywał w Niemczech od 22 lipca do 1 sierpnia 1936 roku. Lindbergh zdecydował się zawitać do Berlina na prośbę *attaché* wojskowego ambasady USA Trumana Smitha. Ten ostatni liczył, iż lotnik amerykański pozyska dla niego kluczowe informacje na temat zbrojeń niemieckich²³. Lindbergh w Berlinie doświadczył królewskiego traktowania. Organizacją jego pobytu w Niemczech zajął się sam Hermann Göring. Lindbergh poznał członków rodziny królewskiej, arystokratów oraz elitę nazistowską. Pierwszego dnia pobytu, 23 lipca 1936 roku, na cześć amerykańskiego lotnika wydano uroczysty lunch. Zjawili się na nim Amerykanie, niemieccy dygnitarze oraz członkowie korpusu dyplomatycznego²⁴. Ukoronowaniem pobytu Lindberghów w Berlinie było wydane na ich cześć 28 lipca 1936 roku przyjęcie²⁵. Gospodarzem był minister lotnictwa Hermann Göring. Wśród zaproszonych znalazło się wielu wojskowych niemieckich i elita nazistowska. Anne Lindbergh wspomniała, iż zapewniono im wyszukane posiłki oraz emocjonujące rozrywki. Lindberghowie poznali również ulubienca ministra lotnictwa – małego lwa²⁶. Zachwycony przyjęciem jakie zgotowali mu Niemcy, Lindbergh wyjechał przeświadczony o potędze nowego państwa. Naziści szczególną atencją otaczali także znanych amerykańskich przedsiębiorców. Przybyły do Berlina 24 czerwca 1937 roku szef IBM (The International Business Machines Corporation) Thomas Watson został ugoszczony w sposób przysługu-

---

²² L.P. Lochner, *Round Robins from...*, s. 296–297. P. Conradi, *Hitler's Piano Player: The Rise and Fall of Ernst Hanfstaengl, Confidante of Hitler, Ally of FDR*, New York 2004, s. 117–119.

²³ T. Smith, *Berlin Alert: The Memoir and Reports of Truman Smith*, Hoover Institution Press 1984, s. 89–90.

²⁴ *Ibidem*, s. 94–95; G.H. Gole, *Exposing the Third Reich: Colonel Truman Smith in Hitler's Germany*, University Press of Kentucky 2013, s. 191.

²⁵ Pomimo prób ograniczenia ilości przyjęć, Lindberghowie pojawili się m.in. u ambasadora amerykańskiego Williama Dodda oraz odwiedzili dawną rodzinę królewską; T. Smith, *op. cit.*, s. 99.

²⁶ A.M. Lindbergh, *The Flower and the Nettle: Diaries And Letters Of Anne Morrow Lindbergh, 1936–1939*, Orlando 1994, s. 97–98; T. Smith, *op. cit.*, s. 100–105; A. Nagorski, *op. cit.*, s. 235.

jący liderowi światowej rangi. Watson spotkał się w Kancelarii Rzeszy z Adolfem Hitlerem, był również honorowym gościem na przyjęciach u Hjalmara Schachta, Josepha Goebbelsa czy Hermanna Göringa²⁷.

Członkowie amerykańskiej kolonii utrzymywali relacje towarzyskie nie tylko z nowymi nazistowskimi władzami, ale również z członkami berlińskiej socjety. Obywatele USA byli zapraszani m.in. do domów niemieckiej arystokracji. Córka ambasadora USA w Berlinie Martha Dodd zaprzyjaźniła się z synem Kronprinza Wilhelma Ludwikiem Ferdynandem²⁸. Dzięki wspomnianej znajomości Amerykanka wraz z bratem Williamem juniorem wielokrotnie była zapraszana do domu pary cesarskiej. Podczas wizyt Martha uświadomiła sobie istnienie przepaści obyczajowej pomiędzy obywatelami USA a była niemiecką rodziną panującą. Nieznający protokołu oraz ceremoniału Amerykanie dopuszczali się nietaktu w stosunku do gospodarzy. Przewinień dopuszczał się nawet ambasador Dodd, który ze względu na pełnione funkcje oraz wykształcenie lepiej orientował się w wymogach towarzyskich. Martha wspominała, iż jej rodzina notorycznie ignorowała zasady dotyczące wymaganego czasu opuszczania przyjęć rodziny cesarskiej. Amerykanka kilkakrotnie w ferworze dyskusji zignorowała znak nawołujący do wyjścia. Z drugiej strony ambasador Dodd wraz z małżonką zbyt szybko opuszczał przyjęcia²⁹.

Z rodziną cesarską przyjaźnił się również korespondent „Associated Press” Louis Lochner. Dziennikarz wśród rodaków uchodził za monarchistę i zwolennika powrotu Hohenzollernów do władzy³⁰. Wspomniany korespondent do Niemiec przyjechał na początku lat dwudziestych XX wieku. W czasie pobytu w Berlinie pozyskał wielu przyjaciół na najwyższych szczeblach władzy. Obracał się wśród elit, ponadto jego druga żona Hilde De Terra née Steinberger miała pochodzenie germańskie³¹.

Przedstawiciele filii amerykańskich firm w Niemczech utrzymywali kontakty towarzyskie ze środowiskiem niemieckich potentatów finansowych. Bankier Henry Mann z National City Bank utrzymywał

---

²⁷ T.J. Watson jr., P. Petre, *Ojciec i syn. Tak powstał IBM*, Warszawa 1994, s. 53–54.

²⁸ Ludwik Ferdynand w swym pamiętniku nazwał rezydencję Doddów swoim „drugim domem”; E. Larson, *op. cit.*, s. 121.

²⁹ M. Dodd, *op. cit.*, s. 62–67.

³⁰ L.P. Lochner, *Round Robins from...*, s. 317; M. Dodd, *op. cit.*, s. 99.

³¹ Autorzy źródeł z epoki podają dwie wersje pochodzenia Hildy – była Niemką lub Austriaczką. Nazwisko panięńskie żony Lochnera brzmiało Steinberger. Hilda z pierwszego małżeństwa miała córkę Rosemarie De Terra.

bliskie relacje m.in. z członkiem *Freundeskreis der Wirtschaft* Kurtem von Schröderem i prawnikiem Gerhardtem A. Westrickem³².

Uczestnictwo w życiu towarzyskim Berlina przysporzyło Amerykanom wpływowych znajomych wśród polityków niemieckich. Ambasador USA w Berlinie William Dodd najbliższe relacje utrzymywał z ministrem gospodarki i dyrektorem Banku Rzeszy Hjalmarem Schachtem. Niemiec był częstym gościem w domu państwa Doddów³³. Niemal przyjacielskie kontakty łączyły ambasadora z Bernhardem von Bülowem, sekretarzem stanu w *Auswärtiges Amt*³⁴. Następcę Bülowa Hansa Dieckhoffa nazywał *najbardziej demokratycznie myślącym człowiekiem w całym Ministerstwie Spraw Zagranicznych*³⁵. Dobre relacje łączyły go również z ministrem gospodarki Rzeszy w latach 1933–1934 Kurtem Schmittem³⁶.

Wśród członków kolonii amerykańskiej znajdowały się osoby, które nie musiały, ze względu na pełnione funkcje, utrzymywać relacji z elitami niemieckimi i nazistowskimi. W dużej mierze były to osoby prywatne. Często sytuacja materialna uniemożliwiała im prowadzenia światowego życia. Do takich osób można zaliczyć m.in. Mildred Fish-Harnack. Przyjechała ona do Niemiec w 1929 roku jako żona Arvida Harnacka. Mildred poznała przyszłego męża w 1926 roku, gdy jako stypendysta Fundacji Rockefellera podjął studia na uniwersytecie w Madison w stanie Wisconsin³⁷. Mildred i jej mąż prowadzili bujne życie towarzyskie. Wśród ich znajomych znajdowało się wielu niemieckich pisarzy, poetów, wydawców, naukowców czy tłumaczy. Regularnymi gośćmi na przyjęciach wydawanych przez Mildred byli wydawca Samuel Fischer, Ernst Rowohlt, pisarz Ernst von Salomon, Max Mohr, Adam Kuckhoff, krytyk Erich Franzen czy dziennikarka Margret Boveri³⁸. Do grona znajomych Mildred można również zaliczyć członków kolonii amerykańskiej, przede wszystkim rodzinę Doddów.

---

³² R. Sobel, *op. cit.*, s. 91–92. Baron Kurt von Schröder (1889–1966) – bankier niemiecki, zwolennik Hitlera. Gerhardt Alois Westrick (1889–1957) – niemiecki biznesmen i prawnik, reprezentant kilku firm amerykańskich w III Rzeszy (m.in. ITT, General Motors, Ford, Texas Oil).

³³ E. Larson, *op. cit.*, s. 204–205.

³⁴ W.E. Dodd, *op. cit.*, s. 287, 371.

³⁵ *Ibidem*, s. 330.

³⁶ *Ibidem*, s. 110.

³⁷ S.B. Brysac, *op. cit.*, s. 120–122. Na wspomnianej uczelni Mildred Fish jednocześnie studiowała i wykładała literaturę niemiecką.

³⁸ *Ibidem*, s. 145.

Amerykanie, pomimo napiętego harmonogramu życia towarzyskiego Berlina, znajdowali również czas na utrzymywanie bliskich relacji z członkami własnej kolonii. Obywatele USA tłumnie zjawiali się m.in. na przyjęciach organizowanych przez swych dyplomatów czy dziennikarzy amerykańskich. Do najbardziej udanych przyjęć należały te organizowane przez korespondentkę „Chicago Tribune” Sigrid Schultz. Martha Dodd zauważyła, iż u wspomnianej dziennikarki zjawiali się nie tylko ludzie pióra, ale również dyplomaci, biznesmeni, naziści czy Niemcy o poglądach antyrządowych. Także ambasador Dodd ze względu na ożywczą atmosferę i intelektualne debaty chętnie udawał się na lunchy i przyjęcia organizowane przez Schultz. Równie popularne były imprezy odbywające się u Dorothy i Freda Oeschnerów. Ten ostatni pracował jako korespondent dla „United Press”. W domu Oeschnerów można było spotkać nie tylko członków kolonii amerykańskiej w Berlinie, ale również przyjezdnych gości. Martha Dodd za ich pośrednictwem poznała m.in. senatora Roberta La Follette’a jr., który latem 1937 roku odwiedził Niemcy³⁹.

Członkowie amerykańskiej kolonii posiadali również swoje ulubione miejsca w Berlinie. Korespondenci amerykańscy rezydujący w Berlinie spotykali się w dwóch miejscach. Pierwszym z nich był hotel Adlon, drugim „włoska” restauracja „Taverne” należąca do Willy’ego Lehmana. W tym ostatnim lokalu Amerykanie spędzali większość wieczorów, zażarcie dyskutując. Przy dziennikarskim stoliku spotykało się z „United Press” Eda Beattie i Freda Oeschnera, z „International News Service” Pierre’a Husa, z „New York Timesa”: Guido Endersa, Otto Tolischusa i Ala Rossa oraz z chicagowskiego „Daily News” Wally’ego Deuela. Rzadko pojawiali się natomiast Louis Lochner z „Associated Press” i John Elliott z „New York Herald Tribune”⁴⁰. Ten pierwszy z racji długiego pobytu w Niemczech miał bujne życie towarzyskie i tym samym ograniczenia czasowe nie pozwalały mu bywać w „Taverne”. John Elliott natomiast był abstynentem, tym samym nie wpasowywał się we wzorzec typowego amerykańskiego korespondenta w Berlinie. Spotkania w „Taverne” trwały zazwyczaj całą noc i charakteryzowały się konsumpcją dużych ilości alkoholu.

Wybrani członkowie kolonii amerykańskiej podejmowali również próby tworzenia salonów. Naturalne predyspozycje miała Mildred

---

³⁹ M. Dodd, *op. cit.*, s. 95–97.

⁴⁰ W.L. Shirer, *Dziennik berliński. Zapiski korespondenta zagranicznego 1934–1941*, Warszawa 2007, s. 42; M. Dodd, *op. cit.*, s. 86–90; E. Beattie jr., *Freely to Pass*, New York 1942, s. 55–56.

Fish-Harnack. Pomimo skromnych zasobów finansowych Amerykanka potrafiła zapewnić odpowiedni wikt dla gości. Córka ambasadora Dodda zauważyła, iż w domu Mildred panowała ożywcza atmosfera i zawsze toczyła się interesująca dyskusja⁴¹. Zainspirowana przykładem koleżanki Martha Dodd podjęła próbę stworzenia własnego salonu. Wraz z bardziej doświadczoną koleżanką córka ambasadora stworzyła listę potencjalnych uczestników spotkań. Wśród zaproszonych znaleźli się m.in. niemieccy poeci, pisarze i redaktorzy. Niestety spotkanie nie przebiegło w oczekiwany sposób. Goście czuli się skrepowani, wielu stworzyło kilkuosobowe grupy dyskusyjne, co niektórzy odizolowali się od reszty towarzystwa. Martha zauważyła, iż jedynym udanym aspektem spotkania był wikt. Zaproszeni literaci widocznie niedożywieni oraz sfrustrowani pochłonęli tonę jedzenia. Mając na względzie nieudany początek funkcjonowania salonu literackiego, Martha postanowiła zrezygnować z kontynuacji eksperymentu⁴².

Amerykanie organizujący u siebie przyjęcia musieli zmierzyć się z istnieniem tzw. „salonowego szpiegostwa”⁴³. Ambasador USA zauważył, iż w listopadzie 1934 roku jeden z gości obecnych na wydawanym lunchu okazał się być funkcjonariuszem partyjnym, przygotowującym sprawozdanie dla Ministerstwa Propagandy Rzeszy. William Dodd był zaniepokojony obecnością „salonowych szpiegów”, zważywszy iż część jego niemieckich znajomych wypowiadała się dość swobodnie na temat reżimu Hitlera⁴⁴. *Attaché* wojskowy Truman Smith naocznie przekonał się, iż nawet własnoręczny dobór listy gości nie gwarantuje bezpieczeństwa rozmówców. Amerykanin dowiedział się, iż jeden z obecnych na jego przyjęciu Niemców został zadenuncjowany⁴⁵. Wśród członków kolonii amerykańskiej szybko rozniosła się plotka, iż po przyjęciach krąży nazistowski szpieg⁴⁶.

O istnieniu salonowego szpiegostwa przekonała się również Martha Dodd. Na jej przyjęciach regularnie zjawiała się niemiecka arystokra-

---

⁴¹ S.B. Brysac, *Resisting Hitler. Mildred Harnack and the Red Orchestra*, New York 2000, s. 145–147; E. Larson, *op. cit.*, s. 186–188.

⁴² E. Larson, *op. cit.*, s. 191–192.

⁴³ F. d’Almeida, *op. cit.*, s. 252. Shirer zauważył, że po przyjeździe do Berlina pierwszą rzeczą, jaką uczył się korespondent było zachowywanie dystansu do otoczenia. Nie wolno było nikomu ufać, ponieważ wszędzie znajdowali się szpiedzy czekający na „nieprawomyślnie” słowa; W.L. Shirer, *20th Century Journey...*, s. 138–139.

⁴⁴ W.E. Dodd, *op. cit.*, s. 165–166; B. Fromm, *Krew i bankiety. Życie polityczne, towarzyskie i uczuciowe w Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2004, s. 150–151.

⁴⁵ Sprawa dotyczyła oficera lotnictwa Walthera von Etzdorfa. Niemiec podczas przyjęcia potępił agresywną politykę zagraniczną Hitlera.

⁴⁶ G.H. Gole, *op. cit.*, s. 152.

cja, oficerowie SS i SA oraz wielu Amerykanów. Podczas jednej z imprez, Martha, chcąc uhonorować swych nazistowskich gości, postanowiła nastawić płytę z pieśnią na cześć Horsta Wessela. Pomysł ten wywołał krytykę ze strony Hansa Thomsena pełniącego funkcję łącznika pomiędzy MSZ a kancelarią Hitlera. Do tej pory ów Niemiec uchodził wśród Amerykanów za liberała mającego wątpliwości co do rządów nazistów. Jednak oburzenie Thomsena wywołane słuchaniem hymnu partii NSDAP podczas prywatnego spotkania jasno uświadomiło Marcie fanatyzm młodego Niemca. Amerykanka doszła do wniosku, iż Thomsen pełnił funkcję szpiega wśród korpusu dyplomatycznego. Martha niezwłocznie poinformowała swego ojca o tym incydencie⁴⁷.

Amerykanie czynili również wysiłki w celu odpowiedniego ugoszczenia swych przyjezdnych rodaków. Dowodem potwierdzającym prawdziwości wspomnianego wcześniej stwierdzenia może być relacja pisarza Thomasa Wolfe'a, który zawitał do Berlina 7 maja 1935 roku⁴⁸. Podobnie jak w przypadku Lindbergha zarówno Niemcy, jak i członkowie amerykańskiej kolonii zgotowali mu królewskie przyjęcie⁴⁹. Swój zachwyt wywołany postawą rozmówców Wolfe wyraził w liście adresowanym do matki dnia 15 maja 1935 roku. Pisarz opisywał w nim prawdziwy rajd przyjęć, w których uczestniczył. Pokreślił również fakt zasypywania go zaproszeniami na przeróżne *eventy*. Pisarz był zachwycony gościnnością Amerykanów i Niemców oraz uwielbieniem tych ostatnich dla jego piśmiennictwa⁵⁰. W tym czasie Wolfe spotykał się z krytyką swej twórczości w Stanach Zjednoczonych, tym bardziej cieszyła go estyma, jaką cieszył się wśród obywateli Rzeszy. Zajęty przyjęciami, udzielaniem wywiadów, składaniem autografów Wolfe nie kontestował nowych realiów Niemiec. Negatywna refleksja nad zmianami, jakie zaszły w tym państwie, dokonała się dopiero podczas letnich igrzysk olimpijskich w Berlinie w 1936 roku⁵¹.

Życie towarzyskie obywateli USA w Berlinie ewoluowało z upływem czasu. Największe zmiany zaszły w nim po „nocy długich noży” 30 czerwca 1934 roku. Władze niemieckie zaczęły niechętnie spoglądać na zbyt bliskie stosunki obywateli Rzeszy z cudzoziemcami. Pod-

---

⁴⁷ M. Dodd, *op. cit.*, s. 60–62; E. Larson, *op. cit.*, s. 192–194.

⁴⁸ Thomas Wolfe odbył siedem podróży na Stary Kontynent w latach 1924–1936; W. Zacharasiewicz, *Images of Germany in American Literature*, Iowa City 2007, s. 105–106.

⁴⁹ T. Wolfe, *The Notebooks of Thomas Wolfe*, University of North Carolina Press 1970, s. 743.

⁵⁰ *Idem*, *The Letters of Thomas Wolfe to His Mother*, New York 1968, s. 250. Por.: *idem*, *Notebook...*, s. 748.

⁵¹ *Idem*, *Notebook...*, s. 821.

czas przemówienia 13 lipca 1934 roku Hitler zapowiedział, iż *Niemcy, którzy zachowują w tajemnicy treść rozmów z przedstawicielami obcych państw, będą uważani za zdrajców i karani śmiercią*⁵². Martha Dodd wspominała, iż domy części Amerykanów znalazły się na swojej liście proskrypcyjnej. Członkowie kolonii amerykańskiej w Berlinie dotkliwie odczuli praktyczny wymiar nowych realiów. Wielu z nich było zmuszonych wycofać się z wcześniej ustalonych spotkań, np. William Dodd nie skorzystał z zaproszenia ministra gospodarki Rzeszy w latach 1933–1934 Kurta Schmitta. Ten ostatni zaprosił profesora wraz z małżonką na tydzień do swego domku letniskowego w Bawarii. Po 30 czerwca nie ponawiał propozycji, obawiając się represji ze strony władz. Niemcy zaczęli przejawiać większy dystans w stosunku do cudzoziemców⁵³.

Izolacja kolonii amerykańskiej nie nastąpiła od razu. Obywatelom USA udawało się jeszcze w drugiej połowie 1934 roku utrzymywać bliższe relacje z Niemcami. Sytuacja jednak stopniowo ulegała pogorszeniu. Wyjątek stanowiło jedynie lato 1936 roku. Wówczas to w Niemczech odbywały się igrzyska olimpijskie. Dla zagranicznych gości oraz cudzoziemców mieszkających w Berlinie wydano szereg przyjęć. Rząd nazistowski dążył do poprawy swego wizerunku na arenie międzynarodowej. Po zakończeniu igrzysk sytuacja powróciła do stanu poprzedniego. Martha Dodd wspominała, iż w latach 1937–1938 wraz z członkami ambasady USA znalazła się w izolacji towarzyskiej⁵⁴. Zdaniem córki amerykańskiego dyplomaty, nowe realia najbardziej uderzyły w środowisko korespondentów z USA. Przez ponad półtora roku (1933–1934) dziennikarze utrzymywali zażyłe relacje z nazistowskimi bonzami. Podczas rozmów Amerykanka wielokrotnie słyszała opowieści o prywatnych spotkaniach m.in. z ministrem propagandy Josephem Goebbelsem. Dziennikarze utrzymywali również bliskie relacje z szefem Gestapo Rudolfem Dielsem oraz Ernstem „Putzi” Hanfstänglem⁵⁵. W drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku nazistowscy urzędnicy spotykali się z dziennikarzami tylko podczas oficjalnych imprez i udzielania wywiadów. Wszelkie kontakty zostały ograniczone do minimum⁵⁶.

Najdotkliwiej odczuwali nowe realia korespondenci dopiero rozpoczynający pracę w Niemczech, tym samym nie posiadający własnej

---

⁵² W.E. Dodd, *op. cit.*, s. 117.

⁵³ *Ibidem*, s. 118.

⁵⁴ M. Dodd, *op. cit.*, s. 105, 106.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 104.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 106.

siatki informatorów. W takiej sytuacji znalazł się William Shirer przybyły do Niemiec pod koniec sierpnia 1934 roku. Amerykaninowi udało się jednak pozyskać obiecujące znajomości wśród środowiska korespondentów zagranicznych. Głównym informatorem Shirera został Norman Ebbutt z londyńskiego „Timesa”. Ze względu na politykę gazety Brytyjczyk nie mógł publikować zdobytych informacji, przekazywał je więc Amerykaninowi⁵⁷. Wraz z upływem lat sytuacja ulegała stopniowemu pogorszeniu. Nowy korespondent „United Press” Richard Helms, który zawitał do Berlina pod koniec listopada 1935 roku przekonał się, iż nawet członkowie kolonii amerykańskiej mieli trudność z uzyskiwaniem informacji. Podejmowane zaś próby włączenia się w życie towarzyskie elit nazistowskich nie przynosiły pozytywnych rezultatów⁵⁸.

Najdotkliwiej amerykańscy dziennikarze odczuli nowe podejście Niemców podczas balu zorganizowanego przez stowarzyszenie korespondentów w 1937 roku. Wspomniana impreza odbywała się corocznie w hotelu „Adlon” lub „Esplanade”. Omawiane wydarzenie uchodziło za ważny punkt życia towarzyskiego w Berlinie⁵⁹. Było również idealnym miejscem do zdobywania nieoficjalnych informacji, biorąc pod uwagę fakt, iż na balu zjawiali się niemieccy oficjele, dyplomaci oraz intelektualiści. W 1937 roku przedstawiciele władz niemieckich nie zaszczylili dziennikarzy swoją obecnością⁶⁰. Sytuacja ta nie zdziwiła korespondenta „United Press” Edwarda Beattie juniora. Dziennikarz stwierdził, iż środowisko, do którego przynależał było najbardziej znienawidzoną przez partię nazistowską grupą. W prasie podporządkowanej NSDAP korespondenci amerykańscy byli nazywani sprzedawczykami Żydów, kapitalistów oraz komunistów⁶¹.

Część członków kolonii amerykańskiej starała się przechytrzyć władze niemieckie i ich zakaz fraternizacji. *Attaché* wojskowy Truman Smith po przyjeździe do Berlina w lipcu 1935 roku postanowił niezwłocznie odnowić znajomości z Niemcami poznanymi w okresie Republiki Weimarskiej⁶². Za tym krokiem przemawiał fakt, iż zakaz fraternizacji wprowadzony w 1934 roku nie dotyczył podtrzymywania znajomości zawartych wcześniej. W gronie znajomych *attaché* znajdo-

---

⁵⁷ W.L. Shirer, *20th Century Journey...*, s. 206.

⁵⁸ R. Helms, *A Look Over My Shoulder: A Life in the Central Intelligence Agency*, New York 2003, s. 18–19.

⁵⁹ <http://www.vap-deutschland.org/geschichte.php> [dostęp: 12 VIII 2015]; E. Larson, *op. cit.*, s. 240.

⁶⁰ M. Dodd, *op. cit.*, s. 106.

⁶¹ E. Beattie jr., *op. cit.*, s. 53.

⁶² Amerykanin rezydował w Berlinie w latach 1920–1924.

wali się m.in. minister wojny generał Werner von Blomberg czy dyplomata Rochus von Rheinbaben⁶³. Smithowie w 1935 roku uczestniczyli w prawdziwym rajdzie przyjęć. Truman w ten sposób odnowił relacje z czasów lat dwudziestych XX wieku⁶⁴. Pracujący w Berlinie *attaché* zazdrościli Amerykaninowi źródeł informacji.

Smith starał się również wykorzystać przychyłność niemieckich wojskowych i poprzez oficjalne prośby pozyskiwać zgodę na fraternizację. Częstym odbiorcą petycji Trumana był oficer nadzorujący korpus *attaché* wojskowych major Rabe von Pappenheim. Ten ostatni zapoznał się m.in. z listą gości Smitha stworzoną na potrzeby zbliżającego się przyjęcia dla całego korpusu *attaché*. Impreza miała odbyć się w styczniu 1936 roku. Wśród 190 potencjalnych gości około 100 było niemieckimi wojskowymi. Truman w ten sposób chciał uzyskać pozwolenie na przybycie rzeczonych obywateli III Rzeszy. Pappenheim zaakceptował zaprezentowaną listę gości, tym samym udzielając zezwolenia⁶⁵.

Nastawienie Amerykanów względem nowych władz niemieckich miało istotny wpływ na ich życie towarzyskie. Ambasador USA w Berlinie William Dodd szybko dał się poznać jako wojujący antynazista. Z tego względu unikał brania udziału w oficjalnych propagandowych imprezach oraz nie utrzymywał bliskich relacji z czołowymi nazistami. Ze względu na jego postawę strona niemiecka dopuszczała się uchybień względem amerykańskiego dyplomaty. Córka ambasadora Martha Dodd wspominała, iż doszło do wiele mówiącego incydentu w 1937 roku. Hitler, jak co roku, wydawał przyjęcie dla korpusu dyplomatycznego. Według zarządzeń szefa protokołu, żona ambasadora amerykańskiego miała zasiąść tuż obok Hitlera. Po przybyciu na imprezę zaskoczona Amerykanka została posadzona naprzeciwko przywódcy III Rzeszy. Organizatorzy nawet nie starali się wyjaśnić powodów owego protokolarnego uchybienia. Dla rodziny Doddów afront był jednoznaczny i wiele mówiący⁶⁶.

Następca Williama Dodda, ambasador Hugh Wilson, dążył do poprawy relacji amerykańsko-niemieckich. Dyplomata często uczestniczył w prywatnych spotkaniach z elitami nazistowskimi, przyjmował ich również u siebie. Wilson nie wahał się również wykorzystywać znaczących Amerykanów do zacieśniania więzów z bonzami NSDAP.

---

⁶³ G.H. Gole, *op. cit.*, s. 148–149. Rochus von Rheinbaben – dyplomata niemiecki, współpracownik Gustawa Stressemana, od 1930 roku członek NSDAP.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 146–147.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 161.

⁶⁶ M. Dodd, *op. cit.*, s. 303–304.

Szczególnie istotne było to na początku jego pobytu w Berlinie. Wilson przybył do stolicy Niemiec 3 marca 1938 roku. Już na początku swego pobytu uzyskał idealny pretekst do poznania Adolfa Hitlera. W omawianym czasie zawitał do Berlina były prezydent Stanów Zjednoczonych Herbert Hoover. Wilson nakłonił go do przeprowadzenia 8 marca 1938 roku rozmowy z Hitlerem. Ambasador po spotkaniu wydał uroczysty lunch na cześć Hoovera. Wśród zaproszonych znaleźli się politycy niemieccy i elity nazistowskie⁶⁷. Wilson nie omieszkał również wykorzystać podziwu i szacunku, jakim cieszył się lotnik USA Charles Lindbergh u ministra lotnictwa III Rzeszy Hermanna Göringa. Podczas wizyty amerykańskiego pilota w Berlinie w październiku 1938 roku w ambasadzie urządzono na jego cześć przyjęcie⁶⁸. Zaproszony na wspomnianą kolację mającą miejsce 18 października 1938 roku Göring niespodziewanie udekorował Lindbergha odznaczeniem. Amerykaninowi przekazano Order Orła Niemieckiego za Zasługi – najwyższe odznaczenie niemieckie przeznaczone dla cudzoziemców⁶⁹.

Agresywna polityka niemiecka powodowała wzrost napięcia w życiu towarzyskim kolonii amerykańskiej. Korespondent Edward Beattie junior do najdziwniejszych przyjęć, w jakich uczestniczył, zaliczył odbywającą się w połowie września 1938 roku kolację w domu pierwszego sekretarza ambasady USA w Berlinie Donalda Heatha. Niemieccy goście odizolowali się od reszty towarzystwa. W odpowiedzi cudzoziemcy utworzyli własne grupy dyskusyjne. Wśród gości wyczuwało się niepewność jutra. Zdaniem wielu uczestników przyjęcia toczący się kryzys czechosłowacki mógł zakończyć się wojną. Pracownicy ambasady USA podejmowali kroki mające na celu wywóz rodaków z zagrożonych terenów⁷⁰.

Kolejnym wydarzeniem, które odcisnęło piętno na życiu towarzyskim kolonii była „noc kryształowa” mająca miejsce z 9 na 10 listopada 1938 roku. Wielu Amerykanów zdecydowało się na opuszczenie III Rzeszy. Również Waszyngton, pragnąc wyrazić swój sprzeciw wobec agresywnej polityki niemieckiej względem Żydów, zdecydował o wezwaniu 15 listopada ambasadora Hugh Wilsona na „konsultacje”. Na

---

⁶⁷ L.P. Lochner, *Herbert Hoover and Germany*, New York 1960, s. 134–136.

⁶⁸ Lindbergh przebywał w Niemczech od 11 do 29 października 1938 roku; T. Smith, *op. cit.*, s. 127–138; H. Wilson, *A Career Diplomat: The Third Chapter, The Third Reich*, New York 1960, s. 71–72.

⁶⁹ Order Orła Niemieckiego za Zasługi został ustanowiony przez Kanclerza Rzeszy 1 maja 1937 roku. Orderem został odznaczony również przemysłowiec Henry Ford; C.A. Lindbergh, *Autobiography of Values*, New York, London 1977, s. 180–181; A. Nagorski, *op. cit.*, s. 239.

⁷⁰ E. Beattie jr., *op. cit.*, s. 81.

czele placówki USA w Berlinie stanął wówczas *chargé d'affaire ad interim* Prentiss Gilbert. Utrzymujący się stan nieobecności ambasadora USA w Berlinie został przez Niemcy potraktowany jako afront dyplomatyczny⁷¹. Korespondent „United Press” Edward Beattie junior zauważył, iż rząd niemiecki ignorował Gilberta⁷². Po wyjeździe Wilsona naziści nie podejmowali kroków w celu zacieśnienia relacji towarzyskich z pracownikami ambasady⁷³.

Liczba członków kolonii amerykańskiej w Berlinie wraz z upływem czasu ulegała zmniejszeniu. Wpływ na to miał trwający w USA wielki kryzys gospodarczy oraz wzrost kosztów utrzymania w Berlinie. W ramach szukania oszczędności część gazet amerykańskich decydowało się na odwołanie swych wysłanników ze stolicy Niemiec. Zwolnienia dziennikarzy szczególnie widoczne były po 1936 roku⁷⁴. Zmniejszeniu uległ również korpus dyplomatyczny. Wielu obywateli USA przebywających w Niemczech w celach prywatnych także decydowało się na wyjazd. Istotną rolę w podjęciu wspomnianej decyzji odegrała agresywna polityka niemiecka i obawa przed wybuchem wojny.

Członkowie amerykańskiej kolonii nie stronili od bywania na przyjęciach wydawanych zarówno przez rodaków, jak i niemieckich gospodarzy. W zależności od pełnionej funkcji ich kalendarz wydarzeń towarzyskich był bardziej lub mniej obficie wypełniony. W największym stopniu udzielali się towarzysko dyplomaci oraz korespondenci amerykańscy. Również biznesmeni ze Stanów Zjednoczonych starali się poprzez kontakty na niwie prywatnej podtrzymywać dobre relacje z elitami nazistowskimi oraz czołowymi niemieckimi przedsiębiorcami czy bankierami. Wspomniane grupy spotykały się nie tylko z elitami nazistowskimi, lecz również z niemiecką szlachtą, politykami, intelektualistami czy artystami. Amerykanie nie pełniący znaczących funkcji znajdowali się na obrzeżach życia towarzyskiego berlińskiej socjety. Wszystkich obywateli USA łączyła przynależność do kolonii. W jej ramach spotykano się na niwie towarzyskiej. Często organizowano imprezy w domach pracowników ambasady USA oraz w lokalach poszczególnych Amerykanów. Wygląd życia towarzyskiego członków

---

⁷¹ J. Kiwerska, *Między izolacjonizmem a zaangażowaniem. Europa w polityce Stanów Zjednoczonych od Wilsona do Roosevelta*, Poznań 1995, s. 404.

⁷² Prentiss Gilbert zmarł na zawał serca w Berlinie 24 lutego 1939 roku w wieku 55 lat. Od maja tegoż roku na czele placówki stanął Alexander C. Kirk.

⁷³ E. Beattie jr., *op. cit.*, s. 92.

⁷⁴ S. Cloud, L. Olson, *Chłopcy Murrowa. Na frontach wojny i dziennikarstwa*, Warszawa 2006, s. 39. W szczytowym momencie w połowie lat trzydziestych w Niemczech przebywało około 50 korespondentów amerykańskich.

kolonii ewoluował wraz ze zmianami zachodzącymi w III Rzeszy. Dla Amerykanów najbardziej wypełnionymi imprezami były lata 1933 i 1936. Ze względów m.in. propagandowych pierwszy rok po przejęciu władzy przez nazistów obfitował w spotkania towarzyskie. Kolejnym okresem dogodnym do zaimponowania i pozyskania przychylności cudzoziemców były igrzyska olimpijskie 1936 roku. Wówczas to odbył się prawdziwy rajd przyjęć. Od drugiej połowy 1934 roku można mówić o postępującej izolacji towarzyskiej obywateli USA. Jedyne moment odwilży nastąpił, jak zostało wspomniane wcześniej, w 1936 roku. Ze względu na trwający kryzys gospodarczy, wzrost kosztów utrzymania oraz agresywną politykę niemiecką, stopniowo ilość członków kolonii ulegała zmniejszeniu. Pozostali w Niemczech Amerykanie w dużej mierze ograniczyli swe życie towarzyskie do spotkań z rodakami.

Summary

Social life of the American colony in Berlin in 1933–1939

After the end of World War I, US citizens began arriving to the German capital again. Due to a favorable dollar exchange rate, cosmopolitan atmosphere and the influx of American capital, Berlin seemed to be a good place to live. American diplomats, correspondents, businessmen and artists lived in the German capital. The seizure of power by the Nazis affected the social life of Americans. US citizens still maintained relations with Berlin social elites, German politicians, bankers and intellectuals. Increasingly, however, Americans took part in parties issued by the Nazi elite. In varying degrees, US citizens succumbed to the charms of the new regime. The American social life was also affected by the evolution of the internal situation of the Reich and the unfavorable attitude of the regime towards foreigners. The members of the colony also integrated within their community, which became extremely helpful during the social isolation of Americans.

Przemysław Lewandowski
(Warszawa)

Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Polsce (1945–1999)¹

Straty wojenne

Polska doświadczona ludobójstwem już od pierwszych dni najazdu III Rzeszy Niemieckiej poniosła na skutek terroru okupanta największe straty demograficzne i materialne spośród okupowanych narodów Europy. Do dnia dzisiejszego, ze względu na brak dostępu do rosyjskich archiwów, niemożliwe jest ustalenie zaangażowania sowieckiego w zbrodnie dokonane na Polakach podczas II wojny światowej. Na początku 1946 roku ludność Polski wynosiła 23,9 mln mieszkańców, co w porównaniu z rokiem 1938 stanowiło spadek o ponad 30%².

Największe straty Polska poniosła w latach 1939–1945 na skutek agresji, terroru i polityki eksterminacyjnej hitlerowskich Niemiec. W ponad 5870 obozach, więzieniach, katowniach i gettach niemieckich, zorganizowanych przez władzę III Rzeszy, a także w efekcie działań wojennych życie straciło blisko 6 mln obywateli polskich³.

---

¹ Szerzej na ten temat w: P. Lewandowski, *Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (1945–1984)*, [w:] *Czy mamy coś nowego do powiedzenia? II wojna światowa w badaniach młodych historyków*, pod red. M. Krupeckiej, K. Utrackiej, Warszawa 2014, s. 259–282.

² Spis powszechny przeprowadzony 14 lutego 1946 roku wykazał, że w granicach Polski zamieszkiwało 23,9 mln ludności. B. Trzecińska, *Ludność. Liczba ludności i jej zmiany*, [w:] *Repetitorium z geografii gospodarczej*, pod red. I. Fierli, Warszawa 2001, s. 216; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2001*, Warszawa 2003, s. 156.

³ *35-lecie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Sesja plenarna, 10 listopada 1980 roku*, Warszawa 1982, s. 14; H. Cieniuszek, *Zbrodnie hitlerowskie w Polsce*, Warszawa 1971, s. 14–19, 53–57; *Raport Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce o stanie badania zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości oraz ścigania ich sprawców*, [w:] *Dokumenty przyjęte przez uczestników posiedzenia plenarnego Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce w dniu 10 listopada 1980 roku*, Warszawa 1982, s. 12–20.

Rozważając ogólny bilans strat ludnościowych Polski w okresie II wojny światowej, konieczne wydaje się przywołanie publikacji Biura Odszkodowań Wojennych działającego przy Prezydium Rady Ministrów z 1947 roku, gdzie pojawia się liczba 6 028 000 osób. Szef Biura Jerzy Osiecki przedstawił 17 grudnia 1946 roku trudności statystyków i demografów, jakie napotkali przy ustalaniu liczby polskich obywateli zabitych podczas wojny. Tymczasem aparatczyk Jakub Berman, pełniący wówczas funkcję podsekretarza stanu w Prezydium RN, stwierdził zdecydowanie: *Ustalić liczbę zabitych na 6 mln ludzi*⁴.

Komunistyczna propaganda nie przez przypadek zawyżyła liczbę ofiar zamordowanych pod okupacją niemiecką. Chciała ukryć w ten sposób poległych, zamęczonych i deportowanych na Wschód przez Sowieców. Przecież w żadnym źródle jednoznacznie nie wykazano zbrodni NKWD, tych, którzy zginęli na Wschodzie, zwłaszcza w łąkach. Nie ujawniono także ofiar ludobójstwa, jakiego dopuścili się na Wołyniu i we wschodniej Galicji Ukraińcy. Listę ofiar niemieckich i ofiary represji pod okupacją niemiecką udało się ustalić dopiero przy realizacji Programu Straty Osobowe⁵ na liczbę 5,6–5,8 mln⁶.

Po ataku ZSRS na Polskę 17 września 1939 roku, zajęciu i okupowaniu przez Armię Czerwoną wschodnich obszarów Rzeczypospolitej ustalono w porozumieniu z III Rzeszą, że ukształtowana zostanie linia graniczna przechodząca przez Polskę, a zarówno Polacy, jak i obywatele polscy innych narodowości zostali poddani brutalnym represjom aparatu przemocy ZSRS, których celem było złamanie społecznego morale i zdławienie w zarodku jakiegokolwiek konspiracji. Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich można podzielić na trzy zasadnicze grupy: represje dokonywane na jeńcach polskich w obozach sowieckiego Gulagu⁷, aresztowania na Kresach Wschodnich⁸

---

⁴ Szerzej na ten temat w: *Ilu Polaków zginęło podczas II wojny światowej?*, <http://www.nton.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20090828/REPORTAZ/545367516>, [dostęp: 26 VIII 2014]; *Prawie 6 mln Polaków zginęło w II wojnie światowej*, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1020231,title,Prawie-6-mln-Polakow-zginelo-w-II-wojnie-swiatowej,wid,11432099,wiadomosc.html?ticaid=113557>, [dostęp: 26 VIII 2014]; *Skala ludobójstwa na narodzie polskim 1944–1956*, <http://www.obiektywnie.com.pl/artykuly/skala-ludobojstwa-na-narodzie-polskim-1944-1956.html>, [dostęp: 26 VIII 2014].

⁵ Program „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką”, <http://www.straty.pl/>, [dostęp: 05 II 2014].

⁶ *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, pod red. T. Szaroty, W. Materskiego, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2009.

⁷ Na temat sowieckich obozów więcej w: *Indeks Represjonowanych*, t. I–XIII, Warszawa 1999; *Katyni. Dokumenty zbrodni*, t. I–III, Warszawa 2001; S. Kalbarczyk, *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach*

oraz deportacje⁹. Ustalenie liczby polskich jeńców wojennych, którzy po agresji sowieckiej 17 września 1939 roku trafili do niewoli, mimo zdawałoby się znacznego dostępu do posowieckiej dokumentacji, wciąż jednak stanowi znaczny problem¹⁰.

W momencie, gdy przystąpiono na mocy postanowienia Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) z marca 1940 roku do realizacji decyzji o ludobójstwie, stan liczebny obozów specjalnych wynosił 14 736 osób¹¹.

Władze sowieckie dekretem z 12 sierpnia 1941 roku zarządziły amnestię. Najwyższa liczba obywateli polskich podlegających amnestii to 391 575 osób. Według stanu z 27 września nie przywrócono wolności 49 735 osobom¹², co stanowiło 12,7% uprawnionych.

Represje od stycznia 1944 roku po wejściu Armii Czerwonej na terytorium II Rzeczypospolitej objęły ponad 90 tys. osób¹³. Internowano 42 tys., aresztowano i deportowano 50 tys. Zestawiono i zwerifikowano dane dotyczące 20 178 internowanych Polaków i obywa-

---

1939–1943, cz. I–II, Warszawa 1997; P. Żaroń, *Obozy jeńców wojennych w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa 1994.

⁸ Więcej na temat aresztowanych na Kresach Wschodnich w: A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997; *Indeks Represjonowanych...*; *Zbrodnicza ewakuacja więźni i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku. Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźni NKWD w głąb ZSRR*, Łódź, 10 czerwca 1996 roku, Warszawa 1997.

⁹ O deportacjach sowieckich więcej w: S. Ciesielski, *Masowe deportacje z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1940–1941 i losy deportowanych. Uwagi o stanie badań*, [w:] *Wschodnie losy Polaków*, pod red. S. Ciesielskiego, Wrocław 1997, s. 85–116; *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, pod red. B. Groniek, G. Jakubowskiego, Warszawa 2001, s. 74–79, 106–120, 176–177; A.F. Chackiewicz, *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939–1941)*, [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945*, Warszawa 1994, s. 105–111; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje sowieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1994.

¹⁰ *Indeks Represjonowanych*, t. IX, s. 11–17.

¹¹ Według najczęstszych danych w Katyniu zamordowano 4421 osób z obozu kozielskiego, w Charkowie 3820 osób z obozu starobielskiego, w Twerze 6311 osób z obozu ostaszkowskiego; za: *Notatka przewodniczącego KGB ZSRR A. Szelepina z 9 marca 1959 roku*, [w:] *Katyn. Dokumenty zbrodni*, t. I, s. 416–420. W wyniku prac weryfikacyjnych ustalono liczby rozstrzelanych w: Katyniu – 4410, Charkowie – 3739, Twerze – 6314; za: S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002, s. 8.

¹² *Z archiwów sowieckich*, t. I: *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992, s. 85.

¹³ *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*, Warszawa 1995, s. 68–69.

teli polskich wywiezionych w głąb Związku Sowieckiego w latach 1944–1945¹⁴.

Ogólną wartość strat materialnych Polski po zakończeniu wojny w 1945 roku szacowano na 258 mld zł, co stanowiło 13-krotność dochodu narodowego z 1938 roku¹⁵, a także olbrzymie szkody w dobrach kultury, których do dnia dzisiejszego nie udało się zrekompensować.

Spółeczeństwo polskie zostało zdziesiątkowane, inteligencja i Żydzi polscy w większości wymordowani – II wojna światowa spowodowała wielkie zmiany demograficzne. Stolica Polski została w znacznym stopniu zniszczona. Niemal cały jej wielowiekowy dorobek kulturowy padł pastwą pożarów, legł pod gruzami lub został przez okupanta zagrabiony. Dlatego też Polacy konsekwentnie domagali się ukarania przestępców wojennych i czynili duże wysiłki w celu zarejestrowania i udokumentowania zbrodni niemieckich. Ściganie zbrodniarzy sowieckich – z powodów politycznych – nie wchodziło w rachubę.

Zbrodnie były dokumentowane przez cały okres wojny przez rząd Rzeczypospolitej w Londynie i jego Delegaturę w kraju. Gromadzenie dowodów zbrodni niemieckich rząd polski rozpoczął w 1939 roku jeszcze na terenie Francji. Dnia 9 stycznia 1940 roku wydano instrukcję nr 2, skierowaną do wszystkich mężów zaufania w kraju, w której informowano o powołaniu komisji do rejestracji faktów i zbierania dokumentów dotyczących wydarzeń w Polsce, a także o istnieniu przy rządzie polskim odrębnego działu *rejestrującego krzywdy, gwałty i okrucieństwa popełnione na ludności polskiej przez okupantów*¹⁶.

Już w pierwszej połowie 1941 roku rząd polski w Londynie wydał wstrząsający dokument opracowany na podstawie doniesień Polskiego Państwa Podziemnego, utworzonego w okupowanym kraju, informujący europejskie rządy o więzieniach¹⁷, obozach¹⁸, deportacjach i wy-

---

¹⁴ S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie...*, s. 24–34.

¹⁵ *Wojna i dobra kultury 1939–1945*, t. I–II, Warszawa 1981.

¹⁶ *Informator. Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej*, Warszawa 1997, s. 3.

¹⁷ O niemieckich więzieniach więcej w: K. Bidakowski, T. Wójcik, *Pamiętniki nauczycieli. Z obozów i więzień hitlerowskich 1939–1945*, Warszawa 1962; J. Fuczik, *Cela 267*, Warszawa 1951; *Jesteśmy świadkami. Wspomnienia więźniów Majdanka*, oprac. C. Rajca, E. Rosiak, A. Wiśniewska, Lublin 1969; W. Kurkiewiczowa, *Za murami Monte. Wspomnienia z więzienia kobiecego Montelupich-Helclów 1941–1942*, Kraków 1968; F. Loth, *Byłem lekarzem na Pawiaku*, [w:] *Pamiętniki lekarzy*, pr. zbiorowa, Warszawa 1964; A. Walendowska-Garczarczyk, *Eksterminacja Polaków w zakładach karnych Rawicza i Wronek w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Poznań 1981.

¹⁸ Zagadnienie obozów niemieckich podejmowali np.: Z. Konečný, F. Mainuš, *Obozy jenieckie na Górnym Śląsku*, Katowice 1969; T. Kowalski, *Obozy hitlerowskie*

siedleniach¹⁹, gettach²⁰, pracy przymusowej²¹ i systematycznej grabieży²², jakich dopuszczała się niemiecka administracja okupacyjna w latach wojny na ziemiach polskich. Dołączono do niego teksty rozporządzeń niemieckich, zeznania świadków, nazwiska osób uwięzionych i zamordowanych.

Jesienią 1943 roku w Londynie powstała Komisja Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych (UNWCC²³). Jej zadaniem było zapoznanie się z problematyką związaną z badaniem zbrodni poprzez zebranie dowodów i faktów oraz wypracowanie zasad karania przestępców wojennych. Jedną z form działania UNWCC było powołanie tzw. urzędów narodowych państw biorących udział w pracach komisji²⁴.

Przewodniczący UNWCC Lord Wright²⁵ na jednej z konferencji prasowych z polskim *charge d'affaires*²⁶ Alfredem Fiderkiewiczem wyraził zainteresowanie osądzeniem winnych zbrodni dokonanych w Polsce i wydał polecenie dopuszczenia przedstawicieli Polski do

---

w Polsce południowo-wschodniej 1939–1945, Warszawa 1973; Z. Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982; P. Mnichowski, *Obóz koncentracyjny i więzienie w Sonnenburgu (Słońsku) 1933–1945*, Warszawa 1982; C. Pilichowski, *Hitlerowskie obozy i ośrodki przymusowego odosobnienia oraz ich rola w realizacji programu ludobójstwa i zagłady narodu polskiego*, [w:] *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979.

¹⁹ O niemieckiej polityce wysiedleńczej napisali m.in.: A. Felchner, *Wysiedlenia i przesiedlenia w Sieradzkim podczas II wojny światowej*, „Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięi Narodowej” 1994, t. III, s. 52–60; W. Jastrzębski, *Hitlerowskie więzienia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, Poznań 1968; J. Marczewski, *Hitlerowska polityka wysiedleńcza w tzw. Kraju Warty*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 2, s. 263–308; C. Łuczak, „Kraj Warty” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972, s. 48–58. O obozach wysiedleńczych, przesiedleńczych i germanizacyjnych zob.: C. Pilichowski, *Hitlerowskie obozy i ośrodki przymusowego odosobnienia...*

²⁰ Dla przykładu o getcie łódzkim pisano w: *Getto w Łodzi 1940–1944. Materiały z sesji naukowej, Łódź 9 sierpnia 1984*, Łódź 1988; J. Baranowski, *Łódzkie getto 1940–1944. Vademecum*, Łódź 1999; również w: C. Pilichowski, *Hitlerowskie obozy i ośrodki przymusowego odosobnienia...*

²¹ O robotach i pracy przymusowej odnajdziemy np. w: C. Łuczak, *op. cit.*, s. 58–63; C. Pilichowski, *op. cit.*, s. 38–46; *Z literą „P”. Polacy na robotach przymusowych w hitlerowskiej Rzeszy 1939–1945. Wspomnienia*, oprac. R. Dyliński, M. Flejsierowicz, S. Kubiak, Poznań 1970.

²² O grabieżach pisze: C. Łuczak, *op. cit.*, s. 88–99.

²³ UNWCC – United Nations War Crimes Commission.

²⁴ *Informator. Główna Komisja...*, s. 3.

²⁵ L. Wright, *Historia Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych i praw wojennych*, Londyn 1948.

²⁶ *Charge d'affaires* – przedstawiciel dyplomatyczny trzeciej klasy, niższy rangą od ambasadora i posła.

zgrupowanych przez UNWCC materiałów oraz wpisania sprawców zbrodni hitlerowskich, które zostały popełnione w Polsce na międzynarodową listę zbrodniarzy²⁷.

Jeśli chodzi o Polskę, takim urzędem było powołane 1 listopada 1943 roku Biuro ds. Zbrodni Wojennych działające przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Londynie²⁸. To tam opracowywano zgromadzoną i pozyskiwano stale nową dokumentację, która miała służyć głównie potrzebom UNWCC. Tam także sporządzano międzynarodowe listy zbrodniarzy wojennych.

Do dnia 31 marca 1948 roku komisja opracowała 80 takich list, na których znalazły się nazwiska oskarżonych, podejrzanych i świadków. Polska wpisała na nie na ogólną liczbę 36 529 aż 7805 nazwisk²⁹.

W dniach 18–25 sierpnia 1944 roku pracowała Polsko-Sowiecka Komisja dla zbadania zbrodni popełnionych w obozie koncentracyjnym na Majdanku³⁰. W październiku 1944 roku Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego uznał jej prace za ukończone i przyjął raport³¹. Jesienią 1944 roku pracę rozpoczęła Miejska i Wojewódzka Komisja do Badania Zbrodni Hitlerowskich w Oświęcimiu³².

Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich

Na mocy dekretu Prezydium Krajowej Rady Narodowej z 10 listopada 1945 roku powstała Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, której zadaniem było gromadzenie dokumentacji umożliwiającej osądzenie przestępców za zbrodnie, których dopuścili się w latach II wojny światowej³³. Powołane zostały Główne i Okręgowe

---

²⁷ *Badanie i ściganie zbrodni hitlerowskich 1944–1974*, oprac. C. Pilichowski, Warszawa 1975, s. 6–7.

²⁸ E. Kobielska-Motas, *Ekstradycja przestępców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946–1950*, cz. 1, Warszawa 1991, s. 49.

²⁹ *Informator. Główna Komisja...*

³⁰ O pracach Polsko-Sowieckiej Komisji na Majdanku więcej w: E. Kriger, *Niemiecka fabryka śmierci w Lublinie*, Moskwa 1944; *idem*, *Zbrodnie niemieckie w Lublinie*, Lublin 1945.

³¹ *Zakończenie prac Polsko-Sowieckiej Komisji dla zbadania zbrodni niemieckich na Majdanku*, „Rzeczpospolita” 27 VIII 1944.

³² *Sprawozdanie z działalności Oddziału Krakowskiego Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce „od początku jego istnienia aż po dzień dzisiejszy”, Kraków dn. 18 grudnia 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i jej oddziały terenowe w 1945 roku. Wybór dokumentów*, pod red. M. Motasa, Warszawa 1997, s. 81–93.

³³ Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce powołana została uchwałą Prezydium Krajowej Rady Narodowej z dnia 29 marca 1945 roku (o wyłonie-

Komisje Badania Zbrodni Niemieckich³⁴, które działały w kierunku zbadania najcięższych przestępstw oraz zebrania dokumentacji niezbędnej do wniosków ekstradycyjnych zbrodniarzy niemieckich³⁵.

Minister Sprawiedliwości – na wniosek Głównej Komisji (GK) – polecił kierownikom sądów grodzkich zebrać materiały, które dotyczyć miałyby zbrodni, jakich dopuścili się hitlerowcy, w formie zeznań świadków i dokumentacji niemieckiej, a także podjąć próbę ustalenia nazwisk, funkcji, ich stopni, w czasie okupacji na terenach jurysdykcji odpowiedniego sądu grodzkiego³⁶. Na takiej podstawie powstała kartoteka przestępstw wojennych badanych przez komisję. Zebrane przez sądy materiały włączono do akt dochodzeniowo-śledczych GK i wykorzystano do sporządzenia wpisów na listy UNWCC³⁷.

Prezydium Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (GKBZN) jeszcze w grudniu 1944 roku tworzyły następujące osoby³⁸:

---

niu komisji ds. zbrodni niemieckich w Oświęcimiu, Komisji do zbadania katowni hitlerowskich w Poznaniu, Głównej Komisji dla zbadania zbrodni niemieckich w Polsce przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej), a sankcję prawną uzyskała w dekreście z dnia 10 listopada 1945 roku; o Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce: M. Motas, *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i jej oddziały terenowe w 1945 roku. Wybór dokumentów*, Warszawa 1997.

³⁴ Zanim opublikowany został dekret z 10 listopada 1945 roku, oprócz Głównej Komisji działały już oddziały wojewódzkie w Białymstoku, Bydgoszczy, Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Rzeszowie, Warszawie i we Wrocławiu. Początkowo były to Delegatury Rządu do badania zbrodni niemieckich. Ich powołanie było odpowiednio uregulowane prawnie. Więcej w: M. Motas, *Przegląd przepisów karnych 1944–1956*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej” 1992, t. XXXIV, s. 151.

³⁵ Pierwsze sprawozdania od powołania Oddziałowych Komisji znajdują się w: *Protokół posiedzenia Głównej Komisji badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, dnia 25 lipca 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 37–44.

³⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Warszawie (dalej: AIPN), Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (dalej: GKBZN), Ankieta Sądów Grodzkich, sygn. 64, k. 171.

³⁷ *Badanie i ściganie...*, s. 8.

³⁸ *Protokół pierwszego posiedzenia Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce z dnia 8 maja 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 20–22. Informacje te znajdują się także w: *Tekst pt. „Do Prezydium Krajowej Rady Narodowej. Pierwsze sprawozdania miesięczne Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” z dnia 6 czerwca 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 28–31; *Sprawozdanie z działalności Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, przygotowane na zjazd delegatów Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce w dniu 21 grudnia 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 59–73. Sprawozdanie to obejmuje działalność GKBZN od chwili jej powstania do końca 1945 roku, a także wrywkową działalność ekspozytur terenowych.

- przewodniczący – Stanisław Janusz, wicepremier Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (wiceprzewodniczący PKWN),
- pierwszy zastępca przewodniczącego – Henryk Świątkowski, minister sprawiedliwości,
- drugi zastępca – Wincenty Rzymowski, minister spraw zagranicznych,
- trzeci zastępca – Zofia Nałkowska, posłanka,
- sekretarz – Jerzy Kornacki, dyrektor Instytutu Pamięci Narodowej działającego przy Prezydium Rady Ministrów,
- dyrektor naczelny – Alfred Fiderkiewicz³⁹, były więzień obozu Auschwitz-Birkenau⁴⁰ i ówczesny prezydent miasta Krakowa⁴¹.

Do najważniejszych zadań GKBZN w Polsce działającej przy Prezydium KRN i bezpośrednio jej podlegającej należało:

1) *zbieranie materiałów i przeprowadzanie badań dotyczących zbrodniczych działalności niemieckich władz państwowych, władz partyjnych NSDAP⁴², a także wszelkich innych instytucji i przedstawicieli społeczeństwa niemieckiego w stosunku [...] do obywateli polskich zamieszkałych w Polsce lub przebywających za granicą, jak i obywateli wszelkich innych państw, którzy w tym okresie stale lub chwilowo przebywali na ziemiach polskich,*

2) *[...] Główna Komisja, jako czynnik nadrzędny wobec istniejących [...] wszelkich lokalnych instytucji o charakterze tym samym lub pokrewnym, kieruje ich pracami dalszymi, wykorzystuje dla ogólnych celów wyniki ich badań, przejmuje nadzór nad ich zbiorami materiałów i dokumentów, z drugiej [...] strony jako czynnik równorzędny, współpracuje z wszelkimi instytucjami centralnymi o charakterze pokrewnym [...],*

3) *[...] zadaniem Głównej Komisji jest pilne i ciągłe czuwanie, aby wyniki pracy badawczej zarówno jej własne, jak i instytucji jej pokrewnych były rozprzestrzeniane pod postacią odpowiednich publikacji wśród najszerszych rzesz społeczeństwa polskiego, przekazywane [...]*

---

³⁹ Dnia 15 czerwca 1945 roku Alfred Fiderkiewicz rozpoczął pracę w Biurze, które mieściło się w Krakowie, a 20 czerwca został powołany na członka Prezydium Głównej Komisji; *Badanie i ściganie...*, s. 6.

⁴⁰ *Informator. Główna Komisja...*, s. 7.

⁴¹ *Badanie i ściganie...*, s. 6.

⁴² NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) – Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza.

do wiadomości zagranicy oraz udostępnianie dla pracy badawczej wszelkich instytucji zagranicznych o charakterze pokrewnym⁴³.

Koordinacją prac poszczególnych podkomisji i oddziałów wojewódzkich, współpracą z innymi instytucjami centralnymi o charakterze pokrewnym, jak również przechowywaniem i segregowaniem wszelkich materiałów zebranych przez Główną Komisję, jej podkomisje i oddziały wojewódzkie zajmowało się Biuro GK przy Prezydium Komisji⁴⁴.

W dniach 11–25 października 1945 roku odbyło się posiedzenie Prezydium Głównej Komisji⁴⁵. Na wniosek Zygmunta Wojciechowskiego utworzono przy GK Wydział Śledczy. W listopadzie 1945 roku komisja podjęła działalność wydawniczą, publikując pierwszą pracę o okrucieństwach człowieka w kontekście okrucieństw niemieckich⁴⁶. Dnia 11 października powołano Komitet Redakcyjny Biuletynu Głównej Komisji, w skład którego weszli: J. Kornacki, doc. dr Stanisław Batawia⁴⁷, prof. Zygmunt Wojciechowski, dr Stanisław Płoski i dr Filip Friedman⁴⁸.

Gromadzoną w latach 1945–1946 przez komisję dokumentację przekazywano głównie do Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze. Pod jego auspicjami toczyły się procesy zbrodniarzy

---

⁴³ Cytat za: *Regulamin Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej z dnia 17 maja 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 26–28.

⁴⁴ *Regulamin Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej z dnia 17 maja 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 26–28.

⁴⁵ AIPN, GKBZN, Protokół posiedzenia Prezydium Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, 11 X 1945 roku, sygn. 120, k. 1–2.

⁴⁶ W. Grzywo-Dąbrowski, M. Grzywo-Dąbrowska, *Okrucieństwo człowieka i okrucieństwo niemieckie*, Warszawa 1946.

⁴⁷ Niedługo potem doc. dr Stanisław Batawia habilitował się.

⁴⁸ Spośród najważniejszych przedsięwzięć wydawniczych Głównej Komisji wymienić należy „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, którego pierwszy tom ukazał się w 1946 roku. We wstępie czytamy: *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce przystępuje po rocznej [...] przeszło pracy do publikacji pierwszych wyników swoich badań, dotyczących zbrodni popełnionych przez Niemców w Polsce w latach 1939–1945 [...] Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce ma za zadanie utrwalenie [...] zjawiska historycznego i socjologicznego, jakim są zbrodnie popełnione przez Niemców w Polsce podczas wojny 1939–1945*. Pismo to było periodykiem naukowym, na łamach którego umieszczano wyniki badań; *Wstęp*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1946, t. I, s. 7–9.

III Rzeszy, którzy odpowiadali za zbrodnie wojenne, jak również te popełnione przeciwko ludzkości⁴⁹.

Na mocy dekretu powierzono Głównej Komisji realizację zadań przy pomocy oddziałów terenowych, które zyskały miano komisji okręgowych. Znajdowały się one w następujących miastach: Białymstoku, Bydgoszczy, Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Rzeszowie, Warszawie i Wrocławiu. Od 1949 roku rozpoczęły działalność oddziały komisji w Częstochowie, Katowicach, Radomiu, Siedlcach i Tarnowie⁵⁰. Na początku działalności komisja i jej oddziały gromadziły dokumentację, rejestrowały i dokładnie opisywały swoje badania. Przy wykorzystaniu sądów grodzkich prowadzono dokładną rejestrację miejsc i faktów dotyczących zbrodni, które popełnili Niemcy⁵¹.

W roku 1946 doszło do utworzenia zagranicznej ekspozytury GK przy Sojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec: Polskiej Misji Wojskowej Badania Zbrodni Niemieckich⁵². Ekspozytura ta działała w latach 1946–1950⁵³ początkowo w dwóch strefach okupacyjnych: amerykań-

---

⁴⁹ O działalności i dokonaniach oraz wyrokach Międzynarodowego Trybunału Wojennego w Norymberdze obszernie m.in.: J. Deresiewicz, *Wyrok norymberski w sprawie IG-Farben*, Warszawa 1976; T. Cyprian, J. Sawicki, *Materiały norymberskie: umowa, statut, akta, oskarżenia, wyrok, radzieckie votum*, Warszawa 1948; *idem*, *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1956; *idem*, *Nieznana Norymberga. Dwanaście procesów norymberskich*, Warszawa 1965; S.E. Nahlik, *Międzynarodowy Trybunał Wojenny*, [w:] *Encyklopedia prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych*, Warszawa 1976, s. 182–183; C. Pilichowski, *Udział Polaków w badaniu i ściganiu zbrodni hitlerowskich*, [w:] *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, Warszawa 1980, s. 23–87; *idem*, *Trybunał Norymberski i zasady norymberskie a sprawa ścigania i karania hitlerowskich zbrodniarzy wojennych w latach 1945–1971*, Warszawa 1971; Z. Resich, *Ściganie zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości w świetle prawa międzynarodowego*, [w:] *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie...*, s. 789–804; K. Smoleń, *Karanie zbrodniarzy oświęcimskich*, [w:] *Hitlerowski obóz masowej zagłady*, Warszawa 1981, s. 167–196.

⁵⁰ Informacja o tym, że: *Główna Komisja może powoływać oddziały wojewódzkie, których zadaniem jest zbadanie zbrodni niemieckich w poszczególnych miejscowościach. Oddziały wojewódzkie prowadzą badania pod kierunkiem członków Głównej Komisji i w ścisłym porozumieniu z dyrekcją Biura, której nadsyłają materiały i sprawozdania z działalności w: Regulamin Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej z dnia 17 maja 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 27.

⁵¹ *Informator. Główna Komisja...*, s. 7.

⁵² *Badanie i ściganie zbrodni hitlerowskich 1944–1974*, oprac. C. Pilichowski, Warszawa 1975, s. 11.

⁵³ E. Kobierska-Motas, *Dorobek Polskiej Misji Wojskowej. Badania Niemieckich Zbrodni Wojennych*, Warszawa 1992.

skiej w Wiesbaden i brytyjskiej w Bad-Oyenhausen⁵⁴, a później w trzeciej francuskiej, a także w Berlinie do powstania Republiki Federalnej Niemiec.

Dzięki wspólnej działalności Głównej Komisji i Centralnego Rejestru dla Przestępców Wojennych i Osób Podejrzanych w Paryżu, GK udało się zebrać materiały, dzięki którym dokonano wpisów nazwisk na międzynarodowe listy przestępców i zbrodniarzy wojennych, a niektórych także wydać władzom krajowym z terenów ich dotychczasowego miejsca przebywania⁵⁵.

Państwa okupujące Niemcy umożliwiły utworzenie przez GK komórek dokumentacyjnych w Berlinie, Norymberdze i Wiesbaden. W ten sposób udało się uzyskać wiele cennych dokumentów, jak choćby: dziennik spisany przez Hansa Franka, odpisy dokumentów m.in. z dwunastu procesów, jakie odbyły się przed Trybunałem Wojskowym w Norymberdze, zawierające akty oskarżenia, stenogramy rozpraw, wyroki z uzasadnieniem oraz liczne przedmioty dowodowe wykorzystane w procesach⁵⁶.

Między innymi to dzięki działaniom GK i jej oddziałów w latach 1945–1948 mogło dojść do przygotowania i przeprowadzenia siedmiu głównych procesów: *gauleitera* Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie Alberta Forstera⁵⁷, *gauleitera* „Kraju Warty” Artura Greisera⁵⁸, szefa dystryktu Warszawa Ludwiga Fischera⁵⁹, komendanta policji bezpie-

---

⁵⁴ *Informator. Główna Komisja...*, s. 8.

⁵⁵ C. Pilichowski na sesji plenarnej w 35-lecie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce wygłosił referat pt. *Problematyka badania zbrodni hitlerowskich i ścigania ich sprawców w latach 1944–1980*, który następnie pod tym samym tytułem ukazał się w „Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1982, t. XXXI, s. 14.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 13–14. Wszystkie te wymienione dokumenty w: AIPN, Amerykańskie Trybunały Wojskowe w Norymberdze, sygn. 1–1347.

⁵⁷ AIPN, GKBZN, Materiał obciążający *gauleitera* A. Forstera, sygn. 58, k. 5; *Proces przeciwko Albertowi Forsterowi*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1980, s. 35–40; M. Podgóreczny, *Albert Forster, gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977.

⁵⁸ Dużo faktów dotyczących działalności Artura Greisera odnajdziemy w: M. Bartoszkiewicz, *Artur Greiser*, „Przegląd Zachodni” 1946, s. 301–320; C. Łuczak, *op. cit.*, s. 10–31, 81–87; *Proces A. Greisera przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1946; *Proces Artura Greisera, namiestnika Rzeszy w Poznaniu*, [w:] J. Gumkowski, T. Kulakowski, *Zbrodniarze hitlerowscy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1965, s. 1–77; S. Waszak, *Bilans walki narodowościowej rządów Greisera*, „Przegląd Zachodni” 1946, s. 481–510.

⁵⁹ Krótka wzmianka w: *Informator. Główna Komisja...*, s. 8, ale szerzej w: *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939–1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz et al., Warszawa 1987.

czeństwa w stolicy Josefa Meisingera⁶⁰, komendanta obozu koncentracyjnego w Płaszowie Amona Götha⁶¹, komendanta KL Auschwitz Rudolfa Hössa⁶² oraz szefa rządu Generalnego Gubernatorstwa Josefa Bühlera⁶³, jak również – sądnego przed Międzynarodowym Trybunałem w Norymberdze – Generalnego Gubernatora Hansa Franka⁶⁴.

Przed sądami powszechnymi stanęło wielu innych zbrodniarzy niemieckich, którzy byli do Polski ekstradowani⁶⁵. Do tego grona należeli m.in.: Hans Biebow⁶⁶, kierownik getta łódzkiego, który skazany został za zbrodnie popełnione na Żydach w Chełmie nad Nerem i Jürgen Stroop⁶⁷, odpowiedzialny za deportację Żydów do Treblinki i likwidację getta w Warszawie. Łącznie ówczesne sądy skazały 5450 zbrodniarzy niemieckich⁶⁸.

---

⁶⁰ Krótka notatka biograficzna o SS-Standartenführerze J. Meisingerze w: A. Ramme, *Służba bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1975, s. 279–280.

⁶¹ *Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1947.

⁶² K. Smoleń, *Karanie zbrodniarzy oświęcimskich*, [w:] *Oświęcim. Hitlerowski obóz masowej zagłady*, Warszawa 1981, s. 167–196; *Procesy oświęcimskie: 1) komendanta obozu Rudolfa Hössa, 2) 40 członków załogi*, [w:] *Zbrodniarze hitlerowscy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1965, s. 79–173; *Wspomnienia Rudolfa Hössa, komendanta obozu w Oświęcimiu*, oprac. J. Sehna, Warszawa 1956.

⁶³ *Proces Josefa Bühlera szefa rządu Generalnego Gubernatorstwa*, [w:] J. Gumkowski, T. Kulakowski, *Zbrodniarze hitlerowscy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1965, s. 175–265.

⁶⁴ Wnikliwie nt. procesu Hansa Franka przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze, gdzie wykorzystano m.in. polską dokumentację, pisał: S. Piotrowski, *Proces Hansa Franka i dowody polskie przeciw SS*, Warszawa 1970. Dużą pomocą przy procesie Franka okazał się spisany przez niego dziennik: *Dziennik Hansa Franka*, oprac. S. Piotrowski, Warszawa 1957; *Stanowisko prawne i zakres odpowiedzialności Franka jako Generalnego Gubernatora*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. II, Warszawa 1979, s. 149–161.

⁶⁵ O ekstradycji zbrodniarzy niemieckich piszą m.in.: B. Franczak, K. Staszko, *Problem ścigania zbrodni wojennych w świetle zasad ekstradycyjnych ONZ*, [w:] *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie...*, s. 819–832. Zasady prawne odnoszące się do ekstradycji opisuje: Z. Knypl, *Ekstradycja jako instytucja prawa międzynarodowego i wewnętrznego*, Warszawa 1975.

⁶⁶ *Proces Hansa Biebow. Akta i stenogramy sądowe*, Warszawa 1987; J. Waszczyński, *Rola Hansa Biebowa w eksterminacji mieszkańców getta w Łodzi*, [w:] *Getto w Łodzi 1940–1944. Materiały z sesji naukowej. Łódź, dnia 9 sierpnia 1984 roku*, Łódź 1988, s. 117–127.

⁶⁷ Relacja J. Stroopa z niszczenia getta w Warszawie w: J. Gumkowski, K. Leszczyński, *Raport gen. Jürgena Stroopa o likwidacji getta warszawskiego*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1960, t. XI; S. Piotrowski, *Sprawozdanie Jürgena Stroopa o zniszczeniu getta warszawskiego*, Warszawa 1948. Wstrząsająca relacja z wywiadu ze Stroopem w: K. Moczarski, *Rozmowy z katem*, Kraków 2009.

⁶⁸ C. Pilichowski, *Problematyka badania zbrodni...*, s. 13.

Od marca 1949 roku dochodzenia w sprawach ekstradycyjnych przekazywano całkowicie Ministerstwu Sprawiedliwości PRL. Konstytuowało ono w bardzo ograniczony sposób pracę GK, rozszerzając nadzór prokuratorski, a komisja prowadziła już rozpoczęte wcześniej sprawy ekstradycji do Polski: Heinza Reinefartha, Waltera Braemera, Bruno Albrechta, Josta Walbauma i Ludwika Hahna. Głównie przy współpracy z Polską Misją Wojskową w Niemczech ekstradowano wówczas 13 przestępców wojennych podejrzanych o zbrodnie hitlerowskie⁶⁹.

Od Głównej Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich do wolności

Wkrótce po utworzeniu NRD działającą dotychczas GKBZN w Polsce przekształcono 22 grudnia 1949 roku – zgodnie z ówczesnymi wymogami poprawności politycznej – w Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce⁷⁰.

Minister sprawiedliwości jako przewodniczący GK wydał 24 marca 1949 roku rozporządzenie o rozwiązaniu z dniem 1 lipca 1949 roku dwunastu Okręgowych Komisji z wyjątkiem krakowskiej, która mogła działać nadal, choć w mocno ograniczony sposób⁷¹.

Począwszy od roku 1949 zaczęto stopniowo ograniczać działalność GKBZH. W 1950 roku GK swoje czynności realizowała poprzez komórkę badawczo-dochodzeniową, którą kierował Józef Skórzyński, a także Okręgową Komisję w Krakowie. Prace badawczo-dochodzeniowe prowadzone były przez komisję w dwojaki sposób: własne prace badawczo-dochodzeniowe i prowadzone przez Prokuraturę Generalną; prokuratury terenowe i sądy, które zwracały się do GK o dostarczenie materiałów dowodowych dotyczących zbrodniczej działalności przestępców hitlerowskich⁷².

Pod koniec 1950 roku rozwiązano Polską Misję Wojskową Badającą Zbrodnie Wojenne w Berlinie, która miała, jak już była mowa, przygotować grunt pod przeprowadzenie ekstradycji przestępców

---

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Informator. Główna Komisja...*, s. 9; jak również: C. Pilichowski, *Problematyka badania zbrodni...*, s. 13.

⁷¹ AIPN, GKBZN, Sprawozdanie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce za lata 1945–1951, sygn. 137, k. 36–37; *idem*, Sprawozdanie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce za rok 1956, sygn. 137, k. 46–49.

⁷² *Badanie i ściganie...*, s. 29–30.

wojennych. Później doszło do przekazania pewnych materiałów władzom NRD⁷³.

W 1951 roku komisja zakończyła zbieranie materiału dowodowego przeciwko *gauleiterowi* Erichowi Kochowi – nadprezydentowi Prus Wschodnich oraz szefowi Zarządu Cywilnego Okręgu Białystok, a także w sprawie rozstrzelania 107 zakładników w Wawrze, opracowała również materiały dotyczące KL Gross-Rosen⁷⁴. W 1952 roku z kolei komisja kontynuowała śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu na Pomorzu⁷⁵.

W ciągu kolejnych dziesięcioleci komisja prowadziła szereg prac badawczo-dochodzeniowych. Funkcjonowały także Komisje Okręgowe, choć z czasem kurczyły się możliwości prawne ścigania przestępców wojennych.

Do 1952 roku GK wydała 7 tomów „Biuletynu”, który spotkał się w kraju z dużym zainteresowaniem, podobnie jak za granicą, dlatego wydawano także przekłady, m.in. na języki angielski i francuski. W tym okresie doszło do tak absurdalnej sytuacji, że w GK pracowały zaledwie trzy osoby⁷⁶, a wspólnie z Komisją Okręgową w Krakowie liczyła ona 14 pracowników⁷⁷. Dnia 31 grudnia 1953 roku na mocy dekretu Okręgowa Komisja w Krakowie przestała istnieć⁷⁸. W założeniach i wytycznych do pracy na rok 1954 Główna Komisja założyła sobie szczególną koncentrację w zakresie pracy badawczej, a przede wszystkim przy współpracy z Państwowym Wydawnictwem Prawniczym rozszerzenie działalności wydawniczej⁷⁹. Warto także zwrócić uwagę, iż w latach 1955–1961 Główna Komisja wydała w wielu językach opracowanie o obozie Auschwitz, a w latach 1956–1965 opublikowała wspomnienia jego byłego komendanta R. Hössa⁸⁰.

Po blisko 13 latach, 9 grudnia 1963 roku, odbyło się posiedzenie plenarne GK, na którym podjęto decyzję o kontynuowaniu zawieszonych spraw i wznowieniu przerwanych prac dokumentacyjnych. Uznano, że głównym zadaniem GK jest opracowanie udokumentowa-

---

⁷³ *Ibidem*, s. 30.

⁷⁴ AIPN, GKBZN, Sprawozdania z prac Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce w latach 145–1951, sygn. 50–55.

⁷⁵ *Idem*, Sprawozdanie z wykonania planów pracy, sygn. 132, k. 46–55.

⁷⁶ *Informator. Główna Komisja...*, s. 9.

⁷⁷ *Badanie i ściganie...*, s. 14.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 30–31.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ J. Sehn, *Obóz koncentracyjny Oświęcim-Brzezinka*, Warszawa 1955; *Wspomnienia Rudolfa Hössa...*

nego zeznaniami świadków wykazu egzekucji i obozów na terenie Polski. W tym celu nawiązano współpracę z Instytutem Zachodnim w Poznaniu i ze Śląskimi Instytutami w Opolu i Katowicach oraz z sądami i prokuraturą na tym terenie. Najważniejszym zadaniem reaktywowanej komisji miało być działanie zmierzające do przerwania biegu przedawnienia w ściganiu zbrodni niemieckich, co miało w najbliższej przyszłości – 8 maja 1965 roku – nastąpić w RFN⁸¹. Polski Sejm przyjął tę ustawę jednomyślnie 22 kwietnia 1964 roku⁸².

Głównym twórcą i dyrektorem GK od 1964 roku był prof. Czesław Pilichowski, który funkcję tę pełnił nieprzerwanie do 1984 roku⁸³. To pod jego kierownictwem GKBZH prowadziła w tym czasie prace badawcze nad: celami wojennymi III Rzeszy niemieckiej, rozmiarami ludobójstwa niemieckiego wobec narodu polskiego na tle ogólnego bilansu strat i szkód wojennych krajów doświadczonych przez II wojnę światową⁸⁴; zbrodniami Wehrmachtu, SS⁸⁵, policji oraz hitlerowskimi obozami koncentracyjnymi, zbrodniami wobec ludności wiejskiej; polityką eksterminacyjną wobec polskiej inteligencji i duchowieństwa; zbrodniami popełnionymi na dzieciach i młodzieży, starcach, inwalidach i kobietach; losami cudzoziemców na ziemiach polskich; zbrod-

---

⁸¹ *Badanie i ściganie...*, s. 32.

⁸² Rada Ministrów na wniosek Ministerstwa Sprawiedliwości przyjęła projekt ustawy, która następnie została uchwalona przez Sejm PRL w dniu 22 kwietnia 1964 roku (Dz. U. Nr 15 z 1964 roku, poz. 86).

⁸³ Wspomnienia o C. Pilichowskim, jego pochodzeniu i zasługach znajdziemy m.in. na stronie internetowej „Gazety Pomorskiej”; S. Kaszyński, *Polski tropiciel hitlerowskich zbrodni – prof. Czesław Pilichowski spod Strzelna*, <http://www.pomorska.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20131114/REGION/131119778>, [dostęp: 29 VIII 2014].

⁸⁴ W latach 1964–1984, kiedy dyrektorem był C. Pilichowski, ukazało się wiele publikacji pracowników Głównej Komisji. Spośród dotyczących obozów najważniejszymi są m.in.: T. Kowalski, *Obozy hitlerowskie w Polsce...*; Z. Lietz, *Obozy jenieckie...*; P. Mnichowski, *Obóz koncentracyjny...*; C. Pilichowski, *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich...* Badaniem i ściganiem zbrodni oraz zbrodniarzy niemieckich zajmowali się m.in.: C. Pilichowski, *Badanie i ściganie...*; *idem*, *Zbrodnie i sprawy...*; J. Gumkowski, T. Kułakowski, *Zbrodniarze hitlerowscy...* O grabieży dorobku kulturalnego Polaków dokonanej przez Niemców pisał: S.E. Nahlik, *Hitlerowska akcja grabieży i niszczenia dóbr kulturalnych oraz jej konsekwencje*, Warszawa 1983. Problematyką eksterminacji inteligencji polskiej i duchowieństwa zajmowali się np.: Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983; E. Serwański, *Inteligencja polska w hitlerowskich planach ludobójstwa*, Warszawa 1983; J. Szyling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939–1945. Tzw. Okręgi Rzeszy: Gdańsk-Prusy Zachodnie, Kraj Warty i Regencja Katowicka*, Poznań 1970.

⁸⁵ Die Schutzstaffeln (SS) – Sztafety Ochronne Niemieckiej Narodowosocjalistycznej Partii Robotniczej.

niami niemieckimi na własnej ludności; podstawami prawnymi, ściganiem i karaniem zbrodni⁸⁶.

W okresie dyrekcji C. Pilichowskiego do Głównej Komisji przyszło bardzo wielu specjalistów z różnych dziedzin, m.in.: prawa międzynarodowego, prawa karnego, stosunków międzynarodowych, historii, którzy stworzyli zespół znakomitych fachowców⁸⁷. Pracownicy GK przeprowadzili w tym czasie ponad 12 tys. śledztw i udzielili niezbędnej pomocy prawnej organom wymiaru sprawiedliwości, m.in. w Niemczech, Kanadzie, Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Austrii i Australii. To wyniki tych badań były podstawą do wszczęcia postępowań karnych przez prokuratorów komisji, które miały charakter wyjaśniający, a na ich podstawie sądy i prokuratorzy niemieccy prowadzili śledztwa. Sądy karały prawomocnymi wyrokami zbrodniarzy nazistowskich w Niemczech, aczkolwiek nie w każdym przypadku były one wykonywane⁸⁸.

Dnia 22 kwietnia 1964 roku Sejm uchwalił ustawę o przerwaniu biegu przedawnienia ścigania zbrodni hitlerowskich w Polsce. Mogło do tego dojść m.in. dzięki zabiegom i aktywności Głównej Komisji. Polska stała się 26 listopada 1968 roku inicjatorem uchwalenia Konwencji Organizacji Narodów Zjednoczonych o niestosowaniu zapisów o przedawnianiu zbrodni wojennych i zbrodni dokonanych przeciw ludzkości, których sprawcami były hitlerowskie Niemcy⁸⁹.

W 1964 roku komisja rozpoczęła porządkowanie i systematyzowanie akt, pobieżnie zapoznała się z materiałami wytworzonymi przez kancelarie hitlerowskie, z materiałami znajdującymi się w archiwach państwowych, szczególnie w Warszawie, Gdańsku i Lublinie⁹⁰.

Dopiero w 1965 roku, w wyniku uchwały sekretariatu KC PZPR przy wsparciu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Sprawie-

---

⁸⁶ C. Pilichowski, *Problematyka badania zbrodni...*, s. 10.

⁸⁷ Ten zespół fachowców publikował przekrojowe prace monograficzne będące podsumowaniem badań Głównej Komisji w określonych dziedzinach. Efektem ich pracy są m.in.: *Ekspertyzy i orzeczenia...*; *Miejsca Pamięci Narodowej*, oprac. P. Mnichowski, Warszawa 1983; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1985.

⁸⁸ *Sprawa nieprzedawniania zbrodni hitlerowskich, ścigania i karania ich sprawców, Kwestia rozwiązania NPD*, [w:] *Materiały z plenarnego posiedzenia Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 23 kwietnia 1968 roku*, Warszawa 1968, s. 135–148; *Informator. Główna Komisja...*, s. 10–11. Informacje na ten temat znajdują się także na stronie internetowej IPN: www.ipn.gov.pl, [dostęp: 21 III 2006].

⁸⁹ *Informator. Główna Komisja...*, s. 11; C. Pilichowski, *Problematyka badania zbrodni...*, s. 16.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 33–34.

dliwości, w pełni ruszyły prace Głównej i Okręgowych Komisji. Wznowiono i rozszerzono prace komisji w zakresie prowadzenia śledztw przeciwko Niemcom dopuszczającym się zbrodni, a także badania i dokumentowania faktów dotyczących systemu faszystowskiego i mechanizmu zbrodni ludobójstwa dokonywanego przez Niemców⁹¹.

W Głównej Komisji opracowano opinie i ekspertyzy dotyczące problematyki ludobójstwa niemieckiego, a w szczególności zbrodni popełnionych w Polsce i przeciw narodowi polskiemu⁹². W 1968 roku GK zbadała i opracowała najistotniejsze zagadnienia, m.in. plan zagłady narodu polskiego oraz wielkość strat i szkód wojennych Polski⁹³, niemieckie obozy koncentracyjne i ośrodki zagłady, eksterminacja obywateli polskich pochodzenia żydowskiego.

W październiku i listopadzie 1965 roku w ramach GK powołane zostały zespoły tematyczne⁹⁴:

- zespół ds. zbrodni SS, Gestapo i innych formacji policyjnych, któremu przewodniczył prof. Mieczysław Siewierski,
- zespół ds. zbrodni Wehrmachtu, Waffen SS oraz obozów jenieckich, z szefem Wojskowego Instytutu Historycznego gen. Bronisławem Bednarzem na czele,
- zespół ds. hitlerowskich obozów zagłady, koncentracyjnych, pracy przymusowej i innych, której przewodniczącym był doc. dr Teodor Musiał,
- zespół ds. hitlerowskiej okupacji administracyjnej – na jej czele stał prof. dr Karol Pospieszalski,
- zespół ds. hitlerowskiego sądownictwa i prawodawstwa z przewodniczącym prof. dr. Mieczysławem Szererem, sędzią Sądu Najwyższego,
- zespół ds. hitlerowskiej polityki w zakresie niszczenia ekonomii polskiej, pod przewodnictwem prof. dr. Janusza Dereświczca,

---

⁹¹ *Ibidem*, s. 13.

⁹² C. Pilichowski, *Stan i potrzeby badań nad problemem zbrodni niemieckich w aspekcie zadań Głównej Komisji i Okręgowych Komisji BZHwP*, [w:] *Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich. Materiały z Konferencji Naukowej w dniach 27–28 kwietnia 1970 roku*, t. I, Warszawa 1973, s. 25–112.

⁹³ O stratach i szkodach wojennych w: C. Pilichowski, *Straty wojenne Polski. Problem odpowiedzialności za zbrodnie hitlerowskie*, Warszawa 1972.

⁹⁴ *Referat sprawozdawczy Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce za rok 1965 i założenia planu na 1966 roku*, [w:] *Sprawozdanie z zebrania plenarnego Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, dnia 5 lutego 1966 roku*, Warszawa 1966, s. 51.

- zespół ds. hitlerowskiej polityki w zakresie niszczenia nauki, kultury, sztuki i polskiej oświaty, za prace którego odpowiadał doc. Stefan Matuszewski.

W skład zespołów tematycznych weszli członkowie GK, ale również przedstawiciele komisji okręgowych i specjaliści przydzieleni do odpowiednich zespołów. W tym miejscu również określono szczegółowy zakres problematyki poszczególnych zespołów⁹⁵.

Na przełomie lat 1966–1967 Prezydium GK składało się z 14 członków, plenum⁹⁶ natomiast tworzyło 109 osób. W skład plenum wchodziło: 60 prawników, 21 historyków, 10 dziennikarzy, literatów i publicystów, 3 lekarzy, 2 archiwistów oraz 12 działaczy społecznych i politycznych⁹⁷.

W 1966 roku pracowało 9 zespołów tematycznych, w których działało 216 osób⁹⁸, natomiast w pierwszej połowie 1968 roku było ich już 12 (zbrodni hitlerowskich⁹⁹ formacji politycznych, zbrodni Wehrmachtu, zbrodni w więzieniach i obozach hitlerowskich, pracy niewolniczej i zbrodni na robotnikach przymusowych i jeńcach wojennych, zbrodni prawników hitlerowskich, zbrodni administracji hitlerowskiej, zbrodniczej polityki eksterminacji inteligencji i niszczenia kultury polskiej, hitlerowskiej polityki w zakresie niszczenia ekonomiki polskiej, pacyfikacji wsi, hitlerowskiej eksterminacji dzieci i młodzieży, zbrodni hitlerowskich w ostatnim okresie II wojny światowej, archiwalnych)¹⁰⁰, a liczba członków zespołów wyniosła 263 osoby¹⁰¹. W Prezydium Głównej Komisji działało 14, a w Plenum 130 członków¹⁰².

W drugiej połowie 1966 roku zorganizowany został Wydział Badawczo-Dokumentacyjny, który prowadził prace: rejestracyjne, bibliograficzne, ewidencji badań, nad odtworzeniem struktury i obsady

---

⁹⁵ *Ibidem*, s. 51–55.

⁹⁶ Plenum to zebranie ogółu członków Głównej Komisji.

⁹⁷ *Referat sprawozdawczy z działalności w 1966 roku Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz zadania programowe na 1967 roku*, [w:] *Sprawozdanie z zebrania plenarnego Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, dnia 16 marca 1967 roku*, cz. 1, Warszawa 1967, s. 64.

⁹⁸ Więcej informacji nt. obsady personalnej z podaniem dokładnych danych liczbowych znajduje się w: *Referat sprawozdawczy z działalności w 1966 roku...*, s. 64–66.

⁹⁹ Przy wykorzystaniu oryginalnej nomenklatury, odnoszącej się do ówczesnej historiografii.

¹⁰⁰ *Plenum i prezydium oraz zespoły tematyczne Głównej Komisji*, [w:] *Materiały z plenarnego posiedzenia Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 23 kwietnia 1968 roku*, Warszawa 1968, s. 67–68.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Ibidem*, s. 66–67.

personalnej, dokumentacyjnej, badawczej, wydawniczej, propagandowo-politycznej, organizacyjnej i informacyjno-usługowej¹⁰³.

Do końca 1977 roku przez Główną i Okręgowe Komisje zostało sporządzonych 105 000 protokołów zeznań świadków. Ogółem począwszy od 1965 roku przeprowadzono 11 000 śledztw, z których zakończono 9300. Poza tym przeprowadzono 5900 postępowań wyjaśniających¹⁰⁴.

Do 31 grudnia 1977 roku w Głównych i Okręgowych Komisjach pozostało do załatwienia 978 spraw. Najwięcej śledztw prowadziła Okręgowa Komisja w Łodzi. Liczba ta sięgnęła aż 456, co wówczas stanowiło 37% ogólnej liczby spraw prowadzonych przez wszystkie komisje okręgowe¹⁰⁵.

Wówczas archiwum GK było jednym z najpoważniejszych specjalistycznych zbiorów w Polsce. Obejmowało 1160 metrów bieżących akt, składało się z 515 zespołów dokumentów, 1500 mikrofilmów, 57 000 fotografii, 20 filmów, 60 nagrań dźwiękowych, 8000 tytułów książek, czasopism i dzienników. Poza tym komisja dysponowała 200 000 kart osobowych, które odnosiły się do 900 000 nazwisk, 550 000 kart tematycznych informujących o zawartości akt w archiwach w Polsce oraz 175 000 tzw. ankiet o faktach i miejscach zbrodni Niemców¹⁰⁶.

Główna Komisja przekazała w ciągu całego roku 1977, głównie do RFN, materiały dowodowe dotyczące 207 spraw, które uzasadniały wszczęcie nowego postępowania karnego i materiały do 90 innych spraw śledczych, które miały na celu wykorzystanie ich w ramach już trwających śledztw. Ogólna liczba wysłanych do RFN protokołów, zeznań świadków, a także dokumentów wyniosła w tym roku 6700¹⁰⁷.

W latach 1965–1979 Główna Komisja przekazała do zagranicznych organów wymiaru sprawiedliwości – w przeważającej mierze były to centrale ścigania prokuratury i sądu RFN – 31 215 protokołów, które zawierały zeznania świadków, 26 107 kopii i 120 000 klatek z mikro-

---

¹⁰³ Dokładne informacje nt. pracy i zakresu problematycznego Wydziału Badawczo-Dokumentacyjnego znajdziemy w: *Referat sprawozdawczy z działalności w 1966 roku...*, s. 78.

¹⁰⁴ *O działalności i zadaniach Głównej Komisji BZHWP*, [w:] *Sesja Plenum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 15 czerwca 1977 roku*, Warszawa 1978, s. 20.

¹⁰⁵ *Sesja Plenarna Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, dnia 4 lipca 1978 roku*, Warszawa 1979, s. 18.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 24.

¹⁰⁷ Referat wygłoszony przez prof. C. Pilichowskiego, dyrektora Głównej Komisji na sesji plenarnej w: *Sesja Plenarna Głównej Komisji...*, s. 16–23.

filmowanymi dokumentami dotyczącymi zbrodni niemieckich i ich sprawców¹⁰⁸.

W przeciągu lat 1945–1979 GK w Polsce wysłała na procesy prowadzone w RFN 604 świadków, do Austrii 51, a do Holandii 9. Poza tym zorganizowała w Polsce 25 wizji lokalnych i sesji zagranicznych sądów przysięgłych. Udzielili także pomocy prawnej 813 przebywającym w Polsce prokuratorom, sędziom i adwokatom, głównie z RFN, Austrii, Holandii i Berlina Zachodniego¹⁰⁹.

W latach 1964–1979 w GK prowadzone były badania nad hitlerowską przeszłością określonych grup osób, które działały na terenie RFN, a także w innych krajach. W ich rezultacie wskazano kilka sylwetek, dołączając do nich odpowiednie zbiory archiwalne dotyczące zbrodniczej i nazistowskiej przeszłości: przywódców organizacji ziomkostw¹¹⁰, pracowników naukowych, którzy zajmowali się tzw. problematyką badania Wschodu¹¹¹, byłych funkcjonariuszy aparatu przesiedleńczego¹¹², byłych wysokich funkcjonariuszy aparatu policyjnego i Einsatzgruppen¹¹³ oraz pracujących w zachodnioniemieckim wymiarze sprawiedliwości prawników niemieckich. Podjęto także prace nad odtworzeniem obsad personalnych wyższego aparatu hitlerowskiego i okupacyjnego, administracji obozów koncentracyjnych i więzień. Z tego zakresu opracowano: struktury centralnych władz III Rzeszy¹¹⁴, administracji na terenach ziem polskich włączonych do III Rzeszy¹¹⁵, urzędów, dystryktów i starostw Generalnego Gubernatorstwa¹¹⁶, centralnych władz SS i policji oraz komendantur policji i służby bezpieczeństwa GG¹¹⁷.

W Głównej Komisji działał także Wydział Wydawniczy, który zajmował się wydawaniem książek. Współpracowano w tym zakresie

---

¹⁰⁸ S. Kania, *Zbrodnie hitlerowskie w Polsce*, Warszawa 1983, s. 20.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ R. Fuks, *Przywódcy ziomkostw w NRF. Hitlerowska i zbrodnicza przeszłość*, Warszawa 1973.

¹¹¹ R. Fuks, *Przedstawiciele „Ostforschung” w Niemieckiej Republice Federalnej*, Warszawa 1973.

¹¹² W. Szulc, *Hitlerowski aparat wysiedleńcy w Polsce. Sylwetki głównych jego „działaczy”*, Warszawa 1973.

¹¹³ Einsatzgruppen – oddziały eksterminacyjne Służby Bezpieczeństwa SS.

¹¹⁴ Więcej w: *Struktura centralnych władz III Rzeszy*, Warszawa 1970.

¹¹⁵ Szerzej w: *Struktura administracji na terenach ziem polskich włączonych do III Rzeszy*, Warszawa 1970.

¹¹⁶ Obszernie w: *Struktura organizacyjna urzędów dystryktu i starostw w Generalnej Guberni*, Warszawa 1970.

¹¹⁷ Problematyka policji i służb bezpieczeństwa poruszona została w: *Struktura centralnych władz SS i policji oraz komendantur policji i służby bezpieczeństwa Generalnej Guberni*, Warszawa 1969.

z takimi wydawnictwami, jak: Wydawnictwo Prawnicze, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wydawnictwo Śląskie, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Ossolineum i Wydawnictwo Sport i Turystyka¹¹⁸.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych GK kontynuowała dochodzenia w sprawach: zbrodni w byłym Dystrykcie Radomskim, zbrodni z okresu powstania warszawskiego w 1944 roku, zbrodni w Działdowie, zbrodni w obozie koncentracyjnym Gross-Rosen, likwidacji osób umyślowo chorych w zakładach psychiatrycznych na terenie całego kraju¹¹⁹ oraz obozów hitlerowskich na ziemiach polskich¹²⁰.

Dzięki pracy badawczej i śledczej Głównej i Okręgowych Komisji w latach 1965–1989 przeprowadzono w sumie około 10 000 śledztw. Tysiące egzemplarzy protokołów z przesłuchań świadków oraz dowodów przekazano do niemieckiej centrali w Ludwigsburgu. To m.in. przy pomocy tych materiałów skazano w latach 1965–1987 na obszarach samej RFN przez tamtejsze sądy 453 osoby¹²¹.

Sejm na mocy ustawy z 6 kwietnia 1984 roku, uznając za celowe wprowadzenie zmian w umocowaniu prawnym komisji, nadał jej status Instytutu Pamięci Narodowej i zmienił nazwę na: Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytut Pamięci Narodowej¹²². Ta zmiana nadawała komisji, mimo wcześniejszego wygaśnięcia możliwości ścigania przestępstw, podstawę do dalszej działalności naukowo-badawczej, śledczej i dokumentacyjnej.

Istotnym momentem dla istnienia komisji były przemiany, jakie dokonały się w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej na przełomie lat 1989–1990. Umożliwiły one rozszerzenie działań o ściganie zbrodni stalinowskich¹²³ oraz krajowego aparatu represji¹²⁴. Faktem jest, że

---

¹¹⁸ *Badanie i ściganie...*, s. 86.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 29.

¹²⁰ S. Datner, *Obozy jenieckie Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1967; J. Gumkowski, *Obozy koncentracyjne i obozy zagłady na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1967; K. Leszczyński, *Obozy pracy na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1967.

¹²¹ *Informator. Główna Komisja...*, s. 11.

¹²² Nadanie Głównej Komisji statutu Instytutu Pamięci Narodowej i jednoczesną zmianę nazwy zapisano w Ustawie z dnia 6 kwietnia 1984 roku o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich – Instytucie Pamięci Narodowej (Dz. U. Nr 21 z 1984 roku, poz. 98), która weszła w życie 1 lipca 1984 roku.

¹²³ Zapis o ściganiu zbrodni stalinowskich pojawił się tu po raz pierwszy. Zbrodnie stalinowskie, zgodnie z tą ustawą, zrównane zostały ze zbrodniami wojennymi i zbrodniami przeciwko ludzkości.

badania nad zbrodniami określonymi jako stalinowskie zostały zapoczątkowane już w 1989 roku¹²⁵.

Polityczną i propagandową rolę Głównej Komisji zniósł Sejm III RP, przyjmując nowelę do ustawy z 6 kwietnia 1984 roku, która zmieniła jej działanie. Odstąpiła od swego politycznego i propagandowego charakteru, ograniczając kompetencje do działalności *stricte* śledczej, naukowo-badawczej i archiwalnej. Nadano jej także uprawnienia znacznie wykraczające poza badanie zbrodni hitlerowskich, przenosząc kompetencje także na zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości¹²⁶.

Dokonano zatem zmian legislacyjnych i statutowych w ten sposób, że rozszerzono zakres działalności komisji o zbrodnie dokonane w latach 1939–1945 przez funkcjonariuszy hitlerowskich i stalinowskich na obywatelach polskich – mieszkańcach Kresów Wschodnich. Ustawę z 1984 roku znowelizowano 4 kwietnia 1991 roku o powyższy zapis, a nazwę zmieniono na: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej¹²⁷.

Główna Komisja a przemiany społeczno-polityczne

Jednak zanim to nastąpiło, komisja przeprowadziła 1448 postępowań wyjaśniających, a także rozpoczęła gromadzenie dokumentów w postaci akt śledczych i sądowych. Zdecydowano się także na przyjmowanie oświadczeń od obywateli. Ustalono, jaka zgromadzona dokumentacja może być podstawą do podejrzenia, że funkcjonariusze NKWD¹²⁸, Smierszu¹²⁹, żołnierze Armii Czerwonej, członkowie OUN-UPA¹³⁰, jak również funkcjonariusze UB¹³¹, Informacji Wojskowej czy

---

¹²⁴ Chodzi tu o szeroko pojęty aparat bezpieczeństwa PRL, a zwłaszcza instytucje represji, jak: Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Milicję Obywatelską i Urząd Bezpieczeństwa.

¹²⁵ R. Juskiewicz, *Przedmowa*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej” 1991, t. XXXIII, s. 13; M. Motas, *Główna Komisja...*, s. 7.

¹²⁶ S. Kaniewski, *Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej. Kierunki i perspektywy działań*, „Studia Iuridica” 1998, t. XXXV, s. 162.

¹²⁷ Dodanie zapisu o ściganiu zbrodni stalinowskich oraz zmiana nazwy komisji znajduje się w ustawie z 4 kwietnia 1991 roku (Dz. U. 1991, nr 45, poz. 195).

¹²⁸ NKWD – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRS.

¹²⁹ Smiersz – Główny Zarząd Kontrwywiadu Wojskowego ZSRS służący do wykrywania i likwidowania szpiegów.

¹³⁰ OUN-UPA – Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów-Ukraińska Powstańcza Armia.

¹³¹ UB – Urząd Bezpieczeństwa.

sędziowie, prokuratorzy i funkcjonariusze straży więziennej dopuścili się licznych zbrodni na obywatelach polskich¹³². W wyniku podjętych działań możliwe stało się wszczęcie 228 śledztw. Prowadziło je 58 prokuratorów i sędziów w Głównej i Okręgowych Komisjach¹³³.

Jednak w latach dziewięćdziesiątych komisja nie zajmowała się tylko zbrodniami stalinowskimi. W 1996 roku mianowicie zakończono 21 śledztw, które dotyczyły zbrodni niemieckich, a w roku następnym – już 44 śledztwa¹³⁴.

Oszacowano ogólną liczbę stalinowskiego terroru na: 2,5 tys. ludzi skazanych na śmierć, większość z tej liczby została stracona, ok. 10 tys. zabitych bez wyroków sądowych, 150 tys. więźniów politycznych, 50 tys. żołnierzy AK wywiezionych w głąb Związku Sowieckiego i podobna liczba wywieziona na roboty przymusowe. Same sądy wojskowe wydały w PRL ok. 6 tys. wyroków śmierci, z których to połowa została wykonana¹³⁵.

Główna Komisja przy ściganiu zbrodni wojennych współpracowała z Centralą Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu. To właśnie m.in. tam GK przekazywała materiały dowodowe, które wskazywały na to, że hitlerowcy dopuszczali się licznych zbrodni. Polska komisja na zlecenie prokuratury w Kolonii poszukiwała dowodów zbrodniczej działalności Aloisa Brunnera w Referacie Żydowskim RSHA¹³⁶, który był odpowiedzialny m.in. za wysłanie do KL Auschwitz 100 000 Żydów z Europy Środkowo-Wschodniej¹³⁷. Komisja gromadziła również materiały w sprawie zbrodni Hansa Krügera, funkcjonariusza Gestapo¹³⁸. Poza tym GK współpracowała także z departamentami sprawiedliwości Stanów Zjednoczonych i Kanady.

---

¹³² Więcej w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, pod red. G. Motyki, D. Libionki, Warszawa 2002; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953–1954*, oprac. G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa 2004; G. Jakubowski, *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa 2002; P. Kłodoczny, *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956). Prawna analiza kategorii przestępstw przeciwko państwu*, Warszawa 2002; A. Strzembosz, M. Stanowska, *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005; *System represji stalinowskich w Polsce 1944–1956. Represje w Marynarce Wojennej*, pod red. I. Hałaigny, Warszawa 2003; „Zwyczajny” resort. *Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956*, pod red. T. Łabuszewski, K. Krajewski, Warszawa 2005.

¹³³ K. Brzeziński, *Do ostatniego zbrodniarza*, „Głos Wielkopolski” 25 II 1998, nr 47.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 6.

¹³⁵ B. Wasztyl, *Spokojny sen katów*, „Dziennik Polski” 26 XI 1999.

¹³⁶ RSHA (Reichssicherheitshauptamt) – Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy.

¹³⁷ G. Freihofner, *List gończy po 62. latach*, „Wiener Zeitung” 20 VII 2007.

¹³⁸ T. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1967, nr 61, s. 3–58.

Na naradzie dyrekcji Głównej Komisji w marcu 1990 roku z komisjami okręgowymi ustalono uprawnienia do badań na obszarach poszczególnych oddziałowych komisji w prowadzeniu badań w kontekście zbrodni stalinowskich dotyczących Kresów Wschodnich. Upoważniono GK do ścigania zbrodni stalinowskich w pięciu głównych kompleksach:

1. Sprawa tragedii 1,2–1,5 mln Polaków z Kresów Wschodnich, którzy zostali zmuszeni do wysiedleń dokonywanych przez funkcjonariuszy NKWD i deportacji po 17 września 1939 roku do 22 czerwca 1941 roku. Materiał, jaki na ten temat udało się zebrać, miał głównie charakter historyczny, dokumentujący losy Polaków zsyłanych na Syberię, Ural i do Kazachstanu¹³⁹.
2. Zbrodnie dokonane na dziesiątkach tysięcy Polaków, którzy byli więzieni po agresji Armii Czerwonej 17 września 1939 roku na obszarze województw lwowskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego, brzeskiego, nowogrodzieńskiego, wileńskiego i poleskiego, a także w czasie dokonywania ewakuacji więźniów na tych obszarach¹⁴⁰.
3. Deportacje w głąb Związku Sowieckiego przeszło 60 tys. oficerów i żołnierzy m.in. Armii Krajowej, ale także innych polskich formacji o charakterze niepodległościowym po wkroczeniu Armii Czerwonej do Polski¹⁴¹.
4. Najliczniejsze zbrodnie zostały popełnione przez funkcjonariuszy rodzimego aparatu bezpieczeństwa¹⁴². W drodze dochodzeń ustalono, że dopuszczali się morderstw więźniów, torturowania, bicia drewnianymi pałkami, gumowymi pejcami. W ten sposób najczęściej wymuszano w karcerach, zmuszano do wie-

---

¹³⁹ K. Brzezicki, *Do ostatniego...*, s. 6; *System miejsc uwięzienia w ZSRR w latach 1929–1960*, [w:] *Łagry. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998.

¹⁴⁰ J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Gdańsk 1990; E. Wróbel, J. Wróbel, *Rozproszeni po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Chicago 1992.

¹⁴¹ *Informator. Główna Komisja...*, s. 13–14.

¹⁴² Reporterskie śledztwo na ten temat przeprowadził Tadeusz Płuzański, który rezultaty opublikował w: T.M. Płuzański, *Bestie. Mordercy Polaków. Reporterskie śledztwo o ludziach, którzy w czasach komunizmu mordowali polskich patriotów, za co nigdy nie zostali ukarani*, Warszawa 2014; *idem*, *Bestie 2. Reporterskie śledztwo o zbrodniach Niemców i Sowietów na Polakach oraz grubej kresce dla oprawców w III RP*, Warszawa 2013; *idem*, *Lista oprawców*, Warszawa 2014.

logodzinne go stania w ciasnej i wilgotnej celi. Dopuszczano się jeszcze wielu innych równie perfidnych przestępstw¹⁴³.

5. Ostatni kompleks zbrodni stalinowskich stanowiły deportacje m.in. Ślązaków i Pomorzanie do ZSRS także po 1945 roku, jak również obozy dla Niemców i Ukraińców na obszarze Polski.

W latach dziewięćdziesiątych GK prowadziła śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych na obywatelach polskich przez nacjonalistów ukraińskich i Ukraińców kolaborujących z Niemcami¹⁴⁴.

W latach 1945–1996 komisja przeprowadziła w odniesieniu do zbrodni niemieckich ponad 12 300 śledztw. W latach 1965–1984 podczas czynności śledczych organy terenowe (Komisje Okręgowe i ich delegatury) przesłuchały 138 841 świadków¹⁴⁵.

Podczas działań śledczych GK tylko w latach 1991–1996 wszczęto ponad 800 śledztw o zbrodnie stalinowskie, a w momencie likwidacji komisji – 1100¹⁴⁶. Z tej liczby udało się zakończyć 440. W odniesieniu do 177 sprawców wystąpiono z wnioskami o przedstawienie im zarzutów i skierowanie oskarżeń do sądów¹⁴⁷. Za pośrednictwem prokuratury powszechnej udało się postawić zarzuty 254 sprawcom, z których skazano prawomocnymi wyrokami zaledwie 30 oskarżonych¹⁴⁸.

Ustawą z dnia 18 grudnia 1998 roku powołany został Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, a z dniem 1 września 1999 roku przestała istnieć Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu¹⁴⁹. Jej li-

---

¹⁴³ D. Jarosz, *Polacy a stalinizm 1948–1956*, Warszawa 2000; K. Moczarski, *Zapiski*, Warszawa 1990; *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce*, pod red. W. Kuleszy, A. Rzeplińskiego, Warszawa 2001; *Wojna domowa czy okupacja*, pod red. A. Ajnenkiela, Warszawa 1998.

¹⁴⁴ W. Filar, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*, Toruń 2003; A. Korman, *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej. Dokumentacja fotograficzna*, Wrocław 2003; H. Komański, S. Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946*, Wrocław 2004; E. Prus, *Stepan Bandera (1909–1959). Symbol zbrodni i okrucieństwa*, Wrocław 2004; R. Torzewski, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, Warszawa 1990.

¹⁴⁵ *Informator. Główna Komisja...*, s. 16.

¹⁴⁶ B. Wasztyl, *Spokojny sen...*

¹⁴⁷ *Informator. Główna Komisja...*

¹⁴⁸ B. Wasztyl, *Spokojny sen...*

¹⁴⁹ Pełna wersja ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej (Dz. U. 1998, nr 155, poz. 1016) zamieszczona jest na stronie internetowej IPN: <http://www.ipn.gov.pl>; a w całości ustawie został poświęcony „Weteran. Kwartalnik kulturalno-historyczny związków weteranów Powstania Narodowego 1944–1956” 2000, nr 1–4.

kwidatorem, który realizował ten zapis, był Antoni Galiński, dotychczasowy dyrektor Okręgowej Komisji w Łodzi. W kraju działało łącznie szesnastu likwidatorów¹⁵⁰.

Sejm RP uchwalił ustawę o utworzeniu instytutu, którego jednym z zasadniczych celów miało być udostępnianie akt aparatu represji PRL. Główne przesłanie ustawy sprowadzało się do stwierdzenia, że żadne bezprawne działania przeciwko obywatelom polskim nie mają być ani chronione, ani objęte zapomnieniem. Miał je realizować właśnie IPN, który pełnił trzy zasadnicze funkcje: prokuratorską w zakresie ścigania zbrodni niemieckich, komunistycznych¹⁵¹ i innych przestępstw przeciwko ludzkości, archiwum udostępniającego pokrzywdzonym wiedzę zgromadzoną przez aparat represji do badań naukowych oraz funkcję edukacyjno-badawczą.

Pion śledczy IPN, czyli Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu powołana został w lipcu 2000 roku. Jej działalność stanowi kontynuację Głównej Komisji powstałej w 1945 roku¹⁵².

Summary

Chief Commission for the Investigation of Crimes against the Polish Nation (1945–1999)

After the war, the Polish nation consistently demanded the punishment of war criminals and did great efforts to register and document these crimes. This applied to German criminals, because nobody then thought of the prosecution of the Soviet crimes, mainly for political reasons. The facts of these crimes were documented throughout the entire war by the Polish government in London and its Delegation in the country. On 9th January 1940, the instruction No. 2 was issued. The instruction informed about the creation of the commission responsible for recording the facts and collecting documents concerning the events in Poland.

The *United Nations War Crimes Commission* (UNWCC) was founded in the autumn of 1943 in London. Its task was to get acquainted with issues related to research into the crime by gathering evidence and facts and to develop rules to punish war criminals. On

---

¹⁵⁰ A. Adamski, *Bez Instytutu i bez pamięci*, „Gazeta Codzienna Nowiny” 18 II 2000.

¹⁵¹ O tym także w: J. Parandowska, *Instytut Pamięci Ułomnej*, „Polityka” 1998, nr 40; A. Gargas, *Pierwsze kroki IPN*, „Gazeta Polska” 11 VIII 1999.

¹⁵² J. Ordyński, *Przycinanie Instytutu*, „Rzeczpospolita” 05 II 2002.

1st November 1943, the Office of War Crimes in London began its work. It was a place where the accumulated documents were examined and new documentation was being collected constantly, primarily for the needs of the UNWCC. It was also the institution where the international lists of war criminals were prepared.

By decree of the Presidium of National Council of 10th November 1945, the Main Commission for the Investigation of German Crimes in Poland was created. Its task was to collect documentation to enable condemnation of criminals for the crimes committed in the years of World War II. The General and the Regional Commissions for the Investigation of German Crimes were also established.

The documentation accumulated in 1945–1946 by the Commission was being handed over mainly to the International Military Tribunal in Nuernberg. In 1946, a foreign branch of the commission by the Allied Control Council for Germany was created and named the Polish Military Mission Investigation of German Crimes. Soon after the formation of the German Democratic Republic, the so far functioning commission in Poland was converted into the Chief Commission for the Investigation of Nazi Crimes in Poland, pursuant to the contemporary requirements of political correctness, on 22nd December 1949.

The Parliament, under the Act of 6th April 1984, after having considered it expedient to amend the legal empowerment of the commission, gave it the status of the Institute of National Remembrance. An important moment for the existence of the commission were the changes that had taken place in Poland and Central and Eastern Europe in 1989–1990. These changes enabled an extension of measures to prosecute the crimes of Stalinism and domestic repression apparatus. The political and propaganda role of the Chief Commission was abolished by the Parliament of the Third Republic, introducing a novelisation to the Act of 6th April 1984, which changed its operation. It had lost its political and propaganda character, limiting its competence to activities strictly of investigative, scientific research and archival character.

The Act of the 1984 was amended, and the name of the Commission was changed into the Polish Nation Chief Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation – the Institute of National Remembrance. The Chief Commission had collaborated with the Head *Office* of National Socialist Crimes Prosecution in *Ludwigsburg* in the prosecution of the war crimes. Under the Act of 18th December 1998, the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes Against the Polish Nation was established. From 1st September

1999, the Main Commission for the Investigation of Crimes Against the Polish Nation ceased to exist.

The Parliament of the Republic adopted a law to establish the Institute, which main objectives were to make accessible the documents of the repression apparatus of PRL (Polish People's Republic). The activities of the Main Commission after the war may be assessed critically, however, the political conditions in which this institution was operating must be taken into consideration.

Stephen C. McKelvey

(Department of Political Science & International Affairs

Kennesaw State University, Georgia, USA)

The Case for Poland's Participation in the Anti-ISIS Coalition: An American Perspective

From the time of its accession to the Atlantic Alliance in 1999, Poland has been a strong contributor to Alliance efforts in Afghanistan, Bosnia and Kosovo. As an ally of the United States, Poland also has taken a leading role in the Iraq War of 2003, a major non-NATO combat operation. Remembered as the nation that led the defense of Western World Civilization at the gates of Vienna in 1683, Poland is also the nation that defeated Lenin's effort to bring Bolshevik revolution to Europe in 1920. After fighting alone against Nazi aggression in September 1939, the Poles continued to fight for freedom both at home and abroad. From the heroic pilots of the 303rd Kosciuszko Squadron in the Battle of Britain to the paratroopers at Arnhem to the battle for Monte Casino, the Poles contributed mightily to the ultimate allied victory over fascism.

Poland's limited sovereignty during the Cold War left little room for maneuver in foreign policy. Being garrisoned by tens of thousands of Soviet troops and having its military forces integrated into the Warsaw Pact command structures meant that Polish options were limited until the restoration of full sovereignty in 1989. Polish participation in the 1968 Soviet-led invasion of Czechoslovakia is one tangible example of this. Other reminders of Poland's vulnerable position came with Soviet preparations for potential invasion of Poland in October 1956 and again at the beginning of the 1980's.

Despite these constraints, Poland was able to distinguish itself as one of the world's leading contributors to international peacekeeping operations even in the depths of the Cold War. Beginning in the 1950's, tens of thousands of Polish soldiers have served in United Na-

tions Peace Keeping Operations (UNPKOs). These Polish peacekeepers have served in Africa, Asia, Europe and the Middle-East. During the 1990's, Poland repeatedly ranked as one of the top ten contributors of personnel to UNPKOs. It ranked seventh in 1996, second in 1997 and first in 1998. The fact that Poland ranked first in 1998 is especially remarkable because by this time, Poland was also heavily engaged in NATO operations in Bosnia. While 1048 Polish soldiers were serving with the UN in Angola, Lebanon, the Golan Heights, Macedonia and elsewhere another 450 were serving in the NATO-led SFOR II mission in Bosnia. Peacekeeping is dangerous. Forty-eight Polish soldiers had lost their lives in UNPKOs as of 31st May 2015. This loss was greater than the combined peacekeeping losses of Australia, China, Germany and Japan¹.

In the 1990's Poland formed joint peacekeeping battalions with Lithuania and Ukraine to help them prepare for integration into Western security structures. Poles, Ukrainians and Lithuanians deployed together to Bosnia and later to Kosovo. Although most Polish troops had been withdrawn from Afghanistan by the end of 2014, 150 Polish troops were still deployed there with NATO's Resolute Support Mission. Another 254 were serving in Kosovo with NATO's KFOR mission. Almost 100 more were serving with EU, UN and OSCE missions in Ukraine, Bosnia, Mali and the Central African Republic².

The Polish nation is justifiably proud of its long tradition of international peacekeeping. Despite the human costs, Poland has never wavered in its efforts to help create and defend small islands of refuge and stability amidst the ugly and violent aftermath of war. While the United States has usually played a far more limited role in UN peacekeeping, it has had ample opportunity to observe and appreciate Polish contributions in NATO and U.S. led operations. These contributions helped bolster the arguments of those who supported Poland's accession to the Alliance in 1999 and were instrumental in promoting the transfer of significant amounts of Foreign Military Assistance (FMA) to Poland after its accession. According to the annual editions of the Military Balance published by the London-based International

---

¹ International Institute for Strategic Studies (London), *The Military Balance* annual editions for the years 1996, 1997 and 1998 for comparative rankings of national contributions to United Nations Peace Keeping Operations (UNPKO). Information on fatalities in UNPKO is current through 31st May 2015 and can be found on the United Nations Department of Peacekeeping website.

² International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 2015*, Routledge, London, February 2015, pp. 125–126 (hereafter: *Military Balance 2015*).

Institute for Strategic Studies, the United States sent Poland \$387 million in FMA between 2003 and 2013. This does not include the two guided missile frigates (the *Pulaski* and the *Kosciusko*) that had been transferred from the US Navy to the Polish Navy before 2003.

Poland's historical commitment to the fight for freedom is exemplary. This contribution has come at great cost but if Poland had not stepped forward, Poland and the world at large would undoubtedly have suffered even more. Some Poles may think that Poland has done enough in distant lands and that perhaps, finally, Poland could begin to fully enjoy the blessings of liberty and independence. And in any case, surely the return of the threat from the East must compel Poland to focus first and foremost on the defense of its own borders. Unfortunately, as jihadist terrorism casts its perilous shadow across the globe, Polish military action is again urgently needed. Poland's allies need to be reminded once more than Poland does not falter when called to serve.

In emerging from the almost destroyed remnants of Al Qaeda in Iraq, the Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) used the chaotic tragedy of the Syrian civil war to seize vast swathes of territory and accumulate economic power previously unimaginable for a terrorist organization. Part terror group, part insurgency – ISIS soon drew tens of thousands of recruits from more than 80 countries around the world.

Under the murderous leadership of Abu Bakr al-Baghdadi, ISIS formally established itself in 2013 and soon challenged core Al Qaeda for primacy in the global jihadist movement. By January 2014, ISIS captured Fallujah in Iraq while continuing to wage war in Syria. Al Qaeda severed ties with ISIS in February 2014, but this neither slowed the growth of ISIS nor reduced its ferocity. By June, 2014, ISIS had captured the Iraqi cities of Mosul, Tikrit and Tal Afar, while continuing to wage war against rebel groups in Syria and to intensify the misery of the Syrian people. By the end of the month, Baghdadi declared an Islamic State and called on Muslims everywhere to recognize his leadership of the Caliphate.

In July 2014, from its headquarters in Raqqa, ISIS seized Syria's largest oil field, while also posing a credible threat to the survival of the Iraqi state. In early August 2014, with ISIS forces besieging Mt. Sinjar and threatening to execute thousands of Yazidis, the United States began air strikes on ISIS positions in Iraq. The onset of the American air campaign did not prevent ISIS from capturing the Mosul Dam. With ISIS forces continuing to pressure Baghdad, Iranian

troops began combat operations in Iraq. This exacerbated the split between the Sunni and the Shia branches of Islam and thereby boosted ISIS recruitment.

Late in August 2014, ISIS gained worldwide notoriety by beheading James Foley, an American journalist. In the months that followed, ISIS released videos of its grisly executions of another American journalist and several British and American aid workers. As the United States and several Arab partners³ began air strikes against ISIS targets in Syria – France and the United Kingdom began aerial operations against ISIS militants in Iraq. By October, Australia, Belgium, Canada, Denmark and the Netherlands were also launching air strikes against ISIS.

Undeterred, ISIS continued its reign of terror by murdering thousands of civilians and prisoners of war in both Iraq and Syria. It also inspired groups like Boko Haram in Nigeria to murder many more. By the time the siege of Kobane had been broken in March 2015, ISIS had beheaded Japanese hostages, burned a captured Jordanian pilot to death, launched an attack on Saudi Arabia, killing four border guards and threatened to attack Rome itself. It had also filmed the beheading of twenty-one Egyptian Christians in Libya. European tourists, including Poles, were killed in the ISIS attack on the Bardo Museum in Tunisia in March 2015 and dozens of other European tourists (mostly British) were killed in the Sousse beach attacks of June 2015.

The ISIS war had in reality become a global war. It was being fought in Iraq, Libya, Syria and, through terrorist strikes, in Europe and North America. While dozens of countries are listed as members of the international coalition against ISIS, as of July 2015, Australia, six NATO allies and six Arab states have joined the United States in actual combat operations. Unfortunately, this unprecedented coalition was matched by al-Baghdadi's success in building his own coalition. Jihadist groups from Afghanistan, Algeria, Egypt, Indonesia, Libya, Nigeria, Tunisia and Yemen have all sworn allegiance to al-Baghdadi's self-declared Islamic State.

Poland's decision not to participate in the campaign against Islamic State (IS) is both disappointing and puzzling. Since the campaign began in August, 2014, American pilots have flown the majority of strikes against IS militants – but combat missions have also been

---

³ *Military Balance 2015*, pp. 305–306.

flown by pilots from Australia, Belgium, Canada, Denmark, France, Netherlands and the United Kingdom⁴. As with the Libyan campaign of 2011, Poland's non-participation is troubling. Unlike the situation in 2011, however, Polish abstention from the current campaign is hard to understand.

Some of Poland's supporters in the United States were able to defend Poland's decision to sit out the Libyan campaign by noting that Poland's own national security interests did not seem to have sufficient weight in shaping American strategic decisions with regard to Europe. This no longer appears to be the case.

In 2011, the Polish government said that its air force was not fully prepared to participate in the coalition effort in the skies over Libya. Considering the proficiency demonstrated by Polish pilots in international training exercises – and considering the fact that Polish F-16 pilots log substantially more flight hours than the pilots of some other NATO allies now engaged in the campaign – many Americans were skeptical of Poland's official explanation⁵.

During NATO's Libyan Campaign of 2011, Robert Gates, then Secretary of Defense of the United States, voiced his unhappiness with Poland's abstention⁶. His sharp public criticism was echoed in an article focused on the consequences of alleged "free riding" by NATO's Visegrad allies in a 2012 issue of the *Journal of Slavic Military Studies*. The two American authors noted that Poland "broke considerably with its past behavior within the Alliance" in resisting American pressure to participate in the Libyan campaign⁷.

Remembering Poland's stalwart contributions to NATO operations in Afghanistan, Bosnia, Kosovo – and Poland's leading role in Iraq

---

⁴ J. Drennan, *Who has contributed what in the Coalition Against the Islamic State?*, <http://foreignpolicy.com>, [access: 12 XII 2014].

⁵ For example, Poland sent 6 F-16 fighter jets, a C-130 Hercules cargo plane and approximately 120 personnel to participate in the June 2012 Red Flag Exercises in Alaska. According to the Eielson Air Force Base report on these exercises, the Poles *demonstrated a willingness to prove themselves as one of Europe's frontrunners in modern air combat*; Y. Rojas, "Polish tigers push the limit in RF-A debut" *Eielson Air Force Base*, <http://eielson.af.mil>, [access: 29 VI 2015].

⁶ P. Spiegel, *Gates criticizes five allies over Libya*, "Financial Times" 8 June 2011 and D.S. Cloud, *Shaky Libya Campaign shows NATO's weaknesses, Gates says*, "Los Angeles Times" 10 June 2011. Gates specifically rebuked Germany and Poland for being able but unwilling to participate in the campaign.

⁷ See for example: J.P. Bell, R.C. Hendrickson, *NATO's Visegrad Allies and the Bombing of Qaddafi: The Consequence of Alliance Free-Riders*, "Journal of Slavic Military Studies" 2012, vol. 25 (2).

stability operations from 2003 to 2008, the Libyan abstention disappointed some of Poland's strongest advocates in the United States – but it did not necessarily surprise them. After all, having lost more than 60 dead and hundreds wounded in Iraq and Afghanistan, Poland was clearly disappointed that its vital interests along its eastern and northern flanks seemed to be of only secondary or even tertiary interest to the American policy elites until the dramatic events of 2014⁸.

It was not just the sudden cancellation of the original ballistic missile defense plan in 2009 – or even the fact that this cancellation was announced on the 70th anniversary of the Soviet invasion of Poland. It was not just the American decision to send only dummy warheads to the Patriot Missile battery originally deployed to Morag⁹. On the contrary, it was a combination of these events, along with the realization that the American pivot to Asia would lead to a significant decrease in American combat power in Europe. Many Poles were aware that the last American tank brigades would be withdrawn from Europe in 2013. Polish leaders were also aware that the United States planned only a very modest level of participation in the Steadfast Jazz exercises in Poland. In the actual event, of the 6000 NATO troops, only 300 were Americans¹⁰. Perhaps Polish leaders also suspected that the original garrison deployed as the “permanent American base” in Poland would consist of fewer than 15 personnel¹¹.

As a consequence, before 2014, Poles could, with some justification, reasonably begin to question American commitment to Poland's security. This was especially troubling in light of the Russian war against Georgia in 2008, Russian military exercises in the Baltic region involving tens of thousands of personnel and their deployment of nuclear-capable missiles in Kaliningrad. In summary, before 2014, Polish leaders had good reason to believe that their investment of blood and treasure in Afghanistan and Iraq did not improve their strategic position and made it difficult to justify the domestic political costs of military action in Libya.

The year 2014 changed everything about American strategy in Europe and it should also have changed the Polish perspective on the

---

⁸ A. Zielinska, *The Trans-Atlantic Relationship: Poland and the United States*, [in:] *The Future of Trans-Atlantic Relations: Perceptions, Polic and Practice*, ed. Dorman and Kaufman, Stanford University Press 2011. See especially pp. 162–165.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *NATO's Future: Back to Basics*, “The Economist” 16 November 2013.

¹¹ J.H. Svan, *First U.S. Military Unit to be Continuously Stationed in Poland Activated*, “Stars and Stripes” 9 November 2012.

deployment of Polish troops in coalition combat operations. It is not an overstatement to say that the Russian war against Ukraine changed everything about American policy in Europe. In 1998, seven years after the collapse of the USSR (and the year before Poland joined the Atlantic Alliance), the United States still had more than 900 main battle tanks (MBTs) and almost 200 fighter jets based in Europe¹². By the end of 2013, no American tanks were permanently based in Europe and the United States had fewer than 100 combat aircraft based there. True, the United States returned 29 tanks to Germany in 2014 for training purposes, but the vast bulk of American combat power was an ocean away from Europe.

Suddenly, the events of early 2014 changed the American perspective. Russia's war against Ukraine and its open threats against the Baltic States prompted Article 4 consultations within the Alliance. Actions followed words and the United States sent six F-15 fighter jets and an aerial refueling tanker to reinforce the four F-15's it already had on routine rotational deployment in the Baltic Air Policing Mission. Britain, Canada, Denmark and France followed the American example and the Baltic Air Policing Mission was quadrupled for the remainder of 2014 and 2015. For its part, as of 2015, Poland has completed six rotational deployments to the Baltic Air Policing Mission. Canada and Italy flew their first air policing missions over the Baltics in 2014 and 2015, respectively. On balance, the Baltic Air Policing Mission has been transformed. It began as a mostly symbolic deployment of four fighter jets from a single NATO ally based at Siauliai in Lithuania for four months. It now represents a significant air defense capability for the Baltic region, with two NATO allies basing four aircraft each at Siauliai, a third ally basing four aircraft in Estonia and a fourth ally basing four fighter jets alongside Polish fighter jets at the Malbork Air Base in northern Poland.

Twelve USAF F-16's were also deployed from Aviano Air Base in Italy to Lask Air Base in Poland and American paratroopers were sent to Poland and the three Baltic Republics for training exercises. In June, 2014, the United States government announced the European Reassurance Initiative – and following prompt Congressional action – an additional \$1 billion was allocated for training operations along NATO's eastern flank. These training operations now involve heavy armor and fighter jets and are fulfilling the pledge made at the

---

¹² International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 1998*, London 1998.

Wales Summit in November 2014 of a “continuous presence” along NATO’s eastern flank¹³.

The scope and frequency of international military exercises in Poland have expanded dramatically over the past year. The deployment of American, British, Canadian and French ground combat forces to multiple exercises in the region has made it clear that the disappointment of the SFJ 13 exercises will not be repeated. Moreover, in addition to an almost continuous presence of American F-16’s at Lask Air Base, several NATO Allies, including Belgium, France and the Netherlands have based small contingents of fighter jets at Malbork Air Base in Poland for the Baltic Air Policing Mission. These deployments have been made on a continuous basis since Spring 2014.

In 2014, the United States also agreed to sell the advanced AGM-158 JASSM air-launched cruise missile to Poland. These missiles, which had previously only been sold to Australia and Finland, are capable of precision strikes at targets more than 200 miles away. In deploying these missiles on their F-16’s, the Poles will soon have the capability of neutralizing Russian surface-to-air missile batteries based in Belarus, Kaliningrad and northwest Russia¹⁴.

In early Summer 2015, Secretary of Defense Ashton Carter announced that the United States would soon base 250 heavy weapons,

---

¹³ P. Belkin, D. Mix, S. Woehrel, *NATO: Response to the Crisis in Ukraine and Security Concerns in Central and Eastern Europe*, [in:] *Congressional Research Service Report 7-5700*, 31 July 2014. See also: U.S. European Command, *Operation Atlantic Resolve Fact Sheet*, <http://www.eu-com.mil/operation-atlantic-resolve>, [access: VI 2015].

After withdrawing two US armored brigades from Germany in 2013, the US Army retains 1 Stryker Brigade Combat Team, 1 artillery battalion and 1 heavy combat aviation brigade in Germany and an airborne infantry combat brigade in Italy. In addition to the Stryker armored vehicles and artillery of the ground force units, American forces in Germany also have 48 AH-64 Apache attack helicopters. Despite withdrawing the last of its permanently based A-10 Warthog tank-buster aircraft from Europe in 2013, the USAF maintains almost 100 combat aircraft in squadrons based in the United Kingdom, Germany and Italy. These aircraft include 24 air-superiority F-15C fighter jets and 23 F-15E Strike Eagles based in Britain and 45 F-16 fighter jets based in Germany and Italy. None of America’s 187 F-22 Raptor stealth fighter jets are yet assigned to permanent bases in Europe although they have made trans-Atlantic deployments. *Military Balance 2015*, pp. 53–54.

¹⁴ J. Siminski, *U.S., Poland Accelerate F-16’s Joint Air-to-Surface Stand-Off Missiles Deal Amid Russian Tensions*, “The Aviatorist” 26 September 2014 and *idem*, *U.S. Air Force has Approved Mass Production of Stealthy JASSM Cruise Missiles*, “The Aviatorist” 18 December 2014. See also: United States Diplomatic Mission to Warsaw Press Release *U.S. Approves JASSM Sale to Poland* and *The Military Balance 2015*, at page 123.

including tanks, armored infantry fighting vehicles and self-propelled howitzers and more than 1000 other vehicles in Poland, the Baltic Republics, Bulgaria and Romania. The pre-positioning of this equipment will enable the United States to reduce the cost of its rotational exercises. More importantly, it will allow the United States to swiftly deploy an armored brigade of 5000 troops in the event of an Article 5 emergency¹⁵.

Finally, in June 2015, NATO's defense ministers decided to double the size of NATO's rapid response force and to streamline the decision-making process necessary to bring it into action. Although the actual decision to deploy the force into combat will still require a consensus decision of all 28 members of the Alliance, the Supreme Allied Commander Europe (SACEUR) now has the authority to place the 5000 strong "Spearhead force" on alert and prepare it for combat deployment. For the first time, NATO will have the potential to send a significant ground force into combat within hours of an attack against one of its members¹⁶.

At the beginning of 2014, Poles might have reasonably questioned the commitment of their allies to Baltic security. As recently as February 2015, a CBOS public opinion survey indicated that 75 per cent of the Polish population believed that the situation in the Ukraine posed a threat to the security of Poland¹⁷. By Summer, 2015, however, the strategic reality along NATO's eastern flank appears to have changed for the better. While there is still danger to the East, Poland's allies are finally aware of it and they are working with Poland to face that threat and reduce the risks of war. Unfortunately, in August 2015, NATO decided that beginning in September – the number of aircraft assigned to Baltic Air Policing would be reduced by half. A rotational detachment of four aircraft will still be based in Lithuania and another detachment will be based in Estonia – but the detachment of Baltic Air Policing aircraft to Poland was discontinued in early August 2015 and a second detachment of four aircraft will no longer be based in Lithuania. These changes do not significantly alter

---

¹⁵ P. Stewart, D. Mardiste, *U.S. to pre-position tanks, artillery in Baltics, eastern Europe*, "Reuters" 23 June 2015. See also Ch. Chivvis, *The Baltic Balance: How to Reduce the Chances of War in Europe*, "The Rand Blog" 2 July 2015.

¹⁶ J. Vandiver, *Breedlove granted new command powers for new threats*, "Stars and Stripes" 24 June 2015 and *Article of Faith: How the West would recognize and respond to, a Russian offensive*, "The Economist" 1st August 2015.

¹⁷ CBOS Public Opinion Survey, February 2015, *Situation in Ukraine*. The question asked: *Does the situation in Ukraine pose a threat for the security of Poland?* Fully 75% said yes and only 21% answered no.

the actual regional military balance – but they do inadvertently send the wrong signals to Moscow¹⁸. Fortunately, much more positive signals are also being sent. Like Poland and Estonia – Latvia, Lithuania and the Czech Republic are all increasing their defense spending – and Britain has reaffirmed that it will maintain defense spending at the 2% level set by NATO. Canada is preparing to send more than 1600 troops to participate in NATO’s large scale exercises this fall. American plans to preposition heavy weaponry in the Baltic region and in Central Europe are proceeding.

Russia’s war in eastern Ukraine has not gone as planned. In addition to the diplomatic and economic costs paid by Moscow – a large fraction of its most capable military forces are tied down in and around eastern Ukraine. For the next year at least, Russia will not have sufficient military resources to embark on a new military campaign against the Baltic Republics – let alone against Poland. Having finally woken from its long slumber in 2014, NATO is now gaining strength and beginning to take those steps that are essential to reducing the risks of war.

While remembering the past, Poles should now look to the future and take action in the present to improve their long-term strategic position. Poland’s leaders have repeatedly asked for permanent American bases in Poland. By February 2017, the United States may be seriously considering establishing these bases. There is already a substantial degree of support in Congress for “maintaining forward – deployed U.S. quick – reaction forces”¹⁹. Poland’s allies in the United States will have stronger arguments to support construction of these bases if Poland does the right thing now. I believe that the right thing for Poland to do at this point is to join its allies in waging war against ISIS.

Just as Polish forces saved Western civilization at the gates of Vienna in 1683 and again on the banks of the Vistula River in 1920, it is

---

¹⁸ G. Jennings, *NATO to scale back enhanced Baltic Air Policing Mission*, “IHS Jane’s 360”, www.janes.com/article/53419/nato-to-scale-back-enhanced-baltic-air-policing-mission, [access: 4 VIII 2015]. See also: J. Palowski, *Will NATO withdraw its aviation assets from the Baltic Region? Bad signal for Moscow*, “Defence 24.pl”, www.defence24.com, [access: 5 VIII 2015].

¹⁹ House Armed Services Committee, *Armed Services Leaders Urge President to Act on Ukraine*, http://armedservices.house.gov/index.cfm/press-releases?ContentRecord_id=AE52EEAE-20D7-4C07-AE4B-1520D8287DD2 [access: 26 III 2014]. Letter to President Obama from House Armed Services Committee Chairman Buck McKeon and seven other members of Congress 26 March 2014 referenced in Belkin, Mix and Woehrel, Congressional Research Service Report of July 2014 – full citation at note 13.

time for Poland to join its allies in defending against the horrific barbarism that threatens every nation in the world. While Poland may hesitate to take any action which could risk making it a primary target of jihadist terrorism – full participation in the war against ISIS must be a priority for every nation which values freedom and opposes the barbaric cruelty of radical extremism. Poland needs its allies to stand with it on the eastern front in the years to come and the world is counting on Poland to do its part now in the war against terror. Poland must once again show the world the steadfast and heroic resolve it has displayed throughout its proud history.

Streszczenie

Argumenty za udziałem Polski w koalicji przeciwko ISIS: perspektywa amerykańska

Niniejszy artykuł uzasadnia dlaczego Polska powinna, kontynuując działania w duchu tradycji stawania w obronie zachodniej cywilizacji, przyłączyć się do swoich amerykańskich oraz europejskich sojuszników w wojnie przeciwko Państwu Islamskiemu. Aktywne zaangażowanie Polski w operacje militarne przeciwko ISIS po raz kolejny pokazałoby polską solidarność z państwami sojuszniczymi i znacząco wzmocniłoby argumenty za ustanowieniem stałej bazy amerykańskiej na terytorium Polski. Po inauguracji kolejnego amerykańskiego prezydenta w styczniu 2017 oraz w sytuacji ciągłego zagrożenia bezpieczeństwa wschodniej flanki NATO ze strony Rosji temat ustanowienia stałych baz amerykańskich w Polsce wróci pod dyskusję w Waszyngtonie. Udział Polski w wojnie przeciwko ISIS mógłby się przyczynić do wyeliminowania gwałtownych aktów przemocy zagrażających Europie, jednocześnie sprawiając, że wojska amerykańskie zostałyby wysłane do Polski w celu odstraszenia Rosji przed ewentualną agresją na Polskę i państwa bałtyckie. Przyznając, że Sojusz Północnoatlantycki musi zrobić więcej w celu wzmocnienia wschodniej flanki NATO, niniejszy artykuł koncentruje się na wykazaniu, że już rozpoczęła się realizacja NATO-wskiego planu „Readiness Action Plan” („działania na rzecz gotowości”), który ma polegać na wzmocnieniu zagrożonej wschodniej granicy sojuszu. Udział Polski w koalicji przeciwko ISIS byłby postrzegany przez amerykańskich sojuszników jako element kontynuowania polskiej tradycji aktywnego wsparcia wysiłku Sojuszu, jakiego Polska udzieliła już

w Afganistanie i Iraku. Polska nieobecność w NATO-wskiej kampanii w Libii w roku 2011 została uznana jedynie za odstępstwo od zasad, a działania zmierzające ku wzmocnieniu wschodniej granicy NATO nabrały tempa.

Gabriela Ziółkowska, Mariusz Ziółkowski
(*Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim*)

Wyniki prac ekshumacyjnych przeprowadzonych na Placu Kościuszki w Tomaszowie Mazowieckim, województwo łódzkie

Podczas prowadzenia prac ziemnych związanych z realizacją zadania inwestycyjnego pn. *Przebudowa płyty Placu Kościuszki* natrafiono na szczątki żołnierzy Armii Radzieckiej, poległych w styczniu 1945 roku podczas walk toczonych w rejonie Tomaszowa Mazowieckiego. Ekshumacje przeprowadzono na zlecenie Urzędu Miasta w Tomaszowie Mazowieckim w okresie od 21 marca do 3 kwietnia 2014 roku, a podstawą do wykonania tychże prac było Zezwolenie Nr 2/2014 wydane przez Wojewodę Łódzkiego w dniu 18 lutego 2014 roku. Prace ekshumacyjne miały na celu przeniesienie szczątków z wojennego miejsca spoczynku i pochowanie ich na kwaterze wojennej żołnierzy Armii Czerwonej, położonej na cmentarzu prawosławnym przy ulicy Smutnej w Tomaszowie Mazowieckim.

Plac Kościuszki jest centralnym punktem miasta (ryc. 1). Szczątki ludzkie znaleziono wewnątrz jednej z dwóch szczelin przeciwlotniczych znajdujących się pod powierzchnią płyty Placu Kościuszki, a pobudowanych najprawdopodobniej w roku 1944 (ryc. 2, fot. 2). Był to projekt o nazwie *Luftschutz Deckungsgraben ausf. zig-zack*. Konstrukcja wykonana została z żelbetowych elementów o kształcie zbliżonym do elipsy. Tunel w środku szczeliny był wysoki na 2 m i szeroki do 1,7 m. Łączna długość wszystkich elementów wynosiła około 32 m.

W dniu 18 stycznia 1945 roku do Tomaszowa Mazowieckiego wkroczyły oddziały Armii Czerwonej. W walkach o miasto udział brał 11 Samodzielny Korpus Pancerny gen. mjr. Iwana Jaszczuka (w ramach 1 Frontu Białoruskiego) wspomagany przez oddziały 7 Korpusu Kawalerii Gwardii gen. lejtnanta Michała Konstantino-

wa¹. Za wzorowe wykonanie zadania bojowego w walkach o Tomaszów 11 Korpus Pancerny odznaczony został orderem Suworowa II stopnia, a jednostki, które najbardziej wyróżniły się w walkach otrzymały nazwy „tomaszowskich”².

Podczas prowadzonych z Niemcami walk w granicach miasta poległo około 80 żołnierzy radzieckich³. Dla uczczenia ich pamięci w dniu 16 września 1945 roku odsłonięto na Placu Kościuszki Pomnik Wdzięczności Armii Radzieckiej. Projektantem wysokiego na 16 m pomnika wykonanego z brązu i żelazobetonu był kpt. J.W. Garanin. Dowództwo Armii Radzieckiej wraz z ówczesnymi władzami polskimi podjęło decyzję o utworzeniu ośmiu cmentarzy-pomników dla poległych oficerów i żołnierzy Armii Czerwonej i Wojska Polskiego. Jeden z nich założono również w Tomaszowie, gdzie pochowano żołnierzy poległych w promieniu 25 km od miasta (fot. 1). Początkowo groby znajdowały się w miejscu pomnika, później ekshumowano je na cmentarz prawosławny w Tomaszowie Mazowieckim przy ulicy Smutnej⁴. Według opracowania J. Smolarka pochowano tam 223 żołnierzy radzieckich⁵. Liczbę 219 podaje natomiast *Lista imienna oficerów, podoficerów i szeregowców Czerwonej Armii pochowanych w centrum miasta Tomaszowa Mazowieckiego na Placu Kościuszki*⁶. Według tego dokumentu w centrum Tomaszowa pochowano 17 oficerów, 9 podoficerów, 14 szeregowców, 47 nieznanego stopnia i 132 o nieustalonych nazwiskach. Ciała poległych żołnierzy złożono w 48 grobach (40 indywidualnych, 8 zbiorowych). Prace ekshumacyjne prowadzono od marca, a zakończono oficjalnie 10 kwietnia 1949 roku. Udział w ekshumacji brali m.in. członkowie Straży Pożarnej, o czym świadczy pisemne podziękowanie wysłane do „Obywatela Komendanta Straży Pożarnej w Tomaszowie Mazowieckim” przez

---

¹ B. Dolata, T. Jurga, *Walki zbrojne na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 1977, s. 538–539.

² Na temat składu organizacyjno-bojowego oraz zadań 11 Korpusu Pancernego patrz: Z. Raźnikiewicz, *Działania Bojowe 11 KPanc. w operacji radomsko-łódzkiej 69 Armii 14–19 I 1945 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978, nr 2 (84), s. 107–140.

³ T. Bojanowski, *Władze miejskie*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, pod red. B. Wachowskiej, Warszawa – Łódź 1980, s. 470, przyp. 1.

⁴ Mogiły w Kwaterze Żołnierzy Radzieckich na Cmentarzu Prawosławnym przy ulicy Smutnej.

⁵ Wykaz sporządzony został na zlecenie Zarządu Koła ZBOWiD w Tomaszowie Mazowieckim i Komisji Historycznej związku w roku 1985 (zbiory Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego).

⁶ Zespół aktowy „Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Tomaszowie Mazowieckim”, Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim. Odział w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 212/317.

Miejski Komitet Opieki nad Grobami Bojowników o Wolność w Tomaszowie Mazowieckim z dnia 20 maja 1949 roku. Z Placu Kościuszki na cmentarz przeniesiono również 48 nagrobków-obelisków wraz z obramowaniami. Kubatura wykopów powstałych przy pracach ekshumacyjnych wynosiła 873 m³. O trudnościach związanych z tym przedsięwzięciem (krótki termin ekshumacji oraz brak środków finansowych) świadczy protokół z posiedzenia Komitetu Uroczystości Ekshumacji zwłok poległych żołnierzy Armii Radzieckiej i Polskiej, które odbyło się w dniu 4 kwietnia 1949 roku.

W przeniesieniu ciał poległych żołnierzy radzieckich oraz polskich, którzy byli pochowani pierwotnie w Parku Rodego, wzięły udział poczty sztandarowe, delegacje partii, organizacji społecznych i młodzieżowych, wojsko, ORMO, Milicja oraz miejscowi mieszkańcy. Uroczystość rozpoczęła się 10 kwietnia 1949 roku o godzinie 15.30.

Wyniki prac ekshumacyjnych

Eksploatacja wnętrza szczeliny przeciwlotniczej pozwoliła odsłonić 53 szkielety ułożone w dwóch rzędach wzdłuż ścian bocznych, równoległe do ścian schronu. Dodatkowo ciała poległych żołnierzy, z nielicznymi wyjątkami, ułożono w dwóch „warstwach”, przy czym ciała złożone w niższej „warstwie” ułożone zostały na betonowej posadzce znajdującej się wewnątrz schronu. Po złożeniu ciał wewnątrz szczeliny zasypano piaskiem do około 2/3 wysokości. Zdecydowana większość szkieletów leżała w układzie anatomicznym i nie była rozdrobiona. Niektórzy zmarli złożeni zostali w trumnach lub skrzyniach drewnianych, a ich kości były bardzo słabo zachowane i znajdowały się w stadium daleko posuniętego rozkładu. Pozostałe szkielety zachowały się na ogół dobrze. Zauważyć trzeba, że w dwóch przypadkach górne części czaszek były równo odcięte (szkielet nr 8 i 25), co świadczy o pośmiertnej sekcji zwłok (fot. 3). Liczne ślady drewna pozwalają sądzić, że ciała, które nie były pochowane w trumnach lub skrzyniach, ułożone zostały na deskach lub platformach drewnianych. Do tego celu wykorzystywano m.in. drzwi, o czym świadczy znaleziony masywny zawias żelazny. Zmarli w większości pochowani zostali w pozycji wyprostowanej, głową skierowaną w kierunku wschodnim lub zachodnim. W nielicznych przypadkach szkielety ułożono ewidentnie na boku. Na podstawie zachowanych szczątków sądzić należy, że w większości ciała poległych były kompletne. Przy czterech szkieletach brakowało czaszek (nr 6, 17, 27, 35).

W dwóch przypadkach (pochówki nr 35 i 40) stwierdzono dwie dobrze zachowane trumny wraz z wiekami (fot. 4), pomalowane farbą na kolor szaroniebieski i ozdobione motywami roślinnymi. W trakcie prac natrafiono również na ślady kolejnej trumny, która jednak zachowała się szczątkowo. Jeden ze zmarłych (szkielet nr 26) złożony został w skrzyni wojskowej, na której znajdowały się napisy w języku niemieckim: „Inhalt” („Zawartość”) i „Nicht...”. W tym przypadku szczątki zmarłego ułożono ewidentnie na boku, co było spowodowane stosunkowo niewielką szerokością skrzyni, w której nie mieściły się zwłoki położone w pozycji wyprostowanej.

W 19 przypadkach (szkielety nr 7, 8, 9, 14, 15, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45) natrafiono na kolejne pochówki w skrzyniach lub trumnach wykonanych prawdopodobnie z surowego drewna (nie zachowały się ślady farby), stan zachowania tychże konstrukcji był na ogół słaby.

Podczas prac natrafiono również na różne przedmioty znajdujące się głównie przy zmarłych. Stopień ich zachowania pozwolił w wielu przypadkach zidentyfikować je jako takie, które należały do wyposażenia armii radzieckiej bądź takie, które mogli używać żołnierze tej armii, co w warunkach frontowych było dopuszczalne i akceptowane przez ich bezpośrednich przełożonych⁷. Były to fragmenty ubrań, paski skórzane, niekiedy wraz z klamrami (przy szkielecie nr 44 znajdowała się klamra jednotrzpieniowa, prawdopodobnie od pasa głównego używanego w Armii Radzieckiej przez szeregowych i podoficerów). Przy niektórych pochówkach natrafiono na guziki. W trzech przypadkach widoczna była wyraźnie pięcioramienna gwiazda. Ponadto natrafiono na 7 guzików niemieckich – przy czym wszystkie zlokalizowane były w obrębie jednego pochówku (nr 40). Kolejnymi przedmiotami, na które natrafiano stosunkowo często, były buty. Przy szkieletach nr 5, 6 i 22 znaleziono pary butów z cholewami wz. 38, tzw. kierżowych, których podeszwy formowano z grubej czarnej gumy, przyszwyy były skórzane, a cholewy pierwotnie wykonano z impregnowanego brezentu (kierża) czernionego pastą. Poza tym natrafiono na parę walonek wykonanych z formowanego filcu (charakterystyczne obuwie z wyposażenia zimowego armii radzieckiej), parę kaloszy oraz but z czytelnym oznaczeniem marki „ROMIKA” rozmiar 30 (produkcja niemiecka). W przypadku dwóch pochówków (nr 5 i 6) natrafiono na buty z ostrogami oraz jedną samą ostrogę (szkielet nr 35). Znaleziono również jedną podkówkę do buta. Kolejne znalezione przedmioty

---

⁷ Dziękujemy Panu dr. hab. prof. UJK Markowi Dutkiewiczowi za wykonanie ekspertyzy pozyskanych podczas ekshumacji przedmiotów.

to remiski od pałatki lub plandeki, odkryte przy szkielecie nr 22 w liczbie 9 sztuk. Bardzo interesującymi znaleziskami były trzy znaczki jednostek gwardyjskich zlokalizowane przy szkielecie nr 14, 34, 40⁸. Potwierdza to udział w walkach o Tomaszów oddziałów 7 Korpusu Kawalerii Gwardii. Dalsze przedmioty związane były z typowym wyposażeniem wojskowym. W największej liczbie pozyskano naboje do broni krótkiej, przy szkielecie nr 45 – 98 sztuk, przy pochówku nr 27 – 13 sztuk oraz jeden nabój przy szkielecie nr 40. Znaleziono także dwa naboje do karabinu Mosin, po jednej sztuce w pochówkach nr 24 i 35. Ponadto przy szkielecie nr 47 zlokalizowano przyborek do czyszczenia karabinu. Z wyposażeniem wojskowym łączy się również łopata saperska o głowni zakończonej w szpic, zlokalizowana przy pochówku nr 7. Podczas prac znaleziono także 27 monet. W większości przypadków nie udało się określić nominałów. Zaledwie kilka z nich udało się zidentyfikować jako monety polskie z okresu międzywojennego (dwie monety dziesięciogroszowe, trzy dwudziestogroszowe i jedna bez czytelnego nominału). Dalsze przedmioty to głównie rzeczy osobiste: 2 scyzoryki, plastikowy grzebień czarny, rączka od maszynki do golenia niemieckiej firmy „ROT BART”, fragment łyżki, fufka szklana, etui skórzane z suwakiem, portfel skórzany, metalowe okrągłe pudełko, prawdopodobnie na cukierki oraz pakiet sanitarny wraz z zawartością. Ponadto znaleziono dwa przedmioty szklane – butelkę oraz niewielki słoiczek.

W obrębie schronu, w którym pochowani byli zmarli, znaleziono także blaszane wiaderko pokryte białą emalią.

Na podstawie znalezionych przy szkielecie przedmiotów, można pochowane w schronie ciała jednoznacznie zidentyfikować jako żołnierzy Armii Radzieckiej, poległych w walkach o Tomaszów w roku 1945. Przyczyna pozostawienia w szczelinie przeciwlotniczej 53 ciał żołnierzy radzieckich pozostaje na dzień dzisiejszy nie wyjaśniona i z pewnością wymaga dalszych studiów źródłowych. Dotychczas nie natrafiono na żadne dokumenty archiwalne, które mogłyby wyjaśnić ten problem.

Szczałki ekshumowanych żołnierzy radzieckich pochowano na cmentarzu prawosławnym przy ulicy Smutnej w Tomaszowie Mazowieckim w dniu 11 czerwca 2014 roku.

---

⁸ Wprowadzony rozkazem nr 167 z dnia 21 maja 1942 roku znaczek noszony przez żołnierzy jednostek gwardyjskich wchodzących w skład Gwardii Radzieckiej, wyróżnionych za osiągnięcia w walce. Można było nią wyróżniać pojedynczych żołnierzy, np. za czyny wyróżniające, ale nie kwalifikujące do medalu. Były używane w kilku wersjach wykonywanych przez różnych producentów. Gwardia Radziecka utworzona została 18 września 1941 roku.

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
1	szkielet bez układu anatomicznego, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn	szklana butelka w przekroju prostokątna, fragmenty ubrania
2	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
3	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji na boku, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane	pasek skórzany
4	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
5	szkielet bez układu anatomicznego, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn	para butów z cholewami wz. 38, tzw. kierzowych, zaopatrzonych w ostrogi
6	szkielet w układzie anatomicznym, niekompletny (brak czaszki), w pozycji wyprostowanej, „głową” zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane	para butów z cholewami wz. 38, tzw. kierzowych, zaopatrzonych w ostrogi
7	szkielet częściowo zachowany – czaszka oraz kości kończyn dolnych i częściowo górnych w układzie anatomicznym, czaszka na wysokości klatki piersiowej; z układu szkieletu wynika, że był zwrócony głową w kierunku E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	łopatka saperska, żelazna klamra do pasa, fragment klamry do pasa, żelazna podkówka do buta
8	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, górna część czaszki wyraźnie odcięta, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
9	szkielet częściowo zachowany – czaszka oraz kości kończyn, częściowo zachowany układ anatomiczny, głową zwrócona w kierunku W, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
10	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane	
11	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
12	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
13	szkielet zachowany fragmentarycznie (czaszka oraz niektóre kości kończyn), częściowo zachowany układ anatomiczny, głowa zwrócona w kierunku W	
14	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	moneta o nominale 10 groszy, znaczek jednostek gwardyjskich
15	szkielet bardzo słabo zachowany – częściowo czaszka i niektóre kości długie, częściowo zachowany układ anatomiczny, głową zwrócony w kierunku W, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
16	szkielet częściowo zachowany – czaszka oraz kości kończyn, częściowo zachowany układ anatomiczny, głowa zwrócona w kierunku E	zawias żelazny od drzwi
17	zachowane tylko niektóre kości kończyn	
18	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane, w czaszce widoczny okrągły otwór	
19	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
20	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, słabo zachowane kości korpusu i kończyn górnych, pozostałe kości dobrze zachowane	
21	szkielet w układzie anatomicznym, czaszka i korpus w pozycji na boku, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane	
22	szkielet częściowo zachowany – czaszka oraz niektóre kości kończyn, częściowo zachowany układ anatomiczny, głowa zwrócona w kierunku E	guzik z gwiazdą pięcioramienną, 9 remisek od pałatki lub plandeki, lewy but z cholewą wz. 38, tzw. kierzowy, moneta,

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
		para butów z cholewami wz. 38, tzw. kierzowych
23	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
24	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	nabój do karabinu Mosin
25	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane, górna część czaszki wyraźnie odcięta	
26	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji na boku, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane, dobrze zachowana skrzynia, w której pochowany był zmarły	skrzynia drewniana, pomalowana na kolor szaroniebieski, na jednym z dłuższych boków widoczne napisy w języku niemieckim, na narożnikach masywne okucia żelazne, orientacyjne wymiary: 40x210 cm
27	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, brak czaszki, dobrze zachowane kości kończyn dolnych, bardzo słabo zachowane kości korpusu; z układu szkieletu wynika, że był skierowany głową na E, widoczne ślady niemieckiej skrzyni drewnianej z napisami: „Inhalt” i „Nicht...”	syczoryk, czarny grzebień plastikowy, 13 naboji do broni krótkiej, guzik z gwiazdą pięcioramienną, pasek skórzany, fragment klamry do pasa, 2 naramienniki z guzikami
28	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, dobrze zachowana czaszka skierowana do dołu oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na W, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	rączka maszynki go golenia z napisem ROTBART, prawy but – trzewik
29	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane	
30	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
31	szkielet bardzo słabo zachowany, nieczytelny układ anatomiczny widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
32	szkielet bardzo słabo zachowany, widoczny układ anatomiczny, głowa skierowana na E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
33	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	1 but, żelazna klamra do pasa, pas skórzany czarny
34	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	znaczek jednostek gwardyjskich, para butów
35	szkielet bardzo słabo zachowany, widoczny układ anatomiczny, głowa skierowana na W, dobrze zachowana trumna wraz z wiekiem, w której pochowany był zmarły	fragment naramiennika, nabój do karabinu Mosin, fragment łyżki, ostroga, 3 guziki, pakiet sanitarny, 2 monety, 3 zlepione ze sobą monety, w tym jedna z napisem „Rzeczpospolita” i wizerunkiem orła w koronie, trumna pomalowana na kolor szaroniebieski, na dłuższych bokach wieka widoczne zdobienia o motywach roślinnych, orientacyjne wymiary: szerokość 60 cm przy głowie, 40 przy nogach, długość 200 cm
36	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
37	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
38	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na W, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
39	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	żelazna jednorzędowa klamra do pasa, pas skórzany
40	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W, czaszka zwrócona na bok, dobrze zachowana trumna wraz z wiekiem, w której pochowany był zmarły	buty walonki, fifka szklana, fragmenty naramiennika, patka od munduru, nabój do broni krótkiej, 2 guziki od koszuli, moneta z widoczną cyfrą 1 etui skórzane z suwakiem, znaczek jednostek gwardyjskich, 2 okrągłe klamry żelazne, fragment naramiennika z guzikiem, 7 guzików mundurowych niemieckich, trumna pomalowana na kolor szaroniebieski, na dłuższych bokach wieka widoczne zdobienia o motywach roślinnych, orientacyjne wymiary: szerokość 60 cm przy głowie, 40 cm przy nogach, długość 200 cm
41	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na W	portfelik skórzany, pasek skórzany

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
42	szkielet bardzo słabo zachowany, nieczytelny układ anatomiczny, zachowana skrzynia lub trumna	okrągłe pudełko metalowe, szczyryk, orientacyjne wymiary skrzyni: 50x120 cm
43	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W, czaszka zwrócona do dołu, częściowo zachowana skrzynia lub trumna	
44	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	para butów z cholewami wz. 38, tzw. kierzowych, guzik, żelazna jednotrzpieniowa klamra do pasa, fragment pasa głównego z klamerką
45	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W, ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	para butów, pas skórzany, słoiczek szklany bez zakrętki, 98 naboji do broni krótkiej
46	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, czaszka odchylona na bok, kości dobrze zachowane	
47	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W	przyborek do czyszczenia karabinu, pas skórzany
48	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane	
49	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, słabo zachowana czaszka, pozostałe kości dobrze zachowane	2 naramienniki z guzikami (na jednym widoczna gwiazda pięcioramienna)
50	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na E	
51	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji na boku, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane	
52	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W	

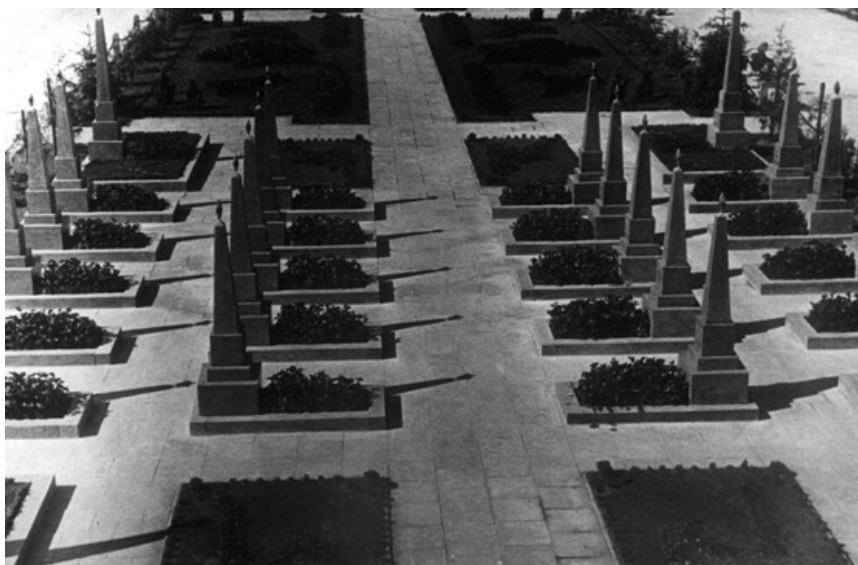
Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
53	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane	2 buty z cholewami, pas skórzany, 19 monet, w tym 3 monety dwudziestogroszowe, 1 moneta dziesięciogroszowa (okres międzywojenny?)
luźne	nieliczne kości kończyn	para butów – kaloszy
luźne		para butów
luźne		1 but rozmiar 30 marki „ROMIKA”
luźne		wiadro

Źródło: opracowanie własne.

Załączniki

Fotografia 1

Fotografia 2

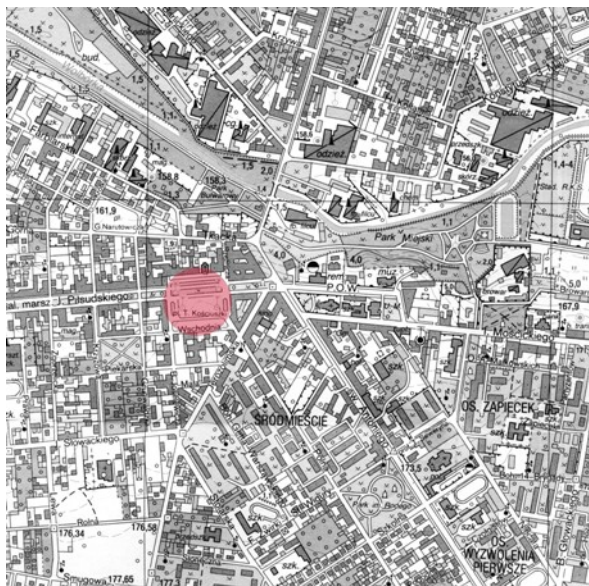
Fotografia 3

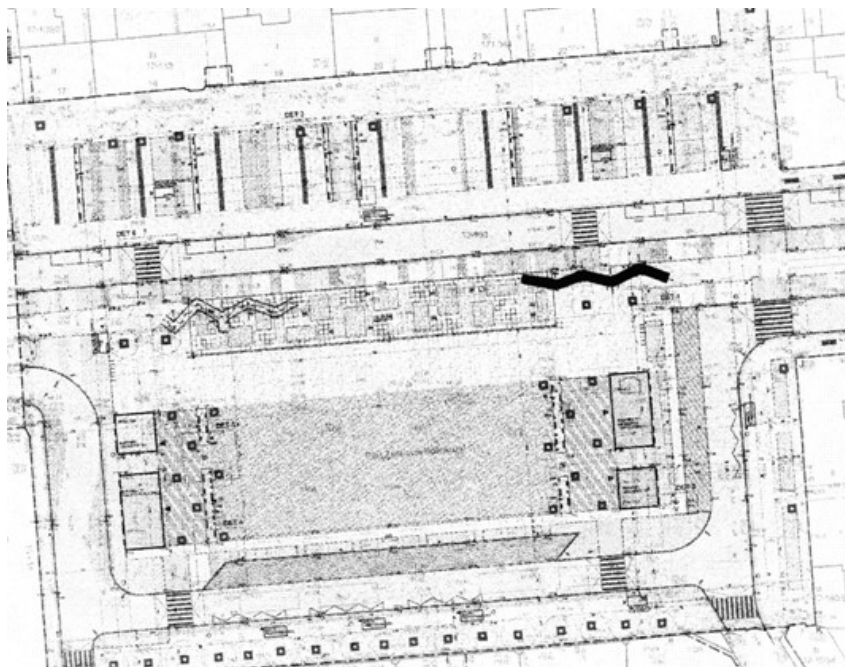
Fotografia 4

Rycina 1

Rycina 2

Rycina 3

Summary

Findings of exhumations in Kościuszko Square, Tomaszów Mazowiecki, Łódź Voivodeship

During earthworks connected with the investment task called "Rebuilding of Kościuszko Square surface" the bones of Soviet Army soldiers were discovered. The soldiers died in January 1945 during battles fought in the area of Tomaszów Mazowiecki. Human bones were found in one of two air-raid trenches hidden under the surface of Kościuszko Square and built probably in 1944. The exploration of the interior of the air-raid trench allowed to uncover 53 skeletons in two rows along the sidewall that was parallel to the shelter walls. On the basis of the discovered objects and belongings placed by the skeletons, it was possible to identify the bodies buried in the shelter as the soldiers of the Soviet Army who died in the Tomaszów battle in 1945. Until today it has not been explained why the bodies of 53 Soviet soldiers were left in an anti raid trench and it probably needs more source research. So far no archival documents have been found which would explain the issue. The bones of the exhumed Soviet soldiers were buried in the Orthodox cemetery at Smutna street in Tomaszów Mazowiecki on 11 June 2014.

**ARTYKUŁY RECENZYJNE
RECENZJE**

Przemysław Waingertner
(Instytut Historii UE, Łódź)

Piekło City Hall, czyli bohaterowie wychodzą z cienia. Refleksje na marginesie książki „Karbala”

Po jedenastu latach żołnierze, którzy w Iraku stoczyli „największą polską bitwę od czasów II wojny światowej”, wychodzą z cienia, dzięki znakomitej książce *Karbala* (2015) dziennikarza i eksperta wojskowego Marcina Górki i pisarza Piotra Głuchowskiego. Jej główny wątek – bohaterskiej obrony przez Polaków City Hall, czyli siedziby władz w Karbali – prezentuje film pod tym samym tytułem, który wszedł we wrześniu 2015 roku na ekrany polskich kin. Treść książki jest jednak o wiele bogatsza niż narracja filmowa. Jej autorzy, wykorzystując liczne relacje uczestników wydarzeń, omawiają okoliczności i przebieg inwazji Sprzymierzonych na Irak w 2003 roku oraz „misji stabilizacyjnej”, która zamieniła się w wojnę z szyicką rebelią Armii Mahdiego, a przede wszystkim udział w nich polskiego kontyngentu z finałową, krwawą bitwą o Karbalę.

Wojny w Zatoce Perskiej na przełomie XX i XXI stulecia były dramatycznym, ostatnim rozdziałem okrutnej dyktatury Saddama Husajna, który objął władzę nad Eufratem na początku lat siedemdziesiątych w wyniku zamachu stanu dokonanego przez nacjonalistyczną i lewicową pospołu partię Baas, której był liderem. Pierwsza dekada jego rządów przebiegała pod znakiem szybkiego, zwieńczonego licznymi sukcesami inwestycyjnymi, rozwoju Iraku (dzięki ogromnym zyskom reżimu z eksportu ropy naftowej), ale i bezwzględного terroru wobec opozycji politycznej, kurdyjskiej mniejszości etnicznej i szyitów stanowiących w państwie religijną większość.

W 1980 roku Husajn zaatakował Iran, w którym po obaleniu szacha Rezy Pahlawiego władzę objęli szyiccy duchowni, przekształcając prozachodnią monarchię w agresywną, teokratyczną, islamską republikę. Wyniszczająca oba kraje wojna, zakończona u schyłku lat

osiemdziesiątych pyrrusowym zwycięstwem Iraku – państwo stanęło na krawędzi bankructwa, okazała się początkiem końca reżimu Husajna. Sposobem dyktatora na wyjście z zapaści finansowej stała się bowiem w 1990 roku napaść na sąsiedni – maleńki, za to niezwykle bogaty i cieszący się pozycją naftowego potentata – Kuwejt, za którym ujęła się międzynarodowa społeczność (w równej mierze oburzona zbrojecką agresją, co zaniepokojona agresywną polityką zagraniczną Husajna i możliwością destabilizacji rynku ropy). Rok później wojska międzynarodowej koalicji, której przewodziły USA, na podstawie mandatu ONZ wyzwoliły Kuwejt i dokonały inwazji na Irak, zmuszając Saddama do kapitulacji. Wobec późniejszych prób odbudowy przez niego siły militarnej i pozycji Iraku oraz wspierania arabskich terrorystów, z drugiej strony – determinacji Amerykanów do kontrolowania Bliskiego Wschodu po atakach Al-Kaidy z 11 września 2001 roku, informacje o posiadaniu przez Husajna broni masowego rażenia stały się w marcu 2003 roku pretekstem do tzw. II wojny w Zatoce. W ciągu trzytygodniowych walk wojska międzynarodowej koalicji (Amerykanów wsparli Brytyjczycy, Australijczycy, Polacy i partyzanci kurdyjscy) przekroczyły granice Iraku, rozbiły jego armie i zajęły terytorium.

W I i II wojnie w Zatoce Perskiej swój udział zaznaczyli Polacy. W 1990 roku przed inwazją Sprzymierzonych na Irak polskie służby wywiadowcze przeprowadziły ryzykowną misję ratunkową, znaną jako „Operacja Samum”, ewakuując z Iraku amerykańskich agentów, którzy zbierali informacje o wojskach Husajna. Polski wywiad zdobył także tajne mapy z naniesionymi i opisanymi irackimi instalacjami militarnymi, które okazały się niezastąpione w pierwszej fazie wojny (tzw. Pustynnej Burzy) polegającej na atakach powietrznych koalicji.

W rewanżu za przeprowadzenie „Operacji Samum” i zdobycie informacji o infrastrukturze wojennej Iraku USA umorzyły część polskiego długu i udzieliły Wojsku Polskiemu pomocy w zorganizowaniu elitarniej jednostki wojskowej „Grom”. Wzięła ona udział, wraz z pododdziałami 4 Pułku Chemicznego w Brodnicy i okrętem wojennym „Kontradmiral Xawery Czernicki”, w II wojnie w Zatoce Perskiej. Podczas gdy jednostki z Brodnicy, wraz z sojusznikami, miały zabezpieczać wojska koalicji przed atakami gazowymi oraz unieszkodliwić chemiczny arsenał Husajna, „Kontradmiral Xawery Czernicki” zaś (operując w składzie V floty Stanów Zjednoczonych) – wspierać i chronić nawodne jednostki uderzeniowe Sprzymierzonych. „Grom” otrzymał zadanie opanowania, wraz z formacjami specjalnymi koalicji, strategicznego portu i miasta Umm Kasr. Operacja ta – zakończono-

na sukcesem – była częścią działań chroniących roponośne pola i infrastrukturę wydobycia i transportu ropy przed ich zniszczeniem przez oddziały irackie, stanowiąc zarazem prolog inwazji.

Po zakończonej wojnie koalicja przystąpiła do misji stabilizacyjnej, w ramach której część terytorium Iraku miała znaleźć się pod kontrolą polskiego kontyngentu wojskowego. Udział Polaków w II wojnie w Zatoce i późniejszej tzw. stabilizacji Iraku spotkał się z rozbieżnymi ocenami nad Wisłą. Krytycy zarzucali politykom poparcie inwazji na suwerenny kraj (tym razem bez mandatu ONZ), „wasalny” stosunek do Waszyngtonu i udział w „okupacji”, zaś żołnierzom zgłaszającym się ochotniczo do irackich misji stabilizacyjnych zgodę na status „najemników”.

Zwolennicy podkreślali natomiast, iż militarne zaangażowanie wzmacnia pozycję Polski jako sojusznika Waszyngtonu i współpracę wojskowo-gospodarczą z USA oraz sprawność armii. Wskazywali też na konieczność walki z arabskim terroryzmem (któremu patronował Husajn) i chybione argumenty ideologiczne przeciwników interwencji w Iraku – potępienie jej w imię prawa narodów do suwerenności, pomimo iż Husajn był dyktatorem depreczającym prawa człowieka i ciemniącym szyicką i kurdyjską społeczność w Iraku. W niezdecydowany sposób zachowywały się przy tym kolejne rządy Rzeczypospolitej, które miały jasno określić i wyjaśnić społeczeństwu zaangażowanie jako konieczne z punktu widzenia racji stanu, lawirowały pomiędzy polityczną poprawnością i oszukiwaniem obywateli, określając eufemistycznie misje wojenne mianem „stabilizacyjnych”. Ofiarami takiej postawy polityków stali się także polscy żołnierze z Karbali – prawdziwi bohaterowie wojny, której oficjalnie... nie było.

Po zdobyciu Iraku jego terytorium zostało podzielone na cztery strefy „stabilizacyjne”: północną i środkową – pod kontrolą armii amerykańskiej, środkowo-południową – pod nadzorem wojsk polskich (określaną niekiedy cokolwiek prowokacyjnie przez polską prasę mianem „województwa irackiego”) i południową – brytyjską. Polska strefa, rozciągnięta nad środkowym Eufratem i Tygrysem o powierzchni ponad 65 tys. km² i 5-milionowej populacji, obejmowała prowincje Nadzaf, Al-Kadisijja, Karbala, Babil oraz Wasit. Największymi miastami „województwa irackiego” była Karbala (nazywana iracką Częstochową; święte miejsce szyitów, uświęcone śmiercią ich religijnego patrona, zięcia Mahometa, Alego), Al-Hilla i Ad-Diwanija (którą polscy żołnierze przechrzcili na swoje „Dywanowo”). W strefie pod polskim dowództwem znajdowały się również m.in. wojskowe misje hiszpańskie, słowackie, ukraińskie, łotewskie, rumuńskie i bułgar-

skie. Siedzibami dowództwa „województwa irackiego” były najpierw Obóz Babilon (w ruinach historycznej stolicy Hammurabiego), później Obóz Echo w Ad-Diwaniji.

W założeniach zadaniem Polaków i podporządkowanych im sił międzynarodowych miało być utrzymanie bezpieczeństwa i porządku w strefie w okresie przejściowym do czasu przejęcia kontroli nad państwem przez nową iracką administrację, wyszkolenie miejscowego wojska i policji, odszukanie i likwidacja ukrytych po wojnie arsenałów broni, oczyszczenie dróg i miast z niewypałów oraz pomoc humanitarna dla ludności i pomoc w odbudowie kraju. Początkowo relacje z miejscową ludnością były poprawne – Polacy dbali o podległą im strefę, odnosili się z szacunkiem do islamu, irackiej tradycji i obyczaju, swoją rolę odegrała też pamięć Irakijczyków o współpracy gospodarczej z „Bolandą” i udziale w przeszłości polskich specjalistów i pracowników w rozwoju ich państwa.

Jednak w kwietniu 2004 roku wybuchła w środkowym Iraku rebelia blisko sześćdziesiątysięcznej tzw. Armii Mahdiego, wzniecona przez fanatycznych szyitów, na której czele stanął przywódca religijny Muktada as-Sadr. Nasilające się zamachy bombowe i zbrojne ataki skierowane przeciwko „niewiernym”, ale także umiarkowanej społeczności szyickiej szybko przerodziły się w regularne, krwawe walki z wojskami amerykańskimi i polskimi oraz operującymi w Iraku oddziałami kontraktowymi, z których najbardziej znanymi były formacje Blackwater. Najbardziej dramatycznym epizodem walk polskiego kontyngentu z rebelią Armii Mahdiego była bitwa o City Hall – kompleks rządowo-administracyjny w Karbali – która trwała od 3 do 6 kwietnia 2004 roku. Wcześniej miasto dostało się całkowicie pod kontrolę sadrystów, którzy przeniknęli do niego, wykorzystując masowe wielotysięczne pielgrzymki, ściągające do „arabskiej Częstochowy” na muzułmańskie święto Aszura.

City Hall był ostatnim bastionem koalicji, obsadzonym rotacyjnie przez kilkunastu polskich i bułgarskich żołnierzy z oddziałów specjalnych. Garstka obrońców, mając przeciwko sobie całe wrogie miasto, otoczona przez tysiące uzbrojonych rebeliantów, przez trzy doby odparowała bohatercko kolejne falowe szturmy, w których brały udział oddziały Armii Mahdiego, ochotnicy dżihadu, byli żołnierze i policjanci Husajna oraz arabscy najemnicy. Czwartego dnia oblężenia do skrajnie wyczerpanych walką obrońców, dysponujących resztkami amunicji, pozbawionych wody i żywności dotarli z odsieczą żołnierze z polskich oddziałów desantowo-szturmowych. Równocześnie wy-

krwawieni sadryści wycofali się spod kompleksu, rezygnując z prób jego zdobycia. W trakcie walk żaden z obrońców City Hall nie poległ (ranny został jedynie bułgarski żołnierz), natomiast straty rebeliantów wyniosły kilkuset zabitych i rannych.

Po bitwie wojska koalicji, wsparte przez kurdyjskich komandosów, przeszły do ofensywy, oczyszczając z rebeliantów w trakcie krwawych batalii największe miasta środkowego Iraku. W walkach w Karbali ponownie wyróżnili się Polacy, którzy wraz z Amerykanami bez strat własnych odbili miasto, zabijając kilkuset sadrystów. Operacja iracka zakończyła się dla polskich żołnierzy w 2008 roku przekazaniem ich strefy Irakijczykom i Amerykanom. Dopiero wtedy w Polsce zaczęto mówić o obronie City Hall i zmaganiach z Armią Mahdiego, a żołnierze zaczęli – niegodnie, przy publicznym przemilczeniu ich wojennego bohaterstwa – otrzymywać odznaczenia i awanse za męstwo, okazane na zapomnianej wojnie.

Przedstawione powyżej wydarzenia – z których tylko część i to w ogólnych zarysach znana była do niedawna szerokiej opinii publicznej w kraju – stały się kanwą recenzowanej książki. Poprzedzona wprowadzającym wstępem została przez autorów podzielona zgodnie z zasadą chronologicznej narracji na siedem rozdziałów (złożonych z kolei z podrozdziałów).

Rozdział pierwszy pt. *Kali* (przydomek dowódcy obrony City Hall podpułkownika – wówczas kapitana – Grzegorza Kaliciaka) przedstawia sylwetkę jego bohatera, ale także przygotowania żołnierzy polskiego kontyngentu, do którego zgłosił akces, do wyjazdu na misję stabilizacyjną do Iraku. W rozdziale drugim (*Śmierć jak złodziej*) ukazane zostały warunki irackiej egzystencji i działania polskich „misjonarzy” (jak określano w wojskowym żargonie uczestników misji) z pierwszego polskiego kontyngentu, poprzedzającego zmianę, w której znalazł się podpułkownik G Kaliciak. Rozdział trzeci pt. *Armia Mahdiego* prezentuje początkowe tygodnie pobytu nad Eufratem drugiego polskiego kontyngentu, wykonywanie przez żołnierzy zadań wynikających z mandatu stabilizacyjnego, a także religijną, polityczną i społeczną genezę irackiej rebelii Muktady as-Sadra z wiosny 2004 roku. W kolejnym rozdziale (*Ostatnia linia oporu*) autorzy drobiazgowo relacjonują wydarzenia, które doprowadziły do wybuchu szyickiego powstania, dla którego sygnałem stało się religijne święto Aszura i związane z nim masowe pielgrzymki wiernych do Karbali, pierwsze zamachy na polskie patrole i punkty kontrolne, starcia z rebeliantami, wreszcie obronę oblężonego przez sadrystów kompleksu rządowo-

administracyjnego w Karbali, czyli „ratusza” City Hall. Rozdział piąty pt. *Żelazna Szabla* został poświęcony szczegółowemu opisowi udziału polskich żołnierzy – u boku sił amerykańskich – w krwawej i niezwykle trudnej logistycznie operacji militarnej pacyfikowania rebelii w Karbali (tytuł rozdziału to zarazem kryptonim wojskowego planu „oczyszczenia” miasta z sadrystów). W następnym rozdziale (*Koniec pieśni*) autorzy ukazują okoliczności towarzyszące zakończeniu służby przez drugi polski kontyngent i jego drogę przez Kuwejt do ojczyzny, a także dalsze losy rebelii Armii Mahdiego i jego przywódcy. Wreszcie ostatni rozdział pt. *Buzdygan* przedstawia losy wybranych bohaterów książki (wśród nich również podpułkownika G. Kaliciaka) jako uczestników kolejnej misji wojskowej – tym razem w Afganistanie – i ich starcia z nowym przeciwnikiem: tym razem grupami terrorystów spod znaku sunnickiej Al-Kaidy i ich sprzymierzeńcami. W tym rozdziale autorzy przedstawiają również długą drogę, jaką pokonali uczestnicy bitwy o Karbalę, wiodącą ich do wyjścia z cienia, w którym znaleźli się jako bohaterowie „niewygodnego” dla polityków konfliktu zbrojnego. Jej kolejnymi etapami były pierwsze nieśmiałe wzmianki w prasie o starciu w Karbali, później większe teksty w fachowych, wojskowych i militarnych periodykach, wreszcie – recenzowana właśnie książka i film *Karbala*.

Warto przy tym zauważyć, iż narracja książki rozrysowana została niejako na dwóch planach: pierwszym, gdzie głównymi bohaterami są polscy żołnierze – uczestnicy misji wojskowych w Iraku i Afganistanie, a osnową – dramatyczne wydarzenia i „misyjna” codzienność (egzotyczna wszak dla czytelnika znad Wisły) oraz drugim, na którym autorzy kreślą opowieść o wielkiej międzynarodowej polityce i historii dawnej i współczesnej Bliskiego Wschodu, państw i narodów regionu, zaangażowanych w wielkie konflikty zbrojne ostatnich kilku dekad.

Do zasadniczego tekstu książki zostały dołączone liczne, różnorodne aneksy. Znalazły się wśród nich: mapy Iraku i Afganistanu z okresu trwania polskich misji wojskowych, lista obrońców City Hall, wyjątki z internetowej dyskusji na temat polskiego zaangażowania militarnego w Iraku i Afganistanie oraz specjalne posłowie do książki autorstwa generała Edwarda Gruszki, dowódcy 1 Wielonarodowej Brygady Grupy Bojowej, a w jej składzie – żołnierzy zwiadu z 17 Wielkopolskiej Brygady Zmechanizowanej (bohaterów bitwy o City Hall). Ponadto autorzy książki zadbali o jej wzbogacenie w bibliografię.

Recenzowana pozycja – pomimo iż napisana przez publicystę (choć również niezależnego eksperta w kwestiach uzbrojenia i „wojskowego”

dziennikarza od lat związanego z armią) oraz pisarza – warta jest polecenia zarówno zawodowym historykom badającym problematykę najnowszych dziejów oręża polskiego, zaangażowania Polaków w misje stabilizacyjne na Bliskim Wschodzie, wreszcie współczesną historię tego regionu, jak też pasjonatom-amatorom Klio „w mundurze” lub zafascynowanym dziejami egzotycznej dla Polaków Azji Południowo-Zachodniej.

Ocena taka wynika z kilku niewątpliwych atutów książki *Karbala*. Należy do nich – obok wspomnianej już wcześniejszej nieprzypadkowej faktycznej nieobecności tematu walk polskich żołnierzy z sadrystami w Iraku w świadomości szerokiej opinii publicznej i w dyskursie publicznym nad Wisłą – z pewnością logiczna, czytelna i konsekwentna konstrukcja książki, porządkująca opisywane fakty, ułatwiająca jej lekturę również miłośnikom domeny Klio spoza cechu. Należy także podkreślić sprawnie i interesująco poprowadzoną narrację, w której opis historycznych wydarzeń i procesów łączy się harmonijnie z opiniami, sądami i interpretacjami autorów (z reguły rzetelnie uargumentowanymi) oraz celnie dobranymi i umiejętnie wplecionymi w tekst cytatami.

Osobne pochwały należą się P. Głuchowskiemu i M. Górcze – zwłaszcza od zawodowego historyka uwrażliwionego na obecność w publikacjach elementów „warsztatu naukowego” – za trud włożony przez nich w zebranie i uporządkowanie bogatego zespołu źródeł wywołanych i drukowanych zarówno polsko-, jak też obcojęzycznych (wywiady z „misjonarzami” – uczestnikami karbalskiej bitwy, rękopisy wspomnień i relacji, dokumenty przekazane do wglądu autorom i wykorzystania w książce, opublikowane źródła różnego autoramentu) oraz imponującego zestawu literatury przedmiotu i publicystyki (teksty, które ukazały się w fachowych periodykach historycznych, politologicznych i wojskowych; magazynach specjalistycznych skierowanych do miłośników militariów i wojskowości; wreszcie – w czasopiśmie i prasie codziennej). Praca ta została wykonana z benedyktyńską skrupulatnością i rzetelnością, owocując udostępnieniem zainteresowanym czytelnikom zestawu ponad siedemdziesięciu tytułów – wynik godny docenienia w kontekście swoistego paracenzorskiego „zapisu” na tematykę, wynikającego, jak już wspomniano, w równym stopniu z politycznych implikacji wywoływanych paradoksem prowadzenia działań bojowych przez żołnierzy „pokojoywej misji”, co z asekuranckiej postawy kolejnych ekip rządzących III Rzeczpospolitą (obawiających się reakcji obywateli na informacje o „wysłaniu żołnierzy na wojnę”) i z postawy „politycznej poprawności”, wykluczającej realistyczną i zdroworozsądkową przecież tezę o prostej koniecz-

ności prowadzenia niekiedy działań bojowych dla zrealizowania celów politycznych, wynikających z racji stanu państwa i interesu narodowego. Wartość recenzowanej pozycji podnosi też jej zilustrowanie fotografiami, dokumentującymi polską misję w Iraku i przebieg bitwy o Karbalę, a także dodanie do tekstu czytelnych map i aneksów, zawierających informacje uzupełniające zasadniczy tekst.

Nie oznacza to rzecz jasna, że książka *Karbala* jest wolna od usterek, słabości bądź fragmentów, które mogą wzbudzić uwagi krytyczne czy polemikę. To ostatnie wydaje się zresztą pożądaną cechą naprawdę wartościowej literatury historycznej czy tzw. literatury faktu, gdyż staje się zaczynem interesującej debaty i może skutkować postawieniem nowych problemów czy pytań badawczych.

Dezorientację wnikliwego i dobrze zorientowanego w bliskowschodniej tematyce czytelnika mogą zatem wzbudzić fragmenty książki, zawierające opis przebiegu I Wojny w Zatoce w 1991 roku. Autorzy *Karbali* stwierdzają w nich np., że: *Zdesperowany Husajn, który wykorzystał zawieruchę wojenną podczas zmagania z Iranem do gazowania Kurdów, teraz, w chaosie walk z Ameryką, morduje szyitów z południa kraju*¹. Tymczasem największe masakry szyitów w Iraku w 1991 roku miały miejsce dopiero po przegranej przez Saddama wojnie. W jej trakcie Kurdowie i szyici, odpowiadając na apel prezydenta USA George'a Busha seniora, wzniesili powstania, które jednak nie otrzymały spodziewanego wsparcia od koalicji antyirackiej, a po kapitulacji Husajna powstańcy kontynuowali walkę w osamotnieniu. Rebelie te zostały krwawo i okrutnie stłumione przez wojska irackie.

W książce *Karbala* zasygnalizowano również działalność na terenie pokonanego w 2003 roku Iraku osławionej, największej firmy najemniczej Blackwater²: *Ci tak zwani kontraktorzy od lat wykonują dla amerykańskiego rządu czarną robotę: w Afganistanie, Somalii, wszędzie tam, gdzie wuj Sam posyła armię. W firmach kontraktorskich pracują ludzie z całego świata [...]. Najczęściej byli żołnierze jednostek*

---

¹ P. Głuchowski, M. Górka, *Karbala*, Warszawa 2015, s. 47.

² Blackwater – Blackwater USA, Blackwater Worldwide, później Xe Services LCC, obecnie Academi – firma najemnicza (prywatna firma wojskowo-ochroniarska) założona w 1997 roku przez Erika Prince'a i Ala Clarka. Siedziba Blackwater jest położona w Stanach Zjednoczonych w Karolinie Północnej, gdzie funkcjonuje największy taktyczny obiekt treningowy na świecie. Academi szkoli rocznie blisko pięćdziesiąt tysięcy ochotników, którzy rekrutują się spośród byłych żołnierzy formacji specjalnych i różnorodnych agencji z całego świata. Jest obecnie jednym z największych prywatnych przedsiębiorstw, z którymi współpracuje Departament Stanu USA (około 90% dochodów Academi pochodzi z rządowych kontraktów).

specjalnych [...]. Poza nimi – weterani z wojen w byłej Jugosławii, mistrzowie walki wręcz i generalnie mężczyźni kochający adrenalinę [...]. Przyczyna popularności prywatnych armii jest prosta: rząd nie musi tłumaczyć się przed Kongresem z zabitych najemników, ani nawet podawać ich liczby do publicznej wiadomości. Ofiary w firmie Blackwater i innych tego typu formacjach są problemem rządów spółek kontraktorskich³. Jednak warto dodać do tej charakterystyki, iż „Blackwatersi” (jak nazywali ich polscy żołnierze) – zgodnie z deklaracjami założycieli firmy Erika Prince'a i Ala Clarka – decydując się na pracę najemnika-„kontraktora”, kierują się w swoich motywacjach nie tylko przysłowiowym zawołaniem „prywatnego wojska”: „Bóg, honor, pieniądze”, ale także swoistym przesłaniem ideowym, jakim jest udział we „współczesnej krucjacie” przeciwko arabskiemu terroryzmowi i islamskim zwolennikom „dżihadu”, rozumianego jako walka z bronią w rękę przeciwko Zachodowi.

Autorzy książki odnoszą się również do głośnej sprawy torturowania i poniżania przez amerykańskich strażników irackich więźniów w więzieniu Abu Ghurajb (Abu Ghraib) pod Bagdadem po II Wojnie w Zatoce, dając wyraźnie wyraz potępieniu podobnych praktyk i poparciu dla determinacji i wnikliwości dziennikarzy, którzy doprowadzili do ich ujawnienia w imię walki o przestrzeganie podstawowych praw człowieka i jeńca wojennego⁴. Opinia P. Głuchowskiego i M. Górki wpisuje się w szerszą dyskusję na temat traktowania jeńców (więźniów?), którzy znaleźli się w rękach Amerykanów w wyniku działań podjętych przez nich w ramach „wojny ze światowym terroryzmem”, zadekretowanej przez Stany Zjednoczone po zamachach 11 września 2001 roku na World Trade Center.

O ile irracjonalne poniżanie ujętych i podejrzanych o udział w działalności terrorystycznej zasługuje jedynie na potępienie, o tyle ocena stosowania tortur jako środka, który miałby doprowadzić do osłabienia światowej sieci terrorystycznej i zapobieżenia planowanym przez terrorystów aktom przemocy, wreszcie postępowania w tym wypadku dziennikarzy powinna być, jak się zdaje, bardziej zniuansowana. Pytania, czy wobec wrogów ignorujących jakiegokolwiek konwencje dotyczące działań zbrojnych należy unikać celowych środków przymusu w celu wydobycia zeznań i czy media – kierując się oficjalnie szczytnymi hasłami dociekania prawdy i obrony idei humanitarnych, a w rzeczywistości niejednokrotnie pogonią za sensacją – nie godzą nieodpowiedzialnie w interes

---

³ P. Głuchowski, M. Górka, *op. cit.*, s. 120–121.

⁴ *Ibidem*, s. 223–225.

narodowy i bezpieczeństwo poszczególnych grup czy osób zaangażowanych w zwalczanie terroryzmu, wydają się co najmniej otwarte, choć dla piszącego te słowa negatywna odpowiedź na pierwsze i pozytywna na drugie z postawionych pytań jest oczywista.

W książce czytelnik odnajdzie też fragmenty odnoszące się do wewnątrz krajowej debaty politycznej, dotyczącej roli i działalności polskich Wojskowych Służb Informacyjnych (WSI), do której pretekstem stała się decyzja o ich rozwiązaniu, podjęta przez rząd Prawa i Sprawiedliwości w latach 2005–2007. Jej przeciwnicy podkreślają rzekomo znakomite wykształcenie i fachowy charakter WSI, popierając tę ocenę ich pracą i osiągnięciami podczas polskich misji wojskowych w Iraku i w okresie bezpośrednio je poprzedzającym. Tymczasem warto zauważyć, iż opinie w tej mierze polskich oficerów i żołnierzy były przeciwstawne i jednoznacznie negatywne: *Rebelia szyickiej Armii Mahdiego kompletnie zaskoczyła [...] nasze nieudolne Wojskowe Służby Informacyjne*⁵.

Na zakończenie warto podkreślić, iż autorzy *Karbali* poruszają również trudną i przygnębiającą problematykę losów weteranów polskich misji wojskowych, zwłaszcza tych spośród nich, którzy w rezultacie frontowych przeżyć zostali dotknięci syndromem powojennego stresu lub w wyniku ran odniesionych w Iraku lub w Afganistanie stali się inwalidami. Podkreślają niedostateczną początkowo opiekę zdrowotną armii i państwa nad weteranami oraz brak właściwej polityki informacyjnej i działań edukacyjnych władzy kraju wobec własnego społeczeństwa, dotyczącej zasadności udziału Wojska Polskiego w bliskowschodnich konfliktach. W rezultacie tych zaniechań polscy „misjonarze” – w odróżnieniu od swych amerykańskich towarzyszy broni cieszących się w ojczyźnie statusem narodowych bohaterów, zabezpieczonych medycznie i godnie traktowanych przez państwo – narażeni byli na poniżającą walkę o należne im świadczenia, a przez wielu rodaków traktowani byli jako „najemnicy”, „uczestnicy kolonialnej wojny”, „najeźdźcy” i „okupanci”⁶. W tym wypadku pozostaje niestety zgodzić się w pełni z krytyką autorów, dotyczącą polityki polskich władz wobec własnych żołnierzy.

Książka pt. *Karbala* to pozycja bardzo interesująca, dobrze udokumentowana, znakomicie napisana i dotycząca stosunkowo mało znanych wydarzeń ze współczesnych dziejów polskiego oręża, a zarazem ciekawa dla wielu spragnionych „gorącej” jeszcze historii Bliskiego Wschodu. Wdzięczna to lektura zarówno dla historyków, poli-

---

⁵ *Ibidem*, s. 5.

⁶ *Ibidem*, s. 15.

tologów i orientalistów, jak też miłośników militariów nie tylko ze względów czysto poznawczych, ale i dla pobudzenia do refleksji dotyczącej okoliczności polskiego zaangażowania na Bliskim Wschodzie, ale także jakości rodzimego życia politycznego i świadomości polskiej opinii publicznej.

Karbala, Piotr Głuchowski, Marcin Górka, Wydawnictwo Książkowe Agora, Warszawa 2015, ss. 384

Plamen Pavlov, *Vekăt na car Samuil*, Izdatelstvo „Iztok-Zapad”, Sofija 2014, ss. 230 + 1 mapa

W 2014 roku minęło tysiąc lat od śmierci bułgarskiego cara Samuela. Rocznicą tą zaowocowała wzmożonym zainteresowaniem tak jego osobą, jak i okresem w dziejach państwa bułgarskiego, na który przypada jego działalność, a więc między latami siedemdziesiątymi X wieku a rokiem 1014¹.

W 971 roku Jan Tzymiskes, cesarz bizantyński, dokonał podboju znacznej części ziem państwa bułgarskiego, jednak bez terenów macedońskich, z których po śmierci wzmiankowanego władcy wyszedł ruch na rzecz odbudowy Bułgarii w kształcie sprzed 971 roku. Przyniósł on, między innymi dzięki aktywności Samuela, tymczasowy sukces. Jego wyrazem było odebranie Bizancjum właściwie wszystkich ziem bułgarskich (po 986 roku) i odbudowa państwa. Przeżywające wewnętrzne problemy cesarstwo bizantyńskie pozostawało wobec Bułgarów przez schyłek lat osiemdziesiątych i lata dziewięćdziesiąte w defensywie. Jednak od ok. 1000 roku Bazyl II podjął zdecydowane i permanentne działania na rzecz zniszczenia odrodzonego państwa bułgarskiego. Cel ten zrealizował po blisko dwudziestu latach walk, najpierw z Samuelem, a później z jego następcami. Właśnie ten bohaterowski opór przed naporem bizantyńskiego oręża i śmierć, która miała nastąpić w konsekwencji wstrząsu, jaki przeżył Samuel na widok oślepionych z rozkazu Bazylego II wojów bułgarskich, jak i fakt, że był ostatnim wybitnym władcą bułgarskim przed utratą na blisko sto siedemdziesiąt lat niepodległości, uczynił z niego postać szczególnie ważną w bułgarskich dziejach. Trudno rozstrzygnąć, co ostatecznie zadecydowało o jego wyjątkowej pozycji w pantheonie bułgarskich panujących – wielkie zwycięstwa czy wrażliwość na los swoich poddanych.

---

¹ W związku z rocznicą zorganizowano szereg konferencji. Warto zwrócić uwagę, że rocznicowa konferencja odbyła się także w Polsce, a została zorganizowana w Piotrkowie Trybunalskim przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach Filia w PT (4 grudnia 2014 roku). Na rynku księgarskim pojawiły się publikacje dotyczące Samuela i jego czasów. Oprócz omawianej tutaj, warto zwrócić uwagę m.in. na: G.N. Nikolov, *Bălgarskij car Samuil*, Sofija 2014; *Car Samuil († 1014) v bitka za Bălgarija / Tsar Samuil († 1014) in battle for Bulgaria*, ed. by L. Vagalinski, Sofija 2014.

Trzeba zwrócić uwagę na fakt, że działalność Samuela nie miała tylko wymiaru bułgarskiego, a wpisuje się wyraźnie w dzieje całego Półwyspu Bałkańskiego. Wyjątkowego wymiaru nabiera z perspektywy współczesnych Macedończyków, Serbów czy Greków. Szczególnie istotna jest dla tych pierwszych. Pamiętać bowiem należy, że centrum jego państwa znajdowało się na terenach stanowiących współcześnie terytorium Republiki Macedonii².

Książka P. Pawłowa, znanego tyrnowskiego badacza i popularyzatora wiedzy o średniowiecznej Bułgarii, powstała z pewnością w związku z rocznicą śmierci Samuela, ale nie jest ona dziełem koniunkturalnym, a efektem wieloletnich badań Autora³.

Książka podzielona została na trzy zasadnicze części. W pierwszej, zatytułowanej *Godini na mir i „ratni bedi” (927–971)* (s. 11–69), P. Pawłow przedstawił rządy cara Piotra i jego następcy Borysa II. Trzeba podkreślić, że uczynił to w sposób kompetentny i wyważony, co szczególnie widoczne jest w charakterystyce panowania Piotra, który najczęściej ukazywany jest jako władca słaby, koncentrujący swoją aktywność na sprawach Kościoła i wobec niego uległy, a przede wszystkim odpowiedzialny za upadek Bułgarii. P. Pawłow odrzuca, i słusznie⁴, ten krzywdzący Piotra osąd, ukazując go jako władcę może niewybitnego, ale z pewnością samodzielnego, za rządów którego nie doszło w Bułgarii do jakiegoś gwałtownego, w porównaniu z czasami jego poprzedników, obniżenia potencjału gospodarczego i militarne go czy aktywności kulturalnej. W części drugiej *Onja pročit Samuil...* (s. 71–174), zasadniczej z perspektywy tematu książki, Pawłow przedstawia najpierw żywo dyskusyj-

---

² Kwestia miejsca państwa Samuela w dziejach współczesnych Macedończyków stanowi trudny problem. Zdania wśród uczonych macedońskich są w tej materii podzielone między odmawianiem tak Samuelowi, jak i rządzonemu przezeń państwu bułgarskiego charakteru i uznawanie ich za macedońskie po postrzeżeniu w nich obcych, którzy dokonali podboju macedońskich ziem.

³ Gwoli uzasadnienia tego poglądu pozwolę sobie wskazać kilka przykładów prac tego autora poświęconych podejmowanej w książce tematyce: *Knjaz Presian II (poslednijat vladetel na Pärvoto bălgarsko carstvo i pretendent za vizantijskija prestol)*, Stara Zagora 1993; *Boris II*, [in:] *Sbornik Preslav*, t. V, Sofija 1993, s. 46–51; *Zalezăt na Pärvoto bălgarsko carstvo (1015–1018)*, Sofija 1999; *Beležki za ličnostta i vremeto na car Roman Simeon (978–991)*, [in:] *Τριαντάφυλλο. Jubileen sb. v čest na prof. Christo Trendafilov*, t. I, Šumen 2013, s. 392–405; *Car Samuil i ideata za nezavisimoto Bălgarsko carstvo*, „Buditel” 2014, 2, s. 7–12.

⁴ Podobny sąd wyrażam wraz z Kirilem Marinowem w będącej w druku pracy *Carstvo Bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura*, WN PWN, Warszawa 2015.

waną w literaturze naukowej kwestię pochodzenie Samuela (s. 71–77), wskazując na możliwość wywodzenia się Komitopulów z bułgarskiego rodu panującego. Z kolei na tle losów zmagają Bułgarów z Bizantyńczykami po 976 roku, przedstawia drogę Samuela do przejścia pełni władzy w państwie. Szczególnie interesujące wydają się być rozważania dotyczące charakteru relacji między Samuelem a Romanem-Symeonem, synem Piotra, i roli tego ostatniego w wydarzeniach lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych (s. 102–111). P. Pawłow uważa, że Roman-Symeon uczynił Samuela swoim współrządcą, co stało się podstawą do przejścia przez tego ostatniego w późniejszym czasie pełni władzy. Stało się to po śmierci Romana-Symeona, który w 991 roku znalazł się w niewoli bizantyńskiej i w niej dokonał swego żywota⁵. Następnie P. Pawłow przedstawia losy walk bułgarsko-bizantyńskich po 1000 roku, nieco więcej miejsca poświęcając kampanii roku 1014, której kluczowym epizodem była bitwa pod Klidion (Kljucz). Sama bitwa została omówiona w sposób skrótowy, co z pewnością przez część czytelników poczytane może zostać za pewien mankament omawianej pracy. W trzeciej partii książki *Zalezăt na Părvoto bălgarsko carstvo (1015–1018)* (s. 175–228) P. Pawłow ukazuje ostatni etap zmagają Bułgarów o zachowanie swojej suwerenności – najpierw pod rządami Gabriela Radomira, a następnie Jana Władysława – zakończony w 1018 roku ich całkowitą klęską. Według Autora, kresu państwowości bułgarskiej nie należy wiązać ze śmiercią Jana Władysława i oddaniem się w ręce bizantyńskie jego żony, ale z pojmaniem przez Bizantyńczyków Presjana, którego uważa za następcę zmarłego cara i ostatniego władcę pierwszego carstwa bułgarskiego. Nastąpiło to prawdopodobnie w sierpniu 1018 roku. Ów hipoteczny car Bułgarii, znalazłszy się w rękach bizantyńskich, został potraktowany z szacunkiem i obdarzony tytułem magistra, co swego czasu stało się udziałem Borysa II w 971 roku. Presjan odegrał pewną rolę w życiu politycznym cesarstwa, będąc dwukrotnie członkiem spisków antycesarskich (ok. 1026, 1030). Teza, iż Presjan był uznawany za cara Bułgarii, nie ma bezpośredniego oparcia w materiale źródłowym, choć nie można jej wykluczyć, bowiem o jej słuszności świadczy szereg pośrednich przesłanek. Natomiast, jak

---

⁵ P. Pawłow uważa, że Roman-Symeon, car Bułgarii, syn Piotra i Roman-Symeon, wzmiankowany przez Jana Skylitzesa (Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, rec. I. Thurn, Berlin et Novi Eboraci 1973, s. 346) zarządca Skopje i strateg Abydos, to dwie różne osoby.

można sądzić, zbyt daleko idzie P. Pawłow, próbując przypisać Presjanowi – już w czasach, kiedy przebywał w Bizancjum – dążność do zdobycia tronu bizantyńskiego i chęć podążenia drogą Symeona I. Abstrahując od braku materiału źródłowego, potwierdzającego ten pogląd, pamiętać należy, że wcale nie jest oczywiste, że Symeon, który miałby być wzorem dla Presjana, dążył do zajęcia konstantynopolitańskiego tronu i budowy grecko-słowiańskiego imperium⁶. Książkę uzupełniają *Predgovor* (s. 7–10) i *Vmesto zaključenije* (s. 229–230).

Choć praca P. Pawłowa ma charakter popularno-naukowy, oparta została na gruntownej analizie dostępnych źródeł i bogatej literaturze przedmiotu, co ważne, nie tylko bułgarskiej⁷. Każdą z części swojej książki zaopatrzył w wykaz wykorzystanych do jej opracowania źródeł i literatury. Książka jest bogato ilustrowana, choć są to jedynie ilustracje czarno-białe. P. Pawłow zadbał o zaopatrzenie swojej publikacji w mapę – bez której trudno byłoby śledzić jego wywody – co nie jest zjawiskiem powszechnym w bułgarskich publikacjach historycznych.

Książka P. Pawłowa stanowi interesującą, w pełni autorską i trzeba powiedzieć udaną próbę ukazania tak panowania cara Samuela, jak i jego bezpośrednich poprzedników i następców. Z pewnością będą po nią sięgać „zwykli” odbiorcy historycznej literatury (tu warto podkreślić, że została ona znakomicie napisana pod względem literackim), których przyciągnie tak nazwisko autora, jak i wyjątkowe miejsce jego bohatera w ojczystych dziejach. Zapoznanie się z nią będzie konieczne również dla profesjonalnych historyków, którzy znajdują w niej szereg ważnych konstatacji i idei mogących być inspiracją do dalszych badań nad dziejami Bułgarii X i początków XI wieku, okresu tak ważnego dla kształtowania się bułgarskiej świadomości.

Co prawda nie zawsze udawało się Pawłowowi zachować umiar i nie uderzać w wysokie patriotyczne tony w ukazywaniu Samuela jako wielkiego bułgarskiego władcy i bohatera, jednak warto podkreślić, że widzi potrzebę znalezienia płaszczyzny porozumienia z Maceończykami w postrzeganiu tak Samuela, jak i jego państwa. Swoją książkę kończy w następujący sposób: *Krwawa epopeja z końca*

---

⁶ Tu odsyłam do swojej książki: *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893–927*, Łódź 2013, s. 235–258.

⁷ Szkoda, że Autor nie cytuje starszych polskich prac Jana Leśnego (*Państwo Samuela a jego zachodni sąsiedzi*, „Balcanica Posnaniensia” 1985, t. 2, s. 87–111) i Stanisława Reka (*Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopulów*, „Przegląd Historyczny” 1983, t. 74, s. 237–254; *Geneza tytułu carskiego w państwie zachodniobułgarskim*, „Balcanica Posnaniensia” 1985, t. 2, s. 51–57), natomiast, co warte podkreślenia, znane są mu prace najnowsze.

X i początków XI wieku stawia przed mieszkańcami dzisiejszej Bułgarii i Macedonii trudne, ale nader ważne pytanie o wspólne korzenie, o wieki wzlotów czy ciężkich doświadczeń, o naszych bohaterów i męczenników, o podział jednego narodu i cenę za to... I o wspólną naszą przyszłość (s. 230).

Mirosław J. Leszka, Uniwersytet Łódzki

Getto żydowskie w okupowanym Piotrkowie, red. A. Rzędowska, D. Feldman, Urząd Miasta, Piotrków Trybunalski 2014, ss. 383

W czytelni Miejskiej Biblioteki Publicznej odbyła się 4 lipca 2014 roku promocja książki Anny Rzędowskiej i Diny Feldman *Getto żydowskie w okupowanym Piotrkowie*. Została wydana przez Urząd Miasta jako 18 pozycja w serii *Biblioteka – Piotrków 800*.

Anna Rzędowska znana jest jako autorka wielu publikacji na temat historii Piotrkowa, w tym piotrkowskich Żydów, zamieszczanych w prasie lokalnej i książkach: *Piotrków nie tylko Trybunalski* (Warszawa 2006) i *Historia piotrkowskich Żydów (do 1939 roku)* (Piotrków Trybunalski 2008, wspólnie z Beatą Hałaczkiewicz).

Dina Feldman, której przodkowie pochodzili z Piotrkowa, mieszka w Jerozolimie. Urodziła się 3 lipca 1950 roku w ortodoksyjnej rodzinie, uzyskała licencjat z psychologii i kryminologii, tytuł magistra psychologii klinicznej, nauk feministycznych i judaistycznych oraz doktorat z pracy społecznej. Wraz z 12 koleżankami postanowiła odbyć służbę wojskową, co w latach siedemdziesiątych w środowisku ortodoksyjnym było ewenementem. Spędziła w wojsku 25 lat, większość czasu jako psycholożka kliniczna. Przez te lata wiele się zmieniło w jej życiu. Dostała stypendium i na pewien czas wyjechała już z mężem i dziećmi do Stanów Zjednoczonych, gdzie trafiła do społeczności reformowanego judaizmu. Walczyła o równouprawnienie kobiet ze środowiska ortodoksyjnego, została dyrektorką Kolech – feministycznej organizacji religijnych kobiet, która promuje ich emancypację, ale bez zrywania z religią¹. Pracowała w ministerstwie zdrowia, następnie w ministerstwie sprawiedliwości Izraela. Była szefem izraelskiej delegacji do komisji ONZ przygotowującej Konwencję o Prawach Osób Niepełnosprawnych. Jest znaczącą postacią izraelskiego życia publicznego i warto, aby stała się bardziej znana w mieście, skąd pochodzili jej przodkowie. W czytelni piotrkowskiej Miejskiej Biblioteki Publicznej znajduje się współtworzona przez nią książka wydana w języku hebrajskim, której tytuł w polskim przekła-

---

¹ M. Pieńkowski, *Feministka z Izraela walczy z nierównością kobiet*, <http://www.-rp.pl/arttykul/988021.html?print=tak&p=0> [dostęp: 27 VII 2014]; <http://dinafeldman.com> [dostęp: 27 VII 2014].

dzie brzmi *Trylogia żydowska z Polski. Wspomnienia Abrahama, listy Mojżesza, pocztówki Hadasy z rodziny Benczkowskich* (Holon 2013).

Książka jest wyjątkowa także dlatego, że powstała dzięki współpracy autorek z dwóch krajów, mówiących na co dzień różnymi językami. Efekt takiej współpracy jest nieoceniony – książka pisana wyłącznie „miejscowymi siłami” byłaby nieporównywalnie uboższa. Dzięki Autorce z Izraela mogły być wykorzystane także źródła w języku hebrajskim, do których dostęp jest podwójnie utrudniony – przez barierę geograficzną i językową. Co ważne, doczekaliśmy się wreszcie znaczącej publikacji poświęconej piotrkowskiemu Żydom, wolnej od poważniejszych błędów, które niestety dotąd stale towarzyszyły omawianej tematyce. Jest to ważne tym bardziej, że dopiero teraz powstała monografia dotycząca pierwszego getta na okupowanych przez hitlerowskie Niemcy terytoriach, utworzonego już w pierwszych tygodniach okupacji (dokładnej daty dziennej nie udało się ustalić z powodu luk w dokumentach, różne źródła podają 5 lub 8 października 1939 roku²). Przez kilkadziesiąt lat za granicą (głównie w Izraelu i USA) ukazywały się wspomnienia w językach hebrajskim i jidysz (część przetłumaczono na angielski, czyniąc je dostępnymi szerszej publiczności³ – znaczną zasługę położył tu Ben Giladi), w Polsce publikowano zaś jedynie drobniejsze materiały, które znajdowały miejsce na szpaltach „Gazety Ziemi Piotrkowskiej” i innych tytułów prasowych.

Autorki wykorzystały znaczną ilość źródeł: od relacji świadków wydarzeń (część z nich utrwalono praktycznie w ostatniej chwili – niestety, pokolenie pamiętające II wojnę światową z każdym dniem staje się mniej liczne; wiele osób, które przyczyniły się do wzbogacenia książki, nie doczekało jej ukazania) poprzez archiwalia, opracowania zawarte w książkach i prasie po strony internetowe.

Kolejne rozdziały poświęcono sytuacji we wrześniu 1939 roku, losom zwojów Tory z Wielkiej Synagogi, utworzeniu getta, Judenratowi i Żydowskiej Służbie Porządkowej, warunkom bytowym, Romom w getcie, losowi przebywających w nich dzieci, tajnemu nauczaniu, pracy przymusowej, etapom zagłady i próbom ratunku, likwidacji getta, opowieściom ocalałych, spojrzeniom na getto z perspektywy polskiej i izraelskiej (znajdujemy tu wzmianki o Piotrkowie drukowane w prasie hebrajskiej wydawanej w ówczesnym brytyjskim mandacie Palestyny), mieszkańcom Piotrkowa i okolic ratującym Żydów. Na

---

² A. Rzędowska, D. Feldman, *Getto żydowskie w okupowanym Piotrkowie*, Piotrków Trybunalski 2014, s. 38.

³ *A Tale of One City Piotrkow Trybunalski*, ed. by B. Giladi, New York 1991.

końcu zamieszczono listę zmian nazw ulic Piotrkowa z 1940 roku oraz wykaz żydowskich robotników Hortensji, tzw. „listę Christmana” (nawiasem mówiąc, przed wojną nazwisko dyrektora piotrkowskich hut szkła „Kara” i „Hortensja” zapisywano „Chrystman”⁴).

Oprócz spraw opisywanych już wcześniej (choć o wiele mniej szczegółowo), poruszone zostały także zagadnienia, o których dotąd wspomniano mało lub wcale. Nigdzie dotąd nie wspomniano, że w piotrkowskim getcie przebywali także Romowie. Było ich niewiele, ale ich obecność warta jest uwagi. Dowiadujemy się też, jak wielką i ważną rolę odgrywała w życiu piotrkowskich Żydów najsilniejsza przed wojną partia robotnicza – Bund. W PRL-u tych zagadnień nie zgłębiano, podobnie jak innych dotyczących niekomunistycznej lewicy. Aż do 1941 roku bundowcy kierowali Judenratem, stojąc twardo po stronie prześladowanych. Szef Judenratu Zelman Tenenberg był prawdziwym autorytetem. Niestety rządy Bundu w getcie skończyły się aresztowaniem i zamordowaniem elity tej partii, zaś władzę nad społecznością żydowską przejęli oportuniści typu Szymona Warszawskiego, wysługujący się nazistom.

Tej książki nie da się czytać bez emocji. Czytelnika często ogarnia nastrój przygnębienia, a także bezsilnej wściekłości. Bo jakże spokojnie czytać o kilkuletnim maltretowaniu, poniżaniu, wykorzystywaniu, w końcu bestialskiemu mordowaniu bezbronnych ludzi? Tragedia piotrkowskich Żydów rozpoczęła się natychmiast po zajęciu miasta przez Niemców, kiedy nie istniało jeszcze getto. Na każdym kroku byli terroryzowani, zmuszani do przymusowej pracy, poniżano ich uczucia religijne, bezczeszcząc przedmioty kultu (w ramach walki z religią naziści rozciągnęli na ziemię polskie także zakaz uboju rytualnego – tym większym zażenowaniem przejmując uchwalenie podobnego zakazu przez Sejm RP w 2013 roku). Żadne okrucieństwo nie ominęło dzieci, które często oglądały rzeczy straszne. Jeżeli przeżyły, musiało to odbić się na ich późniejszym życiu. Większość jednak nie przetrwała – ginęły z głodu, chorób, pracy ponad siły, w końcu w komorach gazowych Treblinki. Wobec najmłodszych – noworodków i niemowląt – oprawcy niemieccy i ukraińscy byli szczególnie bestialscy, dopuszczając się ich palenia żywcem lub roztrzaskiwania o ściany.

---

⁴ Zob. np.: Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Starostwo Powiatowe Piotrkowskie [1919–1939], sygn. 1803, k. nlb. (wniosek paszportowy z 22 VIII 1935); *ibidem*, sygn. 1806, k. nlb. (wniosek paszportowy z 23 II 1937); *ibidem*, sygn. 1832 (kilka książeczek paszportowych na nazwisko Reinhold Chrystman).

Często sprawcy tych potworności nigdy nie ponieśli żadnych konsekwencji. Wielu morderców niemieckich nie pozostawiło przy życiu świadków swoich czynów, nikt ich nie zdemaskował. Ukraińcy chętnie stroili się w piórka „prześladowanych przez komunizm” i tym łatwiej otrzymywali azyl w „wolnym świecie” (skądinał wiadomo, że niektórzy zbrodniarze z UPA pozostali po wojnie w Polsce – zwłaszcza na Ziemiach Odzyskanych – przyjmując tożsamość zamordowanych wcześniej przez siebie Polaków⁵). Wśród prześladowców byli także „granatowi” policjanci – charakterystyczne, że dotąd mało się o nich mówi, trudno szukać nawet nazwisk tych wyrzutków naszego narodu. Z pewnością także wielu z nich po wojnie uniknęło odpowiedzialności. Problem ten musi być nazwany po imieniu.

Cytowany w książce piotrkowianin wspominał, że zamordowani z jego rodziny nie mają nawet grobów, *A oni, mordercy, oni umierają we własnych łóżkach*⁶. Jednak wobec zbrodni tak okrutnych, jak przywoływane, żadne zwycięskie państwo nie miało w swych kodeksach kar, które byłyby adekwatne do czynów popełnionych przez takie bestie – nawet kara śmierci wykonywana technikami przyjętymi przez Brytyjczyków, Amerykanów czy Rosjan byłaby tu tysiakkroć zbyt łagodna...

W książce nie brakuje opisów odrażających postaci, zwłaszcza Niemców, ale także przedstawicieli policji żydowskiej w getcie. Niektórym z nich wymierzyli sprawiedliwość uwięzieni w Buchenwaldzie współrodacy, niektórzy uniknęli odpowiedzialności, uciekając na Zachód – wraz z rozwojem „zimnej wojny” tamtejsze sądy nie kwapiły się z przekazywaniem skompromitowanych kolaboracją z nazistami w ręce władz komunistycznych. Oni tymczasem czuli się niewinni... Czy i na ile jednak – żyjąc w normalnych czasach – mamy prawo do moralnego osądu ludzi chcących za wszelką cenę ratować życie swoje i swoich najbliższych?

W książce znajduje się ponad 80 archiwalnych zdjęć. Niektóre od dawna można znaleźć w innych książkach lub Internecie, znaczna część jednak jest unikatowa – przechowywane w zbiorach prywatnych, pierwszy raz doczekały się publikacji. Widzimy na nich piotrkowskich Żydów i miejsca związane z ich życiem. Niektóre zdjęcia pochodzą sprzed II wojny światowej, inne z okresu wojennego i powojennego. Część przedstawia mieszkańców getta. Co uderza najbar-

---

⁵ *Drugie życie... morderców*, <http://www.65-lat-temu.salon24.pl/86808,drugie-zycie-mordercow,2> [dostęp: 27 VII 2014].

⁶ A. Rzędowska, D. Feldman, *op. cit.*, s. 240.

dziej? Ludzie dotknięci niewyobrażalną traumą, patrzący na sceny, których nikt nigdy nie powinien oglądać, świadomi nieuchronnej zagłady do samego końca starali się żyć normalnie. Do końca mieli nadzieję na odmianę okrutnego losu. Tak niewielu udało się przeżyć...

Ilu mieszkańców naszego miasta nachodzi refleksja nad przeszłością? Wielu z nas codziennie przechodzi ulicami dawnego getta. Do dziś stoi wiele domów pamiętających te straszne lata. Tym bardziej palącym wstydem przejmuje widok bazgrołów na murach, gdzie Gwiazda Dawida wpisywana jest w chamskie, obsceniczne, debilne konteksty rodzące się w pustych głowach „kiboli” i innych młodocianych durniów.

Niemal do końca XX wieku nie było w Piotrkowie tablic upamiętniających Holocaust. Pojawiły się dopiero w latach dziewięćdziesiątych, ufundowane przez żydowskich piotrkowian z USA. Ale np. do dziś żaden choćby najskromniejszy obelisk nie mówi, jaką rolę odegrał plac pofranciszkański – Umschlagplatz piotrkowskiego getta. Położony wyraźnie powyżej poziomu ulicy Zamkowej parking naprzeciwko Zamku to miejsce po kamienicach spalonych już 6 września 1939 roku – Niemcy otoczyli czworoblok domów między Zamkową, Jerozolimską, Garncarską i Wspólną, obrzucili je granatami i podpalili, a następnie strzelali do uciekających. Pod parkingiem do dziś muszą znajdować się pozostałości budynków – jaką mamy pewność, czy nie ma tam także ludzkich szczątków?! To miejsce także powinno być oznaczone i upamiętnione.

Na koniec parę drobnych uwag krytycznych. W 1941 roku nie było Armii Ludowej⁷ (istniała od 1 stycznia 1944 roku, jej poprzedniczka Gwardia Ludowa od 1942 roku), więc grupą chcącą nawiązać kontakt z piotrkowskimi bundowcami musiała być jakaś organizacja konspiracyjna związana z PPS – partią, którą przed wojną łączyły z Bundem przyjazne stosunki, a w Piotrkowie wieloletnia owocna współpraca w miejskim samorządzie. Można się domyślać, że konspiracyjną działalność w getcie prowadziły także inne siły polityczne (choć mogły nie zachować się żadne dane na ten temat); skądinąd można znaleźć informację, że w 1942 roku powstała tam komórka PPR⁸. W omawianej

---

⁷ Zob.: *ibidem*, s. 68.

⁸ R. Nazarewicz, *Gwardia Ludowa i Armia Ludowa w Piotrkowskiem*, [w:] *Sesja naukowa poświęcona XX rocznicy powstania PPR na terenie woj. łódzkiego. Piotrków Trybunalski, maj 1962*, pod red. S. Jędryszczaka et al., Łódź 1963, s. 42; K. Strawiński, *Piotrków Trybunalski jako ośrodek życia konspiracyjnego*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989, s. 581.

książce brak do niej odniesienia. Czyżby był to tylko wytwór propagandy PRL? O żydowskich komunistach w Piotrkowie (wprawdzie nielicznych) wspomina także Zofia Marczak z Łodzi, przebywająca tu od 4 marca do 10 października 1942 roku⁹.

Nieco pomieszczenia znajdujemy w wykazie okupacyjnych zmian nazw ulic i placów – czasem podana jest nazwa polska, czasem niemiecka, tymczasem wszystkie ulice nosiły równoległe nazwy polskie i niemieckie (część ulic zachowała przedwojenne polskie nazwy uzupełnione wersją niemiecką, np. ulica Zamkowa – Schlossgasse; w kilku przypadkach przywrócono polskie nazwy sprzed zmian dokonanych w latach trzydziestych, np. ulica Limanowskiego ponownie stała się Sulejowską – Sulejower Strasse; inne otrzymały 15 stycznia 1940 roku zupełnie inne nazwy, np. aleja 3 Maja stała się aleją Lipową – Lindenallee)¹⁰.

Szkoda też, że w bibliografii nie znajdujemy wydawanego od kilkunastu lat miesięcznika „Kurier – Kultura i Rzeczywistość”, na łamach którego ukazało się wiele artykułów dotyczących losów piotrkowskich Żydów, w tym także wspomnienia dawnych mieszkańców getta (m.in. Bena Giladiego, Ruth Krieger-Horowicz, Irvinga Gomolina, Bena Helfgotta). Numer 10 z 2009 roku, wydany w 70-lecie utworzenia getta, miał charakter specjalny – został poświęcony pamięci piotrkowskich Żydów. Przez jego niewykorzystanie np. w rozdziale o Polakach pomagających Żydom, zabrakło wspomnienia o Leokadii Kończakównie, która oddała życie, ratując chorych na tyfus mieszkańców getta¹¹. W tak szczególnej książce, wspominającej z imienia i nazwiska wielu ludzi, przydałby się także ich indeks. Pomimo tych drobnych mankamentów, książka Anny Rzędowskiej i Diny Feldman to z pewnością nie tylko jedna z najważniejszych pozycji *Biblioteki – Piotrków 800*, ale także jedna z najważniejszych publikacji dotyczących dziejów Piotrkowa. Powinna stać się lekturą obowiązkową każdego piotrkowianina interesującego się historią.

Daniel Warzocha

---

⁹ Z. Marczak, *** [wspomnienie bez tytułu], [w:] *Sesja naukowa poświęcona XX rocznicy powstania PPR na terenie woj. łódzkiego. Piotrków Trybunalski, maj 1962*, pod red. S. Jędryszczaka et al., Łódź 1963, s. 170–171; zob. też: http://warszawa.getto.pl/index.php?mod=wyszukiwanie_db&table_id=zdarzenia&columns=zdarzenie&show_source=0476976445362488032 [dostęp: 27 VII 2014].

¹⁰ „Anordnungsblatt des Stadtkommissars von Petrikau” 1940, nr 1.

¹¹ W. Juszkiewicz-Kamieńska, *Oddała życie za chorych z getta. Leokadia Kończakówna 1919–1942*, „Kurier – Kultura i Rzeczywistość” 2009, nr 10, s. 12.

Rozwój życia muzycznego w Piotrowie Trybunalskim od XVII wieku do końca lat osiemdziesiątych XX wieku, M.J. Kuciapiński, Wyd. Biblioteka – Piotrków 800, ss. 295

W serii *Biblioteka – Piotrków 800* pod nr 17 ukazała się znakomita praca muzyka i teoretyka muzyki, pracownika naukowego piotrkowskiej Filii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego dr. Marka Jana Kuciapińskiego. Książka ma charakter *stricte* naukowy, została wyposażona w aparat naukowy: przypisy, odsyłacze, spis literatury etc., napisana doskonałym stylem i z dużą erudycją. Jej lektura jest przyjemnością i powinien się zapoznać z nią każdy piotrkowianin, albowiem poznawanie naszej przeszłości jest obowiązkiem każdego, a ponadto ułatwia poznanie samego siebie.

Książka składa się ze wstępu, wykazu skrótów, sześciu rozdziałów, omówienia bazy źródłowej, obszernej bibliografii i indeksu nazwisk.

W rozdziale pierwszym: *Tradycje życia muzycznego w Piotrowie Trybunalskim do 1914 roku* Autor przedstawił krótki zarys dziejów muzyki polskiej od czasów najdawniejszych, czyli od pierwszych Piastów, kładąc akcent na muzykę uprawianą w naszym mieście mniej więcej od lat dwudziestych XVII stulecia (kapela klasztoru dominikanów prowadzona przez Aleksandra Rozicza († 1644)). W dalszej części Autor omówił kolejne dokonania i zespoły muzyczne działające początkowo przy klasztorach i piotrkowskich świątyniach (muzykę i chóry klasztorów dominikanek, bernardynów i pijarów), miejscowych kompozytorów: Jacka Skalickiego († 1698), Damiana Stachowicza († 1699), Rocha N. († 1705), Warzyńca Różyńskiego († 1724) i wielu innych.

Ten okres był szczególnie trudny do rekonstrukcji, ponieważ Autor dysponował tylko szczątkowymi materiałami źródłowymi pochodzącymi ze starszych opracowań lub tylko wzmianek.

Szczególnie intensywnie rozwijała się piotrkowska muzyka po 1578 roku, kiedy to nasze miasto zostało siedzibą Trybunału Koronnego. Członkowie Trybunału, jak i kłótliva szlachta nie samym piwem, miodami i winami się karmiła, ale też z konieczności (podczas uroczystych mszy) bądź zamilowania wysłuchiwała koncertów chóralnych lub muzycznych. Była to głównie muzyka o religijnych treściach, ale można sądzić, iż od czasu do czasu eksponowano też świeckie motywy.

Znacznie bogatszym materiałem Autor opracowania dysponował dla wieku XVIII, co wyraźnie się odbija na bogactwie treści i informacji. Muzyka, wzorem monarszym, zaczęła się upowszechniać na dworach magnackich, co jest widoczne także w historii muzyki piotrkowskiej. W tym okresie, poza muzyką chóralną i instrumentalną, zaczynają się pojawiać prezentacje sceniczne różnych trup artystycznych oprowadzone muzyką, bale organizowane z różnych okazji, a podczas karnawału także bez okazji, bo takowy był obyczaj o tej porze roku. Podobnie bogatym w imprezy muzyczne był wiek XIX, a *w drugiej połowie XIX wieku* – pisze Autor – *Piotrków był ważnym ośrodkiem życia gospodarczego, politycznego i umysłowo-kulturalnego*, co było efektem otwarcia linii kolejowej warszawsko-wiedeńskiej i podniesienie Piotrkowa do rangi miasta gubernialnego (1867). Niemal rok po roku w Piotrkowie gościły zespoły teatralne, operetkowe i operowe, czego nie ma nawet dziś. Zaczęło wówczas kwitnąć rodzime życie muzyczne pod kierunkiem takich umuzykalnionych ludzi, jak: Edmund Gerber, Włodzimierz Kański czy Alfons Brandt.

W rozdziale drugim zatytułowanym *Życie muzyczne w latach 1914–1945* Autor zaprezentował szeroką gamę historii piotrkowskiej muzyki i jej znaczenie dla rozwoju kulturalnego mieszkańców Piotrkowa. Po wybuchu I wojny światowej życie muzyczne wprawdzie zamarło na jakiś czas (zablokowana została także inicjatywa Alfonsa Brandta, który otworzył kursy muzyczne w swej szkole, miał zamiar rozwinąć kształcenie w klasie fortepianu i skrzypiec, ale działania wojenne uniemożliwiły rozwinięcie owej inicjatywy), jednak już w 1915 roku piotrkowscy muzycy-amatorzy organizowali pierwsze koncerty. Również austriacka orkiestra 100 Pułku Piechoty wojsk okupacyjnych brała udział w odrodzeniu życia muzycznego w naszym mieście.

Atywność muzyczną rozwinęło piotrkowskie środowisko żydowskie, które skupiało się w Żydowskim Muzyczno-Literackim Towarzystwie „Ha-Zomir”, na zaproszenie którego przyjeżdżali do Piotrkowa artyści Teatru Żydowskiego w Warszawie. Od muzyki nie stroniły także polskie środowiska patriotyczne i miejscowa inteligencja, organizując koncerty rocznicowe, jak ten z okazji 124-lecia uchwalenia Konstytucji 3 maja.

Piotrkowskie życie muzyczne okresu międzywojennego, dzieje różnych orkiestr, poczynając od szkolnych, harcerskich, robotniczych, a na zawodowych zespołach i orkiestrze wojskowej kończąc, zostały szczegółowo omówione przez Autora książki. Nieco miejsca poświęcił Autor „podziemnemu” życiu kulturalnemu i muzycznemu w okresie

okupacji, które istniało w prywatnych domach i świątyniach, zapisując szczytne karty w dziejach Piotrkowa.

Najobszerniej zostało przedstawione, bo na blisko 150 stronach prawie 50% objętości) życie muzyczne i kulturalne w Piotrkowie powojennym. Jest to zrozumiałe, bowiem dla tego okresu Autor dysponował najobszerniejszą bazą źródłową, informacjami prasowymi i dokumentami władz, a także wspomnieniami Piotrkowian. Nie będę szczegółowo omawiał wspomnianego okresu, natomiast odsyłam Czytelnika do tego interesującego i ważnego dla kultury Piotrkowa opracowania.

Edward Alfred Mierzwa

VARIA

Rafał Jaworski
(*Piotrków Trybunalski*)

Polskie środowisko akademickie wobec ostatnich zmian w nauce – ruchy społeczne

Ostatnie lata upłynęły pod znakiem głębokich przemian w szkolnictwie wyższym. Objęły one praktycznie każdy aspekt działania uczelni, począwszy od sposobu finansowania (upowszechnienie systemu grantowego), awansu zawodowego i oceny pracowników (m.in. dzięki wprowadzeniu systemu punktacji czasopism) poprzez nowe rozwiązania prawne (wejście w życie nowej ustawy o szkołach wyższych i jej nowelizacje) po programowe (wprowadzenie Krajowych Ram Kształcenia). Według rządzących, zmiany te miały przede wszystkim wprowadzić naukę polską na „światowy poziom” (cokolwiek by to miało znaczyć), dostosować uczelnie do potrzeb rynku pracy oraz doprowadzić do efektywniejszego wydawania środków budżetowych. Zwiększono jednocześnie udział nauki w budżecie, a część środków pozyskanych z tego tytułu przeznaczono na podwyżki dla nauczycieli akademickich. Charakter oraz zakres wprowadzonych zmian sprawia, że można mówić wręcz o rewolucji.

Środowisko akademickie, które dostrzegało potrzebę przeprowadzenia zmian początkowo przyjęło je z nadzieją. Jednak szybko okazało się, że głównym beneficjentem podejmowanych zmian będą jedynie największe uniwersytety (program KNOW) oraz kierunki (ogólnie ujmując) niehumanistyczne (kierunki zamawiane, szeroka akcja reklamowa kierunków technicznych i ścisłych finansowana przez MNiSW, system grantowy promujący nauki ścisłe i techniczne). Decydenci nie ukrywali, że jedną z metod mających „unowocześnić” polską naukę jest „przekierowanie” sił i środków na bardziej (ich zdaniem) przyszłościowe kierunki studiów niż humanistyczne.

Działania te w powiązaniu ograniczeniem liczby godzin języka polskiego i historii na kolejnych poziomach edukacji oraz ogólnym spadkiem liczby osób podejmujących studia doprowadziły do dramatycznego zmniejszenia się naborów na kierunki takie, jak historia, filozofia, archeologia czy filologia klasyczna. Jednocześnie ministerstwo nauki i szkolnictwa wyższego zaczęło wzywać władze uczelni do przestrzegania dyscypliny budżetowej oraz dostosowania zatrudnienia do liczby studentów. Realna stała się perspektywa wygaszania kierunków humanistycznych, szczególnie w mniejszych ośrodkach akademickich. Dopiero otwarte protesty doprowadziły do jedynie częściowej poprawy sytuacji (uruchomienie w 2010 roku Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki).

Nieskuteczność protestów środowisk akademickich (otwarte listy protestacyjne wydziałów humanistycznych polskich uczelni) oraz dotychczasowych platform dialogu uczeni – rząd (Rada Główna Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Konferencji Rektorów Akademickich Szkół Polskich) doprowadziło do bezprecedensowej od 1989 roku samoorganizacji środowiska.

W 2012 roku powstała grupa Obywatele Nauki (dalej: ON) założona, jak można sądzić z afiliacji osób występujących w imieniu grupy inicjatywnej, przez osoby związane z warszawskim środowiskiem naukowym, a przede wszystkim jego humanistyczną częścią. ON stawia sobie za cel działania na rzecz całego środowiska, w tym zainicjowania „szerokiej dyskusji o przyszłości nauki w Polsce” oraz stworzenie „forum dialogu wewnątrz środowiska naukowego w Polsce”. Inne kierunki działalności ON to: „finansowanie nauki w Polsce”, „misja nauki”, „popularyzacja nauki”, „standardy i dobre praktyki”. Ruch, dzięki swej zakrojonej na szeroką skalę aktywności (panele dyskusyjne, debaty itp.) oraz wykorzystaniu mediów społecznościowych, został uznany przez media tradycyjne jako reprezentant całego środowiska. Uwieńczeniem dotychczasowych prac ON jest opracowanie i ogłoszenie w kwietniu 2015 roku *Paktu dla nauki*. Jest to swego rodzaju jednocześnie diagnoza obecnego stanu rzeczy oraz program bardzo szerokiej reformy ustroju polskiej nauki obejmującej nie tylko uczelnie, ale również Polską Akademię Nauk i jej instytuty. Lektura paktu, jak też wypowiedzi medialnych działaczy ON pozwalają przyjąć, że o ile Obywatele nie kwestionują kierunku wprowadzanych od ośmiu lat zmian, to postulują ich częściową korektę. Jeśli zaś chodzi o humanistykę, to ON dostrzega jej specyfikę, która powinna zostać uwzględniona przez decydentów.

Natomiast zupełnie inną podstawę wobec zachodzących zmian prezentuje środowisko skupione wokół założonego w lutym 2014 roku Komitetu Kryzysowego Humanistyki Polskiej (KKHP). Kwestionuje ono przede wszystkim same reformy jako uderzające w podstawy idei uniwersytetu i postuluje częściowe ich cofnięcie (np. w sposobie finansowania wyższych uczelni). W *Postulatach programowych* KKHP podstawowe hasła to m.in.:

1. Zmiana zasad finansowania uczelni uwzględniająca nie tylko liczbę studentów, ale również dorobek naukowy jednostki, znaczenie danego kierunku dla kultury, regionu, społeczeństwa jako całości itp.

2. Likwidacja opłat za drugi kierunek studiów.

3. Korekta ostatnich reform nauki szkolnictwa wyższego pozwalająca we właściwy sposób ująć w nich specyfikę poszczególnych dziedzin i dyscyplin naukowych.

4. Zwiększenie całościowych nakładów na naukę i badania oraz zwiększenie udziału, jaki mają w nich środki na badania statutowe.

5. Otwarcie ścieżek kariery akademickiej dla zdolnych absolwentów poprzez rewizję sposobu realizacji procedur konkursowych przy zatrudnianiu na stanowiska naukowo-dydaktyczne.

6. Demokratyzacja życia akademickiego i funkcjonowania instytucji dydaktyczno-naukowych.

Sądząc z ponawianych przez polityków deklaracji o potrzebie dalszych zmian w nauce polskiej oraz w systemie szkolnictwa wyższego, można się spodziewać, że wymienione ruchy społeczne będą miały okazję do dalszej aktywnej działalności.

